

EX LIBRIS

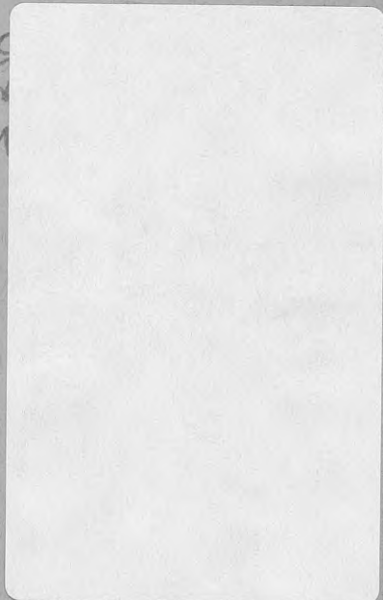
KØBENHAVNS
RAADHUS-
BIBLIOTEK

EH

09.4637 Rig

Sa W

Ex. 1

R

Rigensgades
Kaserne
og nærmeste omgivelser

Rigensgades
Kaserne
og nærmeste omgivelser

ved
L. SABROE
oberstløjtnant

Udgivet med støtte af Carlsbergfondet

København
P. Haase & Sønns Forlag

1959

09.42
Jm 19
S

S. L. MØLLERS BOGTRYKKERI, KØBENHAVN

172/60

INDHOLDSFORTEGNELSE

1. afsnit:	Historisk indledning og oversigt	9
2. -	Den Runde Kirke	17
3. -	Guldsmageren Borri	23
4. -	Guldhuset som »Kvæsthus« og »Garnisonssygehus«	28
5. -	Det kgl. militære Uldmanufaktur	41
6. -	Det kgl. militære Vare-Magasin (Vare-Depot, Munderingsdepot) og Det militære Klædeoplæg	85
7. -	Bygningerne	110
8. -	Stokhuset	146
9. -	Sølvgadens Kaserne	152
10. -	Nyboder	155
11. -	»Den kgl. Materialgaard« og »Grønland«	162
12. -	Rigensgades Kaserne fra 1928	167
13. -	Notater til 1.-12. afsnit	172
	Kildeskrifter	186

FORORD

Med nærværende afhandling har forfatteren søgt at give en historisk skildring af et af Københavns ældste militæretablissemeters skæbne gennem tiderne.

Da bygningerne har dannet ramme om et af Københavns ældste hospitaler samt om den næstældste klædefabrik i Danmark, har undertegnede søgt at medtage så mange oplysninger som muligt, for herigennem at give et kronologisk billede af de pågældende virksomheder.

Dette har selvsagt bevirket, at stoffet til tider kan forekomme lidt tungt læseligt.

For værdifuld hjælp under studierne til afhandlingen takker jeg Rigsarkivets og Hærens Arkivs personale.

Gennem en storslået gave fra Carlsbergfondet er der skabt mulighed for at udgive denne historiske afhandling. Jeg er Carlsbergfondet dybt taknemmelig og takker for den ære, der herigennem er vist mig.

L. SABROE

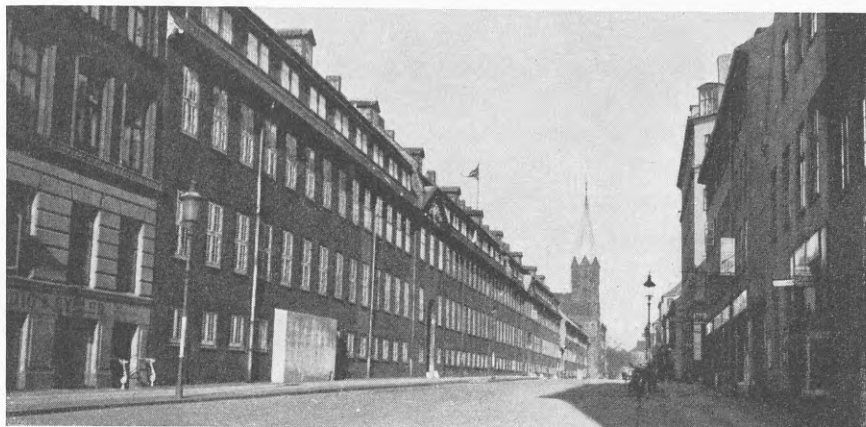

Fig. 1. Rigensgades Kaserne – gadebillede.

1. AFSNIT

Historisk indledning og oversigt

Omkring år 1600 var arealerne inden for det middelalderlige Københavns fæstningsvolde forlængst fuldt udnyttede, og det måtte for en konge med storsyn, fantasi og byggelyst som Christian IV være en selvfølgelig opgave at søge udvidelsesmuligheder.

Anlægget af Christianshavn efter hollandsk mønster var den første store udvidelse af byen.

Dernæst kom i ca. 1620 »Ny København« eller »St. Annæ By«, som Chr. IV kaldte den, uden for den middelalderlige Østervold, der dengang fra Nørreport løb langs Gothersgade – over den vestlige del af Kongens Nytorv og langs Holmens Kanal.

Allerede 1606 havde Kongen for 14.200 daler købt arealerne, ialt 41 »haver« med ca. 200 hektarer, uden for den gamle Østervold for her at anlægge en ny ladegård til Københavns Slot. Det var i hovedsagen terrainet mellem Kongens Nytorv – St. og Ll. Strandstræde – Bredgade (der omtrent var strandkant) – Kastellet og Sortedamssøen.

Kongen bestemte sig herefter til på det nævnte område at bygge et »lysthus« eller lystslot, og i årene 1606–07 opførtes den første del af det nuværende Rosenborg Slot – den sydlige del af slottet – og kun bestående af to værelser i stuen og én stor sal – røde sal – i første etage, bygningslængde ca. 19 meter.

Det havde herefter været Kongens mening at bygge et meget stort slot, men planerne skrinlagdes, og i 1613–15 udvidedes slottet til at omfatte den nuværende grundplan, men stadig kun i to etager. Den først opførte del skalmuredes, så væggene overalt blev lige tykke.

I årene 1616–17 tilføjedes den tredje etage – Riddersalen – og i 1633–34 det store østlige trappetårn.

Først i 1624 fik slottet navnet »Rosenborg« (Rossenborrig).

Da slottet lå uden for volden, fik det vold og grav, og den omliggende lyst- og nyttehave »Kongens Have« anlagdes.

I foråret 1625 tænkte Chr. IV på at anlægge en større skanse, det senere Kastel, ved den såkaldte Sct. Annæ Bro og beregnet til havnens forsvar, men først i 1626 er arbejdet formentlig blevet påbegyndt, idet alle bønder boende mellem København og Roskilde den 16. dec. 1626 tilsagdes »at skulle køre et Læs af de hugne Sten på Amager til Sct. Annæ Bro«¹).

I 1629 påbegyndtes dernæst den nye fæstningsvold »Østervolden« beliggende omtrent langs nuværende Østervoldgade til Kastelet, idet Kongen i dette efterår lod »afmåle« den nye Østervold og grave dige og en grøft fra Nørreport til »Skansen ved Toldboden« eller »St. Annæ Skanse«. Pengemangel hindrede imidlertid det videre arbejde på volden, og først 1647 blev der »med Kraft taget fat på Arbejdet«²).

Det ældste projekt til bydelen »Ny København« stammer fra ca. 1629, men ansvaret for den egentlige byplan af 1649 må tilskrives vor sikkert betydeligste fortifikatoriske begavelse, den skånske adelsmand Axel Urup³), der fra 1647 var leder af hovedstadens befæstningsanlæg. Det kan fastslås, at originalplanen over »Ny København« udarbejdet af Axel Urup er forelagt for og approberet af Kongen i 1649⁴). Han har herved indskrevet sit navn med ære som én af Københavns store byplanlæggere. At en fortifikationsofficer tillige gav sig af med at anlægge byer, var ganske i tidens ånd.

Af omstående tegning over København fra ca. 1640 ses det, at der uden for den gamle Østervold, der sløjfedes i 1643–44, udover Rosenborg og Nyboder kun fandtes ringe bebyggelse. De strækninger, der ikke var optaget af »Lysthuse« (sommerboliger), haver, skure eller anden tilfældig bebyggelse, henlå som sumpe og enge, men i 1650–51 begyndtes udstikningen af gaderne i Ny København, og i de følgende år tilskødede Kong Frederik III forskellige borgere grunde bl. a. »udi den nye afstucken Rii-gensgade«⁵) (c: Rigets gade). I modsætning til den gamle bys bugtede gader og gyder, blev den nye bydel anlagt med snorlige gader under rette vinkler. Hovedgaderne blev de parallelle Norgesgade (nu Bredgade), Store Kongensgade og Adelgade samt skærende disse Dronningens Tværgade.

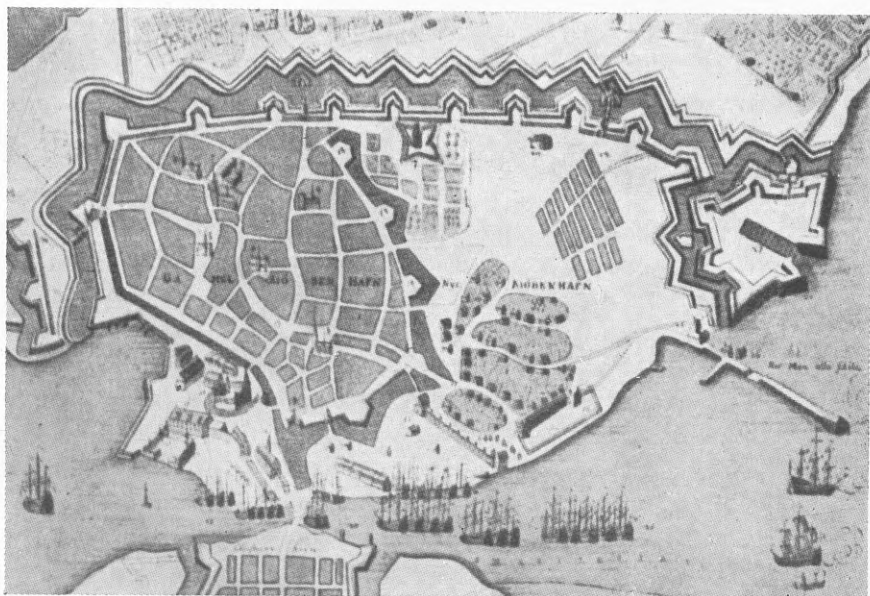

Fig. 2. København ca. 1640 (efter Resen).

Det gik langsomt med den almindelige bebyggelse, idet borgerne viste modvilje mod at bygge i den nye bydel. I efteråret 1661 udstedte Kongen, der nu var blevet enevoldshersker, et tordenbrev til de forsømmelige om straks at bebygge grundene. Men bebyggelsen skred trods dette kun langsomt frem, og ved Kongens død i 1670 var Ny København kun svagt bebygget. De vældige rammer, Chr. IV havde afstukket for et nyt, stort København, blev det altså hverken ham eller hans søn forundt at få opfyldt.

Der gaves i 1671 borgere, der byggede på tomme grunde, 10 års frihed for grundskat, men husene skulle så være grundmurede og over 30×12 alen og med mindst to etager.

Svenskekrigene og rigets permanente pengemangel viste tillige, at tiden var løbet fra Københavns befæstning i den form og skikkelse, fortrinsvis Axel Urup og hans højre hånd, ingeniør Peder Bysser i sin tid havde givet den. Axel Urup var i 1660 59 år gammel og næppe fuldt arbejdsdygtig. Og hverken han eller oberst H. Quitzow til Quitzowholm⁶⁾ (nu Hofmannsgave på Fyn), der den 14. maj 1656 havde afløst Urup som generalinspektør for Københavns fortifikation, var helt i føling med tiden.

Svenskekrigen havde ligeledes vist, at Danmarks eksistens var afhængig af Københavns forsvar, hvorfor det nu for den enevældige konge gjaldt om at gøre København til en virkelig fæstningsby.

Man så sig derfor om efter en kvalificeret fæstningsbygger, og valget faldt til slut på hollænderen Henrik Rüse⁷). Denne strålende repræsentant for den daværende europæiske internationalt indstillede officersstand, der allerede var en kendt fæstningsbygger, fik den 11. juli 1661 – 37 år gammel – bestalling som generalkvartermester og overinspektør over rigets fæstninger. Han blev tillige oberst for et infanteriregiment, således at han derigennem kunne skaffe den fornødne arbejdskraft.

Han foreslog straks Kongen en total ombygning af Axel Urups kastel og indsendte et projekt. Den 26. juli 1661 sluttedes den første kontrakt om arbejdet. Rüse skulle fuldføre udbygning af Kastelet på tre år, regnet fra foråret 1662, og derefter indestå for volde og grave i henholdsvis 1 og 2 år, alt for en sum af 110.000 rdr., heri medregnet betaling for opførelse af to portbygninger og to broer. I foråret 1662 gik hans regiment igang med arbejdet, og den 28. okt. 1664 var det så langt fremme, at Kommandanten i København fik ordre til at besætte Kastelet med to kompagnier af Livregimentet og med oberstløjtnant Niels Rosenkrantz som Kommandant, men først i slutningen af 1667 skete den endelige aflevering.

Efter at Rüse havde overtaget ledelsen af fæstningsbyggeriet, kom der også fart i anlægget af den egentlige fæstningsvold – Østervolden – mellem Nørreport og Kastelet. Her var den gamle Østerport, der lå omtrent ved Østergades udmunding i Kongens Nytorv, i sommeren 1647 flyttet ud til den nye Østervold og anbragt i volden mellem Pücklers og Rosenkrantz's bastioner, omtrent på det sted, hvor nu Rigensgade og Østervoldgade løber sammen (se fig. 2). Det pålagdes mester Hans Snedker »at sætte de Hængsler, Laas samt des Tilbehør, der var for den gamle Østerport for den nye Østerport« – et godt eksempel på datidens sparsommelighed.

Trafikken har formentlig ikke været stor – til Frederiksborg og Helsingør benyttedes vejen gennem Nørreport – for 1682 befalede Kongen, at porten »ganske skulle tillukkes og afskaffes«. Dette blev dog ikke tilfældet, men Rüse var ikke tilfreds med placeringen, og i 1685 flyttede han den nærmere Kastelets udenværker. Først i 1708 fik den dog sin endelige placering mellem Rosenkrantz's og Grønlands bastioner, omtrent hvor Østerbrogade nu passerer Den Frie Udstillings bygninger, og chefen for Fortifikationsetaten, oberst Pforten⁸), gav den »en mere sømmelig Form og Skikkelse«. I foråret 1857 blev Østerport nedbrudt.

Da Rüse havde fået arbejdet på Kastelet sat godt igang, fik han af Kongen i 1662 ordre til at udarbejde en ny plan – en afridsning – for Ny København. Det er ikke stedet her at komme nærmere ind på denne

plan, der desværre ikke kendes, men planen bibeholdt med hensyn til gadenettet det tidligere hovedprincip, og denne bydel er den dag i dag Axel Urups værk.

I nærværende afhandling skal dog i det væsentlige kun omtales området mellem Sølvgade – Volden – Nyboder og Rigersgade.

Allerede 1631, og før man var begyndt på de egentlige voldarbejder, påbegyndte Kong Christian den IV her opførelsen af »De nye Boder« eller »Baadsmandsboderne«, dels til afløsning for, dels til udvidelse af de gamle skipperboder, der lå i kvarteret ved Nicolaj Kirke og Gammelholm, og indtil 1640 opførtes ca. 600 rækkehuse i én etage og strækkende sig fra den nordlige side af Klerkegade og indtil Tulipangade – Elefantgade (nu Suensonsgade) – se afsnit 10 om Nyboder.

På den åbne plads mellem Fæstningsvolden, Sølvgade og Rigersgade påbegyndte Kong Christian IV herefter i 1633 eller 1640 opførelsen af den store Runde Kirke »Sct. Annæ Kirke« eller »Sct. Annæ Rotunde«, der var bestemt som sognekirke for Nyboderfolket og Ny Københavns beboere.

Kirkens beliggenhed fremgår af skitsen fig. 3. Den lå udfor nuværende Fredericiagades udmunding i Rigersgade, og denne del af Fredericiagade hed da også »Kirkegade«.

Som følge af kirkens storhed og kostbarhed tog arbejdet lang tid, men den blev dog næsten fuldført pånær det omtrent flade kobbertag.

Slet så dominerende som angivet på fig. 5 og 6 har den nok ikke været; man var på datidens stik tilbøjelig til at overdrive offentlige bygningers størrelse, ja, på et engelsk billede fra bombardementet 1807 fandtes den endnu, skønt den var nedrevet 145 år tidligere. Kirken led en del skade under Københavns belejring 1658–59, og omkring 1662 lod Kong Frederik den III Rüse nedrive den, hvorefter stenene anvendtes til opførelse af Kastellets bygninger m. v. Grundmurene blev fundet ved udgravning af grunden til den nye Polytekniske Lærestalts bygninger, se fig. 3. Der henvises endvidere til 2. afsnit om »St. Annæ Kirke«.

Kirken gav navn til St. Annæ kirkegård, der anlagdes på det omhandlede område, se skitse 1 (side 169).

Kirkegården indrettedes som assistenskirkegård for Holmens Kirke og for Kongens båds mænd i Nyboder, den indviedes 1654, men allerede 12 år efter blev den nedlagt, idet »Cøkirkegården« (nuværende Holmens kirkegård) uden for Østerport toges i brug i dette år.

I pesttiden i 1711 udlagdes »en jord« mellem Guldhuset og Stokhuset til begravelsesplads for Holmens Kirke.

På kirkegårdens område rejste Kong Frederik II sit telt under belejrin-

gerne i 1658–59 for herfra personligt at tilse arbejderne ved istandsættelsen af volden mellem Nørreport og Kastellet.

I 1662 kom der dog først rigtig liv i området, idet Kong Frederik den III den 8. april 1662 beordrede Alberti Matthiassen til at afmåle den plads, »som Den Runde Kirke heri Staden haver standet, så vi samme Plads os tilhørig ved Alen og Maal befindes udi Længden og Bredden, og det skriftligt udi Vores Cantzelie indlevere«⁹⁾, og den 17. april tilskødedes general-kvartermester Henrik Rüse den store grund¹⁰⁾, der med undtagelse af en ca. 50 meter bred strimmel langs Sølvgade, dækker hele området mellem denne – Rigensgade – Stokhusgade og Volden, se skitse 1. Rüse lod her opføre en tre- eller firlænget gård – Østergård – med facade mod Rigensgade, se skitse 1, bygningerne 1 til 3, evt. 4.

Endnu i 1668 er Rüse opført i grundtaksten som ejer af den gård »som dend Runde Kirche stoed«, og grundtaksten for matrikel nr. 353 var sat til 700 rdr. Rüse havde imidlertid fået Bøvling gods ved Nissum fjord, og hans interesse for Østergård var formentlig kølnet, thi allerede i 1669 var den lånt eller lejet til Kongen, der i bygningerne havde installeret laboratorier for den smukke italienske guldmager Francesco Guiseppe Borri, der skulle udvinde guld af sølv fra Kongsbergminerne i Norge.

Det viste sig imidlertid som omtalt i 3. afsnit, at guldmageriet ikke var særlig lukrativt, og ved Kongens død i 1670 flygtede guldmageren ud af landet. Han blev fængslet af den tyske kejser, udleveret til Paven og anbragt som livsfange på Engelsborg i Rom, hvor han døde 1695. Hans korte virksomhed i Danmark formåede dog at give bygningerne i Rigensgade navnet »Guldhuset«, et navn, komplekset beholdt også i officielle skrivelser helt til garnisonshospitalets oprettelse i 1818.

Østergårds bygninger blev herefter af Kong Christian V fra marts 1675 anvendt som arbejdsplads for Nürnberger Feuerwerkere (ammunitionsfolk) og fra den skånske krigs begyndelse i 1675 som lazaret for landmilitiets sårede soldater. Den var dog alt for lille til at huse de mange sårede, og i 1677 opførtes en lang kvæsthuslænge, se skitse 1, bygning 6, formentlig taget i brug ca. 13. august 1677.

I 1675 havde general Rüse udvidet sin ejendom i området, idet han den 28. maj fik skøde¹¹⁾ på en grund i Sølvgade fra Graahedes grund, hvorefter generalens grund nu strakte sig helt fra Stokhusgade til Sølvgade. I 1677 solgte han dog hele ejendommen til kvæsthusbestyrelsen.

Det i Guldhuset oprettede kvæsthus opretholdtes dog kun her indtil 1683. Det flyttedes derefter først til et interimistisk kvæsthus på hjørnet af Strandgade og Sct. Annæ Plads, og derfra til det i 1685 nyopførte store kvæsthus

i Kvæsthusgade (nu Det Forenede Dampskibsselskabs kontorbygning).

Kongen købte dernæst i 1683 området i Rigensgade, men skænkede allerede i 1685 grund og bygninger – »Vores forrige Qvæsthus med dertil hørende Vaaninger og Platz, liggende ved De Nye Boder« – til den kongelige faktor Christian Werner til en »Ulden Manufactur«, d.v.s. en klædefabrik, der fortrinsvis skulle forsyne hæren med klæde.

Som det ses af 5. afsnit, havde Werner vanskeligt ved at klare sig. Han døde 1704, men hans enke og sønnen Anders Werner førte fabriken videre stadig kæmpende med vanskeligheder. Det var særligt den voldsomme pestperiode i 1711, der bevirkede, at manufakturet kom i forfald.

Kongen søgte flere gange at hjælpe, men uden resultat, og i 1714 gik Werner fallit. Kongen måtte overtage bygninger og inventar, og i 1719 lod han selv påbegynde en stor klædefabrik »Det kongelige militære Uldmanufactur« til fremstilling af klæde og uldne varer til hæren og under ledelse af hollænderen Nicolai Lambrecht som generalfabrikør.

I 1714 anlagdes den på skitse 1 viste »Fæstningens Plantage«, idet Kongen den 14. juni tilskrev geheimeråd von Platen, at han har bevilget, at »Vores Voldmester Heinrich Reusche maa til at plante unge Træer og Torne udi til Voldenes Fornødenhed sig af et Stykke 130 Alen lang og 52 Alen bred af en Plads næst Manufakturhuset ved den saakaldte Sct. Annæ Kirkegaard og sammesteds betjene saalænge indtil Vi selv kunde have den fornøden«¹²).

Oprindelig var voldene ikke beplantet, dette påbegyndtes 1700–20, og først 1750 var alt beplantet. Plantagen blev først nedlagt ved opførelsen af Vare-Depotets bygning (Rigensgade 11) i 1800.

Efter den store brand i 1728, hvor ca. 1600 huse i det gamle København nedbrændte, og ca. $\frac{1}{3}$ af byens indbyggere blev husvilde, blev kvarteret omkring Rigensgade stærkt overbefolket med en broget samling af logerende: soldater, matroser i tjeneste, folk tilknyttet flåden m. v.¹³). Den overvejende del af beboerne var dog folk, der arbejdede på Gulddhuset som arbejdere (-sker), vævere, farvere o. l. På selve Gulddhuset boede generalfabrikøren med kone, syv børn, tre karle og tre piger. I bygningerne boede endvidere underfabrikøren, undermesteren, mesterprægeren og portneren, ialt 36 personer.

Også mere »prominente« personer findes i Rigensgade, således boede i 1689 i nr. 371 mod Østerport mester Jørgen Natmand, i 1728 »Scharfrichter« Frantz Mühlhausen, og i sidste halvdel af 1700-tallet skrapretter Christian Friederich Ostwald i rakkerens hus, nr. 28 (hjørnet af Rigensgade og Krusemyntegade).

Efter den store brand i 1795, hvor det gamle København atter nedbrændte, blev den uskadte del af byen igen hurtigt overfyldt. Dette gjaldt navnlig gaderne Borgergade, Adelgade og Rigensgade.

At garnisonen var betydelig, ses af folketællingen i 1801, hvorefter der af byens ca. 100.000 indbyggere var 18.446 officerer, soldater og matroser, 13.571 tjenestefolk og 10.084 tjenestepiger.

Den tæt sammenstuede befolkning led store tab under de store pestperioder (bl. a. 1711) og koleraepidemier (1853 m. fl.).

Fra 1722–25 opførte Kong Frederik IV et stokhus (fængsel) på hjørnet af Østervoldgade og Stokhusgade (se skitse 1) til afløsning af Christian IV's stokhus, der lå ved Jarmer Tårn, formentlig i selve tårnet.

I Stokhuset sad militære Personer, der havde begået grovere forbrydelser (slaverne), fængslede. Stokhuset anvendtes helt indtil 1851 som fængsel. Det havde plads til over 500 fanger, der levede under elendige forhold i såvel underjordiske som overjordiske celler.

Kæmpende med økonomiske vanskeligheder og pladsmangel arbejdede Det kongelige militære Uldmanufaktur – Guldhushuset – videre i den gamle og meget brøstfældige lange kvæsthusbygning, indtil denne omtrent gik tabt ved en stor brand pinsaften den 2. juni 1759.

Samme år opførtes den første del af den nuværende hovedbygning, Rigensgade nr. 7, strækkende sig 15 fag på hver side af port 7.

I 1774 oprettedes »Det kongelige militære Vare-Magasin«, der også fik lokaler i fabriksbygningen på Guldhuset, men pladsen blev for trang, og i 1776 opførtes resten af den store hovedbygning, Rigensgade nr. 9, samt i 1777 en fabriksbygning i gården, den senere kirurgbygning. Samtidig nedrev man Østergaards staldbygning, skitse 1, bygning 3, samt resten af den gamle fabriksbygning (kvæsthuset), skitse 1, bygning 6.

I 1765–71 opførtes som nabo til Guldhuset på Kongens grund ved Østervold – Sølvgade »De Kongelige Caserner« (Sølvgadens Kaserne), der skulle rumme to af garnisonens regimenter.

Herefter var området Sølvgade – Østervoldgade – Stokhusgade – Rigensgade i hovedsagen udbygget, idet der senere af større bygninger kun er opført Vare-Depotets bygning, Rigensgade 11 (1800), Garnisonsskolen i Stokhusgade (1858) og Klædedepotets bygning på hjørnet af Stokhusgade og Rigensgade (1890).

Der henvises herefter til de følgende afsnit, hvori de forskellige områder behandles hver for sig.

2. AFSNIT

»Den Runde Kirke« eller »St. Annæ Kirke« eller »St. Annæ Rotunde«

I et spand af år domineredes pladsen mellem Sølvgade – Rigensgade – Stokhusgade og Voldgaden af Kong Chr. IV's monumentale rundkirke.

I Wielands »Cronologiske Beskrivelse«¹⁾ anføres, at Kongen i 1609 på den plads, hvor St. Claræ Closter havde stået lidt inden for den gamle Østervold (se 1. afsnit), lod lægge grundvold til en ny kirke, som skulle være kaldet efter Dronning Anna Catharina, men da den svenske krig kom i 1611, blev arbejdet opgivet, og først senere opfører Kongen kirken,

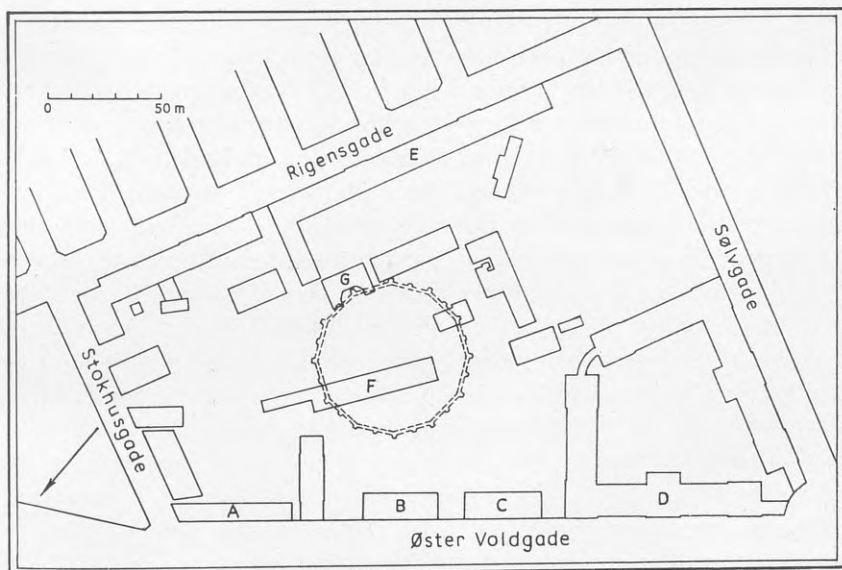
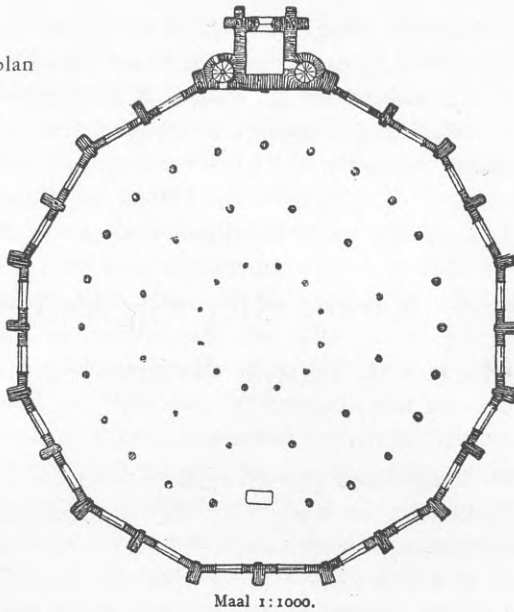

Fig. 3. Den Runde Kirkes beliggenhed i forhold til Rigensgades Kaserne.

Fig. 4
Rekonstruktionsplan
af
kirkebygningen

men nu i Ny København på det ovenfor omtalte område og omtrent ud for nuværende Fredericiagade, der dengang hed Kirkegade.

Ved udgravningen af grund til de nye bygninger på Polyteknisk Læreanstalt fandtes fundamentene som anført på omstående tegning, fig. 3.

Der er inden for historikernes kreds tvivl om begyndelsesåret for opførelsen. E. Pontoppidan anfører i »Den kgl. Rezydentzstad Kiøbenhavn 1760«, at det formentligt må være omkring 1630, idet han henviser til et brev af 1633 til Frederic Urne, befalingsmand på Kronborg og Frederichsborg, hvori Kongen skriver således: »Eftersom til St. Annæ Kirkebygning forfremmelse udkræves fluks Penge, skulle han efterhånden åbne Toldkassen i Helsingør og deraf tage det fornødne, som blev anvist«, men ifølge Københavns Diplomatarium V s. 230 skriver Kongen 1. november 1640 til forskellige adelsmænd således: »Vi beder Eder nådigst ville, at I udi Eders Len lader udse og oplede nogle store Kampesten, som kan være tjenlige til at hugge Piller af, som vi nådigst er tilsinds at bruge udi en Kirke, som udi vor Købstad Kiøbenhavn opbygges, og når de opledt er, ville Vi, at I Os underdanigst derom skal anwise, at vi Stenhuggeren kan did skikke dem at tilhugge.«

Ovennævnte kunne tyde på, at nok er arbejdet sat i gang i trediverne, men først i sommeren 1640 sætter Kongen fuld fart på.

Kirken var ganske rund, 100 alen (ca. 63 m) i diameter og $25\frac{1}{2}$ alen

(ca. 17,7 m) fra grund til gesims. Med hvælvinger (se fig. 4) var kirken inddelt efter kompassets 32 streger. Indvendig blev det vældige loft båret af 47 slanke fritstående sandstenssøjler opstillet i 3 rækker.

Kirken blev så nær færdig, at den udvendig kun manglede »Kåber-Tag«. Dette skulle efter italiensk skik være næsten fladt og usynligt samt omgivet med en sirlig balustrade. Ja, der var endog udnævnt en sognepræst ved navn Marcus Christensen Humble, og som nedenfor angivet kom han endog i funktion.

Der er dog ingen tvivl om, at kirken, der var bestemt som sognekirke for Ny København og De nye Boders beboere, må have været kostbar i opførelse; at den også har været monumental, ses af billedet, fig. 5, hvor den helt dominerer fæstningsværkerne og det nærliggende Rosenborg.

Under svenskernes angreb på København i 1658–59 fik kirken ofte betydning som samlingssted.

Kongen beordrede således den 11. august 1658 (altså straks efter, at svenskerne havde vist sig foran København) adelen og hoftjenerne til at mønstre, »når Kl. er 2 ved Den Runde Kirke ved Østerport«, og borgerskabet beordredes til at levere de heste, der kunne skaffes i byen (K. D. s. 458 og 460), og i samme måned lod Kongen bygge et telt for sig og sine hofmænd ved Den Runde Kirke, hvor han holdt rigsråd og var tilstede dag og nat tillige med rigsrådet.

Den 27. august 1658 var et korpset på 500 færdig til udrykning, og præsten ved Den Runde Kirke holdt formaningsstale for korpset, da talen imidlertid trak noget i langdrag, bad Kongen ham om at gå over til bønnen og velsignelsen.

At man også under den endelige storm havde ventet et hovedangreb ved Den Runde Kirke, fremgår af, at der før stormen natten mellem 10. og 11. februar 1659 ved Den Runde Kirke stod en reserve på 2 kompagnier ryt-

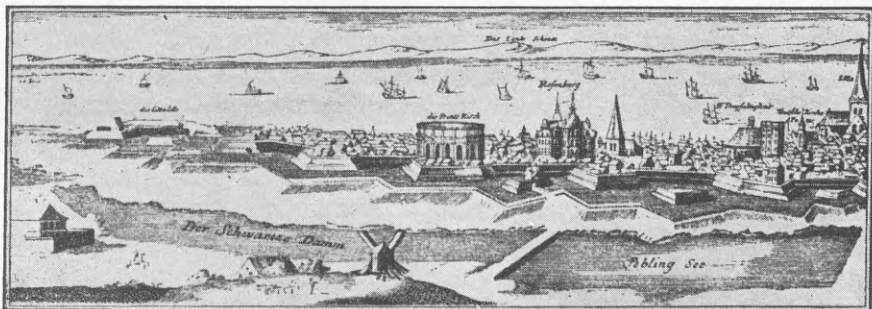

Fig. 5. Prospekt af København med befæstningsanlæg ca. 1658.

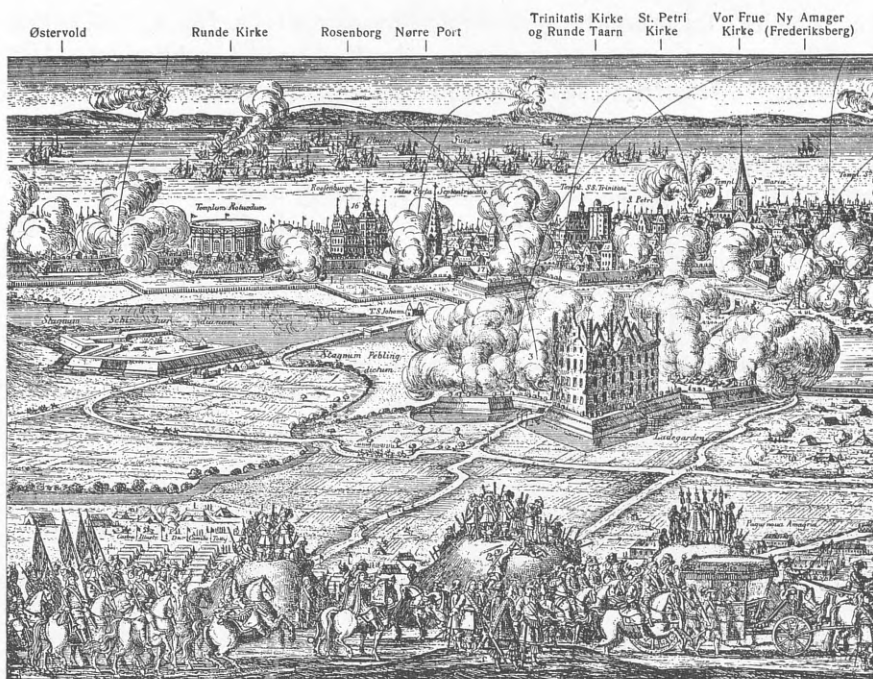

Fig. 6. Prospekt af København under belejringen 1658–59.

tere, 500 hollandske soldater og 100 borgere. Angrebet kom dog ikke her, men længere mod øst ved Østerport²).

Kirkens interimistiske tag led en del under belejringen, og på ovenstående gamle svenske stik, fig. 6, ses det tydeligt, hvordan fjendens kugler falder tæt om kirken.

Efter Kong Chr. IVs død fandt man det lidet hensigtsmæssigt i denne bydel, der endnu kun var svagt bebygget, at fuldføre og vedligeholde en så kostbar kirke, hvortil kom, at kirken kom til at ligge op ad de i 1663 under udbygning værende fæstningsværker på Kastellet.

Det blev derfor i 1662 bestemt, at kirken skulle nedrives, og vi finder senere materialerne anvendt i Kastellet, i Guldhushets laboratoriebygning og i andre bygninger i staden.

Den svenske gesandt skriver den 22. marts 1662 til sin regering³): »Rüse arbejder flittigt paa Den Runde Kirkes Nedbrydning, hvilket ej lidet bedrøver Almuen«.

Måske har dette nedrivningsarbejde ikke været ganske let, for Kong Fr. III skriver 20. maj 1663 til obersten over Tøjhuset: »Os elskelige Mar-

cus Rodsten haver at lade Os elskelige Oberst Rüse følgagtig være 4 Tønder Krudt til at lade sprænge Taarnet paa Den runde Kirke.«

Ved brev af 14. juni 1660 var det bestemt, at Trinitatis Kirke skulle være sognekirke for Ny København under Nyboder, men bestemmelsen om grænserne var uklare, hvilket bevirkede, at der opstod strid mellem præsterne ved Trinitatis, Vor Frue og Nicolai kirker, og først ved en forordning af 2. marts 1686 ordnedes forholdet. Denne ordning gjaldt indtil Ny København ved kgl. reskript af 5. maj 1858 udskilles som »Trinitatis Sogns nordre Del«, det senere St. Pauls sogn.

I Ny København havde Kastellet i 1704 fået sin egen kirke, og omtrent samtidig fik den søndre bydel sin kirke i »Den Herre Zebaoths Kirke«, nu Garnisonskirke, men først 18. september 1877 får St. Pauls sogn sin egen sognekirke, og det kan vel i høj grad beklages, at sognet ikke beholdt sin monumentale rundkirke, der helt anderledes end den arkitektonisk lidet pyntelige St. Pauls Kirke ville kunne have præget hele kvarteret.

Selvfølgelig måtte kirken også efter tidens skik have en kirkegård, og hertil indviedes i 1654 det omliggende terrain, men da kirken endnu ikke var taget i brug, blev det som Assistenskirkegård for Holmens Kirke og for Kongens skibsfolk (Nyboder), men også mindre respektable personer blev begravet her. Således befaler Kongen den 16. november 1659: »Forstanderen eller hvo over Den Runde Kirke paa Vores vegne har at byde, at han Vores Generalgewaldiger en Plads i Kirkegaarden der sammesteds udviser, hvor han en Person som skal henrettes kan lade begrave (K. D. V s. 677).«

Allerede 1666 blev kirkegården nedlagt, idet »Søkirkegården (nuværende Holmens kirkegård) uden for Østerport« blev taget i brug i dette år.

I maj 1667 beordres ingeniør Jansen til at opfylde den runddel ved Volden »næst Vores Have Rosenborg« og dertil tage jord, som endnu er tilovers på den plads, »som Den Runde Kirke staaet haver« (K. D. VI s. 423).

I den voldsomme pestperiode i 1711 udlægges der atter »en Jord« mellem Guldhuset og Stokhuset til begravelsesplads.

Kirkegården omtales herefter i 1721 i en ansøgning fra en vognmand, i hvilken anledning magistraten 3. februar s. å. skriver, at pladsen blev »fast daglig brugt til at exercere Soldatesque på, som her udi Staden i Garnison er beliggende, og hvis Vognmanden fik Pladsen, skulle der udvises et andet Sted, der ikke var at finde saa bekvemt i Staden«, og kommandanten skriver i samme anledning, »at samme Plads hidindtil er bleven brugt til en Eksercerplads for de her i Staden beliggende Regimenter, når de ikke på Grønland (Pladsen ved Grønningen) formedelst stort Blæst

eller i sluttede Batailloner kunne exercere«, »og Commercecollegiet mener herefter, at da Vognmanden ville bruge Pladsen til at så Havre i, ville det ikke give nogen smuk Anseelse indenfor Voldene i en kgl. Residentzstad.«

Den store nedlagte kirkegård (se skitse 1), hvor bl. a. i 1754 »Enkedronningens Køer græssede«, og hvor der op mod Stokhuset fandtes en stald til køerne, lå – vel takket være ovennævnte brug – dernæst ledig, helt indtil man i 1767 skulle opføre en kaserne for 2 regimenter, og her til fandt pladsen vel egnet (se 9. afsnit »Sølvgadens Kaserne«). En tid blev kirkegården også anvendt til Guldhushets klæderammer (magistratens kopibøger).

Fig. 7. Alkymisten
Dr. Borri
1627-1695. 1) 2).

3. AFSNIT

Guldmageren Borri

Trods få års virke i Rigensgade er det dog den italienske læge, kemiker og alkymist Francesco Guiseppe Borri (el. Burry, Borry, Borros), der bevirkede, at kompleksets bygninger igennem ca. 150 år benævntes »Guldhuset«.

Borri fødtes i Milano 1627, opdroges i Jesuiterseminariet i Rom og kom dernæst i det romerske hofs tjeneste. Efter forskellige tvivlsomme hændelser flygtede han 1659 fra Italien, blev af paven lyst i band, dømt som kætter og i begyndelsen af 1661 brændt in effigie.

Efter flugten fra Italien drog han over Tyskland til Amsterdam, hvortil han kom 1660. Her traf han vor berømte landsmand lægen og filologen Ole Borch og kom i nøje såvel videnskabeligt som venskabeligt forhold til denne. Borch omtaler ham dog i sine breve først som en snu og lykkelig charlatan, men senere som et overordentligt geni.

Også Kong Frederik III's naturlige søn, Ulrich Fr. Gyldenløve, og adelsmanden Hannibal Sehested besøgte Borri i Amsterdam og herigennem søgte Borri kendskab til det danske hof og søgte at vinde indpas i indflydelsesrige danske kredse.

1666 forlod Borri Amsterdam, uden tvivl lidt hovedkulds, idet der anføres: »med Penge og Juveler han paa en ulovlig Maade have tilvendt sig, og desaaarsag var forfulgt af Stikbreve«.

I nogle måneder opholdt han sig i Hamborg, hvor den svenske dronning Christina understøttede ham med betydelige summer. Herfra synes han at være kommet til København i september-oktober 1667, hvor Kongen skal have indrømmet ham bolig på slottet.

Redaktør Bording⁴) skrev sidst i året 1667 i sin »poetiske avis«: »Den Borri, som så stor af sagn om verden farer, til Kongen kommen er, og hannem åbenbarer wel mangan lønlig konst udi chymesterie, som han udgrundet har og er forfaren i.«

I begyndelsen arbejdede Borri vistnok i det laboratorium i Kongens Have, som Chr. IV i 1646 havde ladet bygge til Casper Herbach til udsmeltning af den guldholdige erts, der var fundet i Norge (T. Bartholini Carmina p. 199: »de laboratorio Buurhiano, in horto regio«). I fontænemesterens regnskab fra 1716 anføres, at der var blevet loddet et blyrør til den arm (vandledning, »der ligger (d v s fører) til det Billede (Bathsebas) Vandet springer af i Borris Park.« »Borris Park« bruges flere gange i det omhandlede regnskab, hvorfor man formentlig heraf kan slutte, at laboratoriet har ligget på den plads, hvis midte endnu optages af springvandet i Kongens Have³).

Herefter kom Borri til i Ole Borchs sted at forestå det kongelige laboratorium på slottet, ligesom der til en smelteovn opførtes et tømmerhus på saltkompagniets plads »bag Børsen«, altså i nærheden af slottet. Et skøde fra 1690 i Østre Landsarkiv angiver, at der har ligget et saltkompagni på nævnte sted.

Værkstedet på slottet har formentlig ikke været tilfredsstillende for den fordringsfulde italiener, hvorfor Kongen af general Rüse i 1668 lejede eller lånte dennes »Østergård« i Rigersgade, idet Rüse på nævnte tidspunkt havde fået skøde på Bøvling gods ved Nissum Fjord.

Ældre historikere anfører, at Kongen her lod bygge et laboratorium til Borri, og dette angives at være det senere officerslazaret, skitse 1, bygning 4, men der findes ikke i arkiverne noget om dette byggeforetagende, hvorfor det sandsynligste er, at den ret statelige bygning – som anført i 7. afsnit – er opført af Rüse som privatbolig og dernæst 1668 indrettet

som håndlaboratorium for Borri, der har haft sine ovne i det ovenfor omtalte tømmerhus. Ved nedbrydningen af officerslazarettet i 1937 er der ikke fundet fundamenter el. l., der tyder på, at Borri har haft større smelte- eller destiller-ovne i bygningen. Den (de) egentlige ovn(e) har Borri formentlig haft i det tømmerhus, der var opstillet »bag Børsen«. Dette tømmerhus blev i 1669 af soldater og matroser flyttet helt og holdent fra Børspladsen »mod Østerport på St. Annæ Kirkegård«, altså til en plads ved siden af Ruses Østergaard, der herefter blev kaldt »Guldhuset«. NB. Østerport lå dengang ud for, hvor nu Rigsgade og Østervoldgade løber sammen.

Denne flytning synes at have vakt megen opsigt, og den tidligere nævnte Bording skriver herom i sin avis:

»Det hus som Borri før bag Børsen lod oprette, til sine konsters brug i værk og drift at sætte, det han til skibs og lands, ret ligesom det stod, hen ud mod Østerport ubrudt flyttet lod. Han efter bygningsart (hvad kan ej konst påfinde), så sær en ligevægt der inden i lod binde, så det af nøkkerne, hvor langt man førte det, ej gik med mindste pind, men stod alt rank og net.«

Ovennævnte kunne tyde på, at tømmerhuset på en pram el. l. er sejlet fra Børskanalen til St. Annæ Bro ved Kastellet, se fig. 2, og herfra ført til Rigsgade.

Ved udgravninger i 1932–33 er resterne af Borris tømmerhus, nogle få svære bjælker, fundet ud for den sydlige ende af kirurgbygningen (skitse 2)^{3a}).

At Kongen har støttet Borri ved indretning af laboratoriet samt med ingredienser til smelte- og destillerovne, fremgår af følgende gengivelser fra Cancelliregistraterne:

7. september 1668. Ordre til Marquard Rothsteen, oberst ved tøjhuset, at lade Borri »til Vort Arbejdes Fornødenhed« bekomme 30 skålpund salpeter og en af de største stykkugler, som på tøjhuset findes.

10. maj 1669. Ordre til samme at lade Borri få en tønde svovl.

22. maj 1669. Til hofmarskal Christopher Sehested at lade ham bekomme 300 favne brændevod.

27. juli 1669. Til Holger Wind at levere 80 kobberplader.

31. august 1669. Til Rothsteen at lade ham få »til Vort Arbejdes Fornødenhed i Vor Have Rosenborg« 4 læster cement og 100 læster norsk kalk (NB. 1 læst lig med 12 korntønder).

29. oktober 1669. Til Borri selv følgende skrivelse: »Vid, at Vi aller-naadigst haver bevilget, at du det Taarn ved Vandkunsten, som til des haver

været brugt til at lægge Krudt udi, maa lade nedbryde og des Materialier af Sten og andet til Vores Arbejde i Vores Have Rosenborg at lade forbruge«⁵).

4. december 1669. Til Fr. v. Ahlefeldt, at til Borri lade følge 300 Sol-dater, sålænge denne Vinter varer »til Vort Arbejdes Fornødenhed«.

Det står ikke klart, hvortil de ovennævnte bygningsmaterialer er anvendt, eller om de er anvendt ved Guldhuset eller i Rosenborg Have, thi man tog det dengang ikke så nøje med stedangivelserne. Da der kun bevilges sten fra et nedrevet krudthus (29. oktober), beliggende for enden af løngangen, kan der ikke være tale om opførelse af laboratoriebygningen (officerslazaret), som mange er gået ud fra.

Om selve Borrirs chymiske operationer har man kun kunnet finde den notits, at han for at tilvejebringe det rette »aurum potable« skal have formået Kongen til at skaffe sig en guldkolbe. Han har også her som andetsteds forevist dukater af selvgjort chymisk guld, men til noget videnskabeligt resultat synes alle hans anstrengelser ikke at have ført.

Heller ikke som vidunderlæge synes han at have haft succes, skønt han konsulteredes af et fornemt publikum, hvoriblandt Gyldenløve. Præsten ved Vartov, Anders Mathisen Hjørring, skriver i 1668: »Samme Aar døde M. Haves, Sognepræst til Holmen, han havde brugt for (som) Medico udi hans Sygdom den nyankomne og vidtberømte Burrum (Borri)«⁶).

Det gik ham også på dette område sådan, at et parti (Gyldenløve, Niels Juul, Bartholin, Borch) løftede ham til skyerne, hvorimod et andet, bl. a. kronprinsen (senere Chr. V), hadede og forfulgte ham. Det anføres, at han har villet foreskrive Kongen visse mediciner mod sygdom, hvilket Kongens læger satte sig imod.

Hvorvidt han har benyttet sig af Kongens yndest og sin stilling til egen berigelse, er uvist, men rigets økonomer kunne dog udregne, at resultaterne af hans chymiske arbejder ikke ville beløbe sig til de betydelige summer, de kostede landet.

Næppe var Kong Fr. III død den 9. februar 1670, før Borri fandt sig foranlediget til ilsomt at forlade landet, da han med Kongens død så enden på sin storhed og vidste, at sønnen straks efter faderens død havde befalet at lade ham fængsle. Han flygtede over Sverige til Tyskland og blev den 22. april 1670 anholdt i en by i Mähren (Østrig) og sendt til Wien. Den tyske kejser udleverede ham til paven på den betingelse, at hans liv skulle skånes, og i oktober 1672 dømtes han til evigt fængsel på Engelsborg i Rom.

Også herhjemme udslettede man sporene efter Borri, idet Kongen f. eks. den 9. november 1670 tilskriver Fr. v. Ahlefeldt således:

»Chr. V. Vi haver efter din allerunderdanigste Begæring allernaadigst bevilget og tilladt, at du til den Nørreports Opbyggelse og Forfærdigelse udi Vores Have maa lade nedbryde og afhente den Mur og (de) Fundamentsten, som af Bourrhi Værk og forehavende Bygning dersamme Sted endnu findes«⁷).

Det er altså laboratoriet i Kongens Have, der har stået, hvor det nuværende springvandsbassin findes, der forsvandt, og den 13. december 1670 beordredes Marqvard Rothsteen til at nedrive det hus, som Borri havde på »Den Runde Kirkegård og Tømmeret saavel som andre Materialier til anden nyttes Brug at lade henhøre og forvare«⁸). Hermed er også sporene efter det egentlige guldhusslettet, hovedbygningen var jo Ruses.

Takket være den tidligere velynder, Dronning Christina af Sveriges indgriben, lykkedes det Borri at få nogen lindring i sit fangenskab, men efter hendes død i 1689 bliver han igen holdt strengere.

20 år efter Kong Fr. III's død søgte Borri om formel afsked fra tjenesten hos denne og fik den på tryk den 6. december 1690, hvilket viser, at Kong Chr. V ikke længere nærede had til faderens gamle alkymist, og under et ophold i Rom i 1692 besøgte han også Borri.

Efter 25 års ophold i fængslet døde Borri den 20. august 1695.

Hans fangehul vises endnu i Engelsborg, og bygningerne i Rigensgade beholdt, som det ses andet steds i afhandlingen, i ca. 150 år det officielle navn »*Guldbuset*«.

4. AFSNIT

Guldhuset som »Kvæsthus« og »Garnisonssygehus«

Guldhusets bygninger har i to perioder og ialt i ca. 115 år dannet rammen om en sygehusinstitution, nemlig i årene ca. 1677–1683 som »Landmilitiens Kvæsthus« og 1818–1928 som »Garnisonshospital« og »Garnisonssygehus«.

For bedst muligt at passe disse to perioder ind i tidens forhold, skal der her tillige gives en redegørelse for de militære sygehusforhold i København gennem tiderne, hvoraf omtalen af forholdene i perioden i 1700-tallet i hovedsagen er baseret på de indgående arkivstudier, der er udført af afdøde hærarkivar, kaptajn K. C. Rockstroch, jvf. Militærlægen 1910 og 12: »Militær Sygepleje i Danmark i det 17. Århundrede, særlig under den skånske Krig«.

Om bygningerne i Rigensgade i nævnte periode henvises til 7. afsnit.

Allerede 1612 (kgl. resolution af 24. april) – under Kalmarkrigen – beordrer Kong Chr. IV Københavns magistrat til at »forordne« et hus, hvor de »syge og sårede Soldater af Kongens eget Regiment kunde indtages til Pleje«. Magistraten købte en »Vaaning paa 16 Bindinger« udenfor Nørreport og her indrettedes det første kvæsthus (sygehus), der dog få år efter overgik til pesthus for staden København, der solgte huset 1632 og byggede et nyt pesthus – se senere.

Ca. 1618 oprettede Kongen dernæst et søkvæsthus på Holmen i nærheden af Holmens Kirke, der dengang var ankersmedie¹). Kvæsthuset flyttedes dog allerede 1628 til et sted mellem Gothersgade og Gammel Mønt, omtrent hvor Regnegade og Grønnegade nu er.

I sine efterretninger om Københavns belejring siger præsten Vallensbæk, at dets vægge i 1657 var »Ruin-raabendis«, husene hældede og de syge sukede og de kvæstede klagede. Kong Frederik III skænkede så nytårsdag 1658 en »Nytårs gave« på 2000 rigsdaler til hjælp til indretning af et andet

*Salicet hæc CHRISTO. et CHRISTI de nomine QVARTO, CHRISTO, nam hic. Veri Verbi pratoria
Maxima, quæ ratas. sunt referenda bona. REFGI, Dædalia Mema Cingit Oye*

Fig. 8. Del af København 1611. I forgrunden til venstre »Ankersmedien« (Holmens Kirke), til højre Reberbanen og Sejlmagasinet. (Efter stik af von Wicks).

kvæsthus og hertil valgte man en gammel, men meget solid bygning på Bremerholm, opført af Frederik II i 1579, se fig. 8, bygningen i den venstre ende af den lange bygning i billedets højre side.

De »vidtforfattede Loft« i denne bygning havde Kongen anvendt til kornmagasiner, hvorimod Kong Christian IV tog bygningens øverste del i brug som sejlmagasin i forbindelse med den af Christian III opførte meget lange reberbane, der stødte op til bygningen, medens de underste etager be-

nyttedes dels til vejerhus for reberbanen dels til et »Drøghus« (tørrehus). Bygningen og en stump af reberbanen findes indnu på Charlottenborgs grund, og anvendes af Kunstakademiet. (Den blev dog afkortet noget ved opførelsen af slottet). Disse »Lofte« blev nu i løbet af 1658 med tømmer og brædder afdelt til sygestuer. Senge, nye vinduer og kakkelovne anskaffedes, af den 3. januar 1659 indviedes bygningen højtideligt til sin nye bestemmelse.

Det nye kvæsthus – Sejlmagasinet – beskriver Wallensbæk således: ^{1a}) »Det er 90 i Længden og 15 Seelands Alne i Bredden, efter en Mands Albue at regne. Det er bygget »efter de gamle Kirkers Bygning«, d.v.s. i Øst–Vest. Fra den østlige Ende af det øverste Tag kan man se udover Havnen og Østersøen, fra den vestre Ende høres Klokkeren til Timer, og betræder man herfra Kirkegården til de døde Lemmers Begravelse«.

Foreløbig skulle dette kvæsthus optage både matroser og landsoldater.

Patienterne skulle under opholdet på kvæsthuset nyde deres sædvanlige lønning; men desuden gik der »Tavler« omkring i kirkerne under gudstjenesten til indsamling af milde gaver til kvæsthusene.

Det ejendommelige forhold, at Christianshavn dengang var en by for sig og med egen magistrat, førte til, at der indrettedes et kvæsthus derovre nærmest beregnet på Christianshavns særlige garnison. Hertil valgtes et hus, tilhørende »nogle umyndige Børn, som Hans Jensen er Formynder for«, og det lovedes, at Kongen til gengæld ville betale rente af den kapital, som huset var vurderet til. Stedet benævnedes så i det næste par år »Garnisons-sygehus paa Christianshavn« (Garnisonssuighuus). Det toges i brug fra 9. okt. 1658 indtil 21. april 1660, det havde ca. 30 senge, en barbiere (læge) til 84 rigsdaler halvårlig samt 4 »Kvindfolk« til en slettedaler ugentlig.

Under hele belejringen 1658–60 var tabene i byen på forsvarets side ved fjendens våben yderst ringe, så kvæsthusene blev kun brugt i ringe grad, idet de egentlige syge, heriblandt 250 fra den hollandske flåde, der ankom den 31. oktober 1658, forblev i borgerkvartererne og forplejedes der, da værterne ellers skulle betale for opholdet i kvæsthusene.

I den påfølgende fredsperiode på 15 år bibeholdt man indtil 1668 kvæsthuset i Sejlmagasinet som asyl for krigsinvalidere, men nævnte år overførtes de tilbageværende invalidere til »Børnehuset« på Christianshavn, idet invaliderne medførte den tavle, hvorpå den kongelige nytårgave af 1658 var opført. Invaliderne synes ikke at have været særlig velkomne i Børnehuset trods deres tavle, og 1673 søgte Børnehusets direktør at komme af med dem.

Som omtalt foran, var det kun de sårede soldater, der kom på kvæsthus, men der var dog også tegn på, at nye anskuelser med hensyn til behandlingen af de syge soldater var ved at vokse frem. Således indrettedes f. eks. i

1664 under general Rüses arbejder med opførelsen af Kastellet en hospitalsbarak, hvor de syge soldater, der arbejdede på bygværket, blev indlagt og tilset af garnisonsdoktoren og af Rüses regimentsbarber. Såvel i 1673 som 75 befalede statscollegiet til at overveje på ny at indrette et kvæsthus især for gamle og invalide soldater, men der skete intet, man nøjedes med i februar 1675 at udstede en kongelig forordning om, at af de ved toldsvig indkomne bøder skulle den sidste fjerdedel fordeles ligeligt mellem det kommende Søkvesthus og Børnehuset²).

Så kom den *skånske krig* 1675–79, og man havde i København kun det i 1668 ophævede kvæsthus i Sejlmagasinet. Den 1. juni 1675 tog man derfor fat på atter at indrette et kvæsthus i magasinet. Magistraten måtte overveje, hvorledes stadens indbyggere kunne levere sengeklæder, genstande eller penge dertil, og Kongen skænkede i sin glæde over den heldige fægtning ved Øland juli 1676 2000 rigsdaler til *Holmens Kvæsthus*.

Allerede inden de egentlige kampe begyndte i Skåne, havde felthæren over 2000 syge og sårede, ligesom sundhedstilstanden også senere påvirkedes af de mange fanger.

Ved slutningen af november 1676 var hovedmassen af de syge og sårede, der havde fristet en hård skæbne, overført til Sjælland og indlagt i Helsingør, København og landsbyerne heromkring, men man havde endnu ikke noget egentligt kvæsthus for landhæren.

Den 4. december 1676 udkæmpedes det blodige *slag ved Lund*, der for begge parter medførte frygtelige tab. Således overførtes der i dagene 1. december 1676 til 25. januar 1677 alene til København 1760 sårede og syge, hvilket dog kun var en mindre del af det samlede antal.

De blev indlagt i dobbeltkvarterer hos borgerne, i Børnehuset, laugshusene m. v., men en del blev også indlagt i »*Militiens nye Hospital*«. Den 29. december 1676 optræder denne betegnelse for første gang, men hæren havde på daværende tidspunkt ikke eget kvæsthus eller hospital, så betegnelsen dækker formentlig over Københavns nye »*Pesthus*«, men der er dog en svag mulighed for, at det er Guldhuset, se nedenfor.

Over pesthuset findes der en tegning (se 7. afsnit), der viser en bygning i to etager og med plads til henholdsvis 54 og 93 senge (Generalkommissariatets danske kopibog 16/2 1677).

Det blev dog nu taget under alvorlig overvejelse at skaffe hæren et virkeligt kvæsthus. Stødet hertil udgik fra Kongen, der den 3. januar 1677 beordrede den kommission af høje officerer, som sammen med Generalkommissariatet var trådt i stedet for det tidligere Krigscollegium, til at overveje sagen. Den 17. samme måned afgav kommissionen sit forslag, der bl. a. gik

ud på at gøre anstalt til at opføre et kvæsthus eller krigshospital på 170 senge, hvilket Kongen erklærede sig tilfreds med.

Men Generalkommissariatet havde nu indledt forhandling om køb af et hus og en stor grund for derpå at lade opføre et kvæsthus.

Det drejede sig om general Rüses firlængede gård i Rigersgade – *Guldhuset eller Østergaard* – med tilhørende store grund. General Rüse var fra oktober 1673 blevet forsat til Norge som generalløjtnant, hvorfor han formentlig har været interesseret i at afhænde gården. Om købet henvises til 7. afsnit »Bygningerne«.

Kongen havde iøvrigt allerede i forvejen disponeret over gården, først til guldmageren Borri, dernæst som arbejdsplads for nogle »Nürnbergger feurwerker, die darin gearbeitet, nachgehends gequestschte und kranke darein gelegt« (De kom her til landet i marts 1675 for at lave ammunition m. v. til artilleriet).

Guldhuset må altså være taget i brug under pladsnøden i januar og februar 1677. Men i vinteren og foråret 1677 brugte man *Guldhuset* i den stand, hvori det var.

Generalkommissariatet synes imidlertid at have ment, at man kunne vente med at opføre en stor og kostbar bygning, men det var nu igen begyndt at knibe hårdt i København med at skaffe plads til de nu i massevis fra hæren i Skåne ankommende sårede, og den 25. juni 1677 tilskrev Generalkommissariatet derfor de udsete inspektører, at byggeriet straks skulle sættes i værk.

Nu endelig blev der altså med kraft taget fat på opførelsen af den nye lange kvæsthusbygning (skitse 1, bygning 6), og første gang det nye kvæsthus nævnes som taget i brug er den 13. august 1677, idet proviantforvalteren beordredes til at udlevere det forordnede brød til de i det nye kvæsthus ved material gården efterhånden indkomne syge og kvæstede efter de fortegninger, som økonomen sammested, Anders Raffn, efterhånden udleverede. Samme dag fik Raffn udleveret en mængde ærter og byggryn. Anders Raffn var dog kun ganske kort tid, nogle få dage, økonom her, thi endnu samme august måned blev der ansat en ny økonom, Anders Feige (Andreas Feiga), som havde været håndværksmester. Feige erklærer senere, at allerede da han overtog stedet, var »dette Siughuus i svag og bedrøvelig Tilstand, da ej alene de kvæstede, men (og) de andre siuge var så mange og smitsom, at af dem mit ganske Hus blev antruet, så at ej alene Børn og Tyende udi Siugdøm blev nedlagt«, men også hans kone døde. Han havde 14 børn⁴).

I februar 1678 afløstes Feige som økonom på *Guldhuset* af den tidligere økonom på ladegården i Helsingør, Brückman, og ved overtagelsen bemærker denne, at kvæsthuset lider af mangel på sengeklæder og halm til ma-

drasser, så de syge så godt som må ligge på de bare brædder i sengene. Han beder derfor om at måtte få de på Helsingør kvæsthus efterladte sengeklæder, der ikke bruges, men blot ligger og fordærves og »opmuffes«. Samtidig beder han om nogle læs halm samt en god andel *enebærris til at røge* sygehuset med. Forplejningen på kvæsthuset var derimod solid og rigelig, hvilket fremgår af bevarede kostplaner.

I 1678 var mester Nicolaj Boye overfeltskær ved det nye kvæsthus, og hans løn var 200 rdr. årligt, så længe krigen varede, og i fredstid 100 rdr. På samtlige kvæsthuse i København virkede 2 medici, men den egentlige behandling udførtes af feltskærerne (badskærerne, barbererne) med deres svende og plejekvinder.

Om den daglige drift af kvæsthuset i Gulddhuset haves iøvrigt kun få efterretninger. Om de dodes registrering og begravelse gives der derimod detaillerede forskrifter. Den 22. august 1677 nævnes første gang en død »udi det nye Kvæsthus«, den 29. august 4 »som var døde udi det nye Kvæsthus« o.s.v., den 6. september er ikke mindre end 9 af »ded nye Kvæsthus død udbaaren«, den 18. september 8 og først hen i oktober sank antallet af dødsfald på kvæsthusene og i borgerkvartererne til 5 om dagen. De i København døde soldater blev formentlig for størstedelen begravet på St. Annæ kirkegård ved Gulddhuset.

I foråret 1677 ankom de syge i en jævn strøm fra Skåne og særlig fra Landskrona, og det ses, at man hele tiden søgte at gennemføre, at kun hårdt sårede, alvorligt eller smitsomme syge indlægges på kvæsthusene, resten hos befolkningen.

I juni 1677 blussede kampene atter op for endelig at ende med den blodige kamp i *stormen på Malmø* den 26. juni, en kamp der medførte umådelige tab, så alle kvæsthusene overfyldtes. Alene på en dag, den 18. juli, ankom 440 sårede til København (i juni–august ca. 2500 syge og sårede alene til København og Helsingør).

I vinteren 1677–78 skete der ikke stort i militær henseende, selv efter nogle mindre kampe ved den norsk-svenske grænse blev tilgangen af syge og sårede til København ringe. I kvæsthuset i Rigensgade fandtes der derfor i maj–juli 1678 kun 50–60 patienter over hvilke der findes en udførlig fortegnelse m.h.t. sygdommenes art m. v. Kun i en kort periode, nemlig fra den 9.–20. august mindede forholdene noget om dem i 1677, idet der i disse dage førtes 326 syge og sårede til landmilitiøns kvæsthus i Rigensgade, så at dette i disse dage må have haft henved 400 patienter.

Man var imidlertid nu nogenlunde velforsynet med kvæsthuse. I København havde man således Gulddhuset til 400 patienter, Pesthuset til 300, i

Kastellet plads til 100 samt som reserve Børnehuset til 100. Endvidere Helsingør Ladegård til 300, Helsingborg til 200 og Landskrona til 200, ialt plads til ca. 1600 patienter. Disse var i stand til at optage alle syge og sårede, så indlægnings- og borgerkvarterer kunne ophøre fra efteråret 1678. Ja, man kunne endog i vinteren 1678–79 delvis benytte Guldhuset som opholdssted for et stort antal fangne svenske underofficerer. Når det kneb med pladsen i kvæsthuset, lagde man uden betænkning 2 à 3 mand i een seng, men dette var også normalt i det daglige liv i datiden, navnlig på landet.

I efteråret 1678 skænkede enkedronning Sophie Amalie den meget betydelige sum af 5000 rdr. til landmilitiens kvæsthus i Guldhuset. Disse penge leveredes dels i kontanter, dels – og navnlig – i gældsbreve »obligationer«, som enkedronningen havde modtaget for tilgodehavende hos forskellige sikre debitorer. Det var også den første gave dette kvæsthus modtog. De betingelser, under hvilken den kongelige gave er skænket, kendes ikke, men det er muligt, at pengene har været bestemt til at danne begyndelsen til et invalidefond i lighed med Kong Frederik III's gave nytårsdag 1658. På en sådan anvendelse tyder bl. a. en ordre i 1679 til de to tilfornordnede direktører ved kvæsthuset, »ædel og velvis« borgmester Bartholomæus Jensen og Hans Nielsen Ålborg, der administrerede enkedronningens gave, og hvorefter et lille antal dansk- og norsk-fødte invalider af Kongens Livregiment, som var blevet såret i stormen på Malmø i 1677, »skulle have to Mark ugentlig hver, indtil de under bekvemme forhold kunne afgaa til deres Hjemsteder og Fædreland og ej befindes på Gaden at betle«⁵).

I 1679 var størstedelen af hæren i Holsten for at møde et forenet svensk-fransk angreb, men der sluttedes fred, uden at det kom til egentlige kamp-handlinger.

Efter at Pesthuset i over to år havde tjent som militært hospital, mente Generalkommissariatet i februar 1679 at kunne undvære det og alene nøjes med Guldhuset. Inventar m. v. afleveredes hertil, og i august ophørte Pesthuset med at virke som kvæsthus.

Men også i landmilitiens kvæsthus tyndede det nu svært ud blandt patienterne, for enkeltes vedkommende p.g.a. død, men hovedsagelig p.g.a. helbredelse.

Invaliderne blev anbragt i de »milde Stiftelser« (hospitaller) rundt i landet, ligesom regimenterne tog deres rekonvalescenter med til fredsgarnisonerne.

I august 1679 lod Generalkommissariatet foretage en grundig inspektion af landmilitiens kvæsthus i Rigersgade for at undersøge hver enkelt patients tilstand, og der affattedes en oversigt. Ialt fandtes der da 117 patienter på

kvæsthuset – 55 »sunde« og 62 syge. Herefter har der formentlig fulgt en delvis udskrivning og bortsendelse til hjem eller afdeling. 2 måneder senere foretoges en lignende inspektion, hvorved 15 mand blev kasseret.

Fra sommeren 1679 er formentlig de sidste patienter overflyttet fra de andre kvæsthuse til Guldhuset, som var det eneste, der bestod endnu nogen tid efter krigen, idet invalider fra hæren (muligvis forøget med nogle fra flåden) forblev i Guldhuset flere år efter krigen. De er formentlig blevet underholdt hovedsagelig ved hjælp af de 5000 rdr., som enkedronningen havde skænket, thi kapitalen synes at være blevet helt opbrugt. Det skal bemærkes, at Søkvæsthuset i Sejlmagasinet også blev lukket i 1679 »for at forekomme den Fare, som Holmen er undergiven ved ded, at Lys brændes sildig paa Kvæsthuset, hvorved en Ulykke paa Grund af uagtsomme Mennesker let kunne ske, er for godt befunden og resolveret, at Kvæsthuset på Bremerholm indtil videre skal tilsluttes, og de faa Personer, som derpå nu underholdes, og mestendel er lægte, henvises til Balberen udi hans Hus sig at lade forbinde og ellers søge deres Kost og Maanedspenge blandt andre Hans Majestæts Søfolk, naar deres Penge falder«.

I marts 1683 udstedtes der en kongelig ordre om, at Kongen skulle bruge »den Hus og Plads, som ligger mellem vores Lysthave Rosenborg og de nye Boder her i Staden, og hvor en Del af vore kvæstede Folk endnu har Ophold«, og Kongens faktor Christian Werner rykkede dernæst ind i Guldhuset, og hermed sluttede Guldhusets korte, men begivenhedsrige første periode som sygehus.

Som tidligere omtalt var det ikke normalt at have kvæsthuse i fredsperioder, men man oprettede alligevel i 1681–82 et nyt kvæsthus til brug for hærens og flådens »kvæstede«. Det har ligget på hjørnet af Strandstræde og Sct. Annæ Plads, omtrent der, hvor Garnisons Kirke ligger. Det har været forholdsvis lille, og bygningerne var forfaldne allerede nogle år efter at være taget i brug, så de synes ikke at have været særlig godt byggede; muligvis har det været nogle ældre bygninger, som man har købt til midlertidig brug. I november 1686 solgtes bygningerne ved auktion⁶).

Ved fundats udstedt 13. juli 1682 blev det imidlertid bestemt at opføre et nyt stort kvæsthus i Kvæsthusgade og beregnet for »alle dem, som Os og Vore Riger og Lande, såvel *til Lands* som til Vands, i Krigen tjener«.

Grundsten blev nedlagt den 26. maj 1684, og i 1685 rykkede de første patienter fra hær og flåde ind. Men den 17. januar 1690 udgik der kongelig befaling om, at hver etats kvæstede skulle være adskilte, og at denne bygning udelukkende skulle være bestemt for søetaten. Den kunne rumme 1380 patienter. I 1777 blev de syge overført til Søkvæsthuset i Overgaden. Byg-

ningen i Kvæsthusgade blev herefter anvendt som fattighus, pakhus, rekrutkaserne m. v. og i 1872 købt af DFDS. Hæren stod herefter fra 1690 igen uden kvæsthus. Man var dog i begyndelsen af 1688 begyndt at samle kapital til et »Krigshospital« alene for hæren, og Søkvæsthuset afgav 9000 rdr. af sine midler hertil, men renterne af kapitalen anvendtes kun til understøttelse, idet man vel har resonneret, at der ikke blev krig, hvorfor man ikke havde brug for et kvæsthus; de syge lå jo i borgerkvartererne.

Under den store nordiske krig 1709–1720, hvor hæren igennem de fleste år kæmpede langt borte fra Danmark, klarede man sig med improviserede lazaretter. Kun efter slaget ved Helsingborg den 10. marts 1710 viste det sig katastrofalt, at hæren ikke havde et sygehus i København. Ca. 5000 døde og sårede overførtes til Helsingør og København, hvor man benyttede Søkvæsthuset i Kvæsthusgade og skyndsomt indrettede et lazaret på Ladegården uden for byen, ligesom man lejede Vodroffgård. Også under pestperioden i juni–oktober 1711 var manglen på et sygehus for hæren følelig. Af Københavns 60.000 indbyggere døde de 23.000 og heriblandt mange soldater. Men heller ikke disse katastrofer stimulerede regeringen til at oprette et sygehus for hæren. Det ovennævnte krigshospital på Ladegården blev dog opretholdt indtil 1767, men fra ca. 1732 i hovedsagen som »militær Lemmestiftelse«. Da man kun havde én kaserne i København – Kastellet – var størstedelen af den 8000 mand store garnison indkvarteret i borgerkvarterer, ofte under dårlige forhold, og her måtte de syge soldater blive, vel nok under tilsyn af regimentsfeltskæreren.

Efter utallige klager over forholdene fik hver bataillon i 1740 en opvarmet stue med 4 senge til smitsomme syge og et kammer til vågekonen.

Først i 1763 lykkedes det den fra Frankrig indkaldte generalfeltmarskal Saint Germain, der tillige gav stødet til opførelse af Sølvgadens Kaserne, at få oprettet et antal mindre sygehuse i lejede eller erhvervede ejendomme. Hvert regiment eller korps havde herefter sit eget sygehus, således havde f. eks. i 1809 Artillerikorpsset sin egen bygning i nærheden af Langebro med plads til 70 syge, Norske Regiment sit sygehus ved Nørrevold med plads til 40, Dansk Livregiment og Prins Christian Frederiks Regiment hver sit med plads til 40 syge, Garden til Hest og til Fods havde sygehus med plads til 30, Kongens Regiment til 50 o.s.v. Da et auxiliærkorps bestående af franske og spanske tropper i 1808 blev sammendraget i og om København, blev der bygget en del træhuse uden for Nørreport på Blågårds grund til benyttelse som lazaret. Selve Blågård var allerede i 1807 indrettet til lazaret. Barakkerne blev imidlertid ikke anvendt af de fremmede tropper, men blev senere under Napoleonskrigene anvendt af de regiment, der var

indkvarteret i og om København, og hvis syge ikke kunne rummes i de små fredstids regimentssygehuse. Efter fredsslutningen blev lazarettet hævet, kun selve Blågård bibeholdtes som hospital, men fra efteråret 1815 blev de syge herfra midlertidigt overflyttet til Søkvæsthuset på Christianshavn. (Parolbefaling af 3. juli 1815).

Længe havde man imidlertid indset det upraktiske i at have de mange små regimentssygehuse samt Søkvæsthuset spredt over hele byen, og da Guldhusets bygninger grundet på de ugunstige forhold inden for tekstilindustrien i 1814 blev rømmet af »Det kgl. Uldmanufaktur«, bestemtes det ved kongelig resolution af 24. maj 1816, at Guldhusbygningerne skulle anvendes til almindeligt garnisonshospital for hele garnisonen indbefattet fæstningen Frederikshavn (Kastellet). Samtidig solgtes de små regimentssygehusbygninger med tilhørende grunde, og de her indkomne beløb anvendtes til indretning af det nye hospital.

For anden gang indrettedes der så militært sygehus i Rigensgade, og den 4. november 1818⁷⁾ flyttedes de første patienter til det nye garnisonshospital, der omfattede de på skitse 2 (side 169) som hovedbygning, officerslazaret og kirurgbygning, contoirt m. v. betegnede bygninger. Af disse er kun hovedbygningen (Nr. 7–9) bevaret. Som omtalt under afsnittet om bygningerne var stedet og bygningerne lidet egnet til formålet.

Hospitalet var ikke opdelt i afdelinger som på et moderne hospital, men hvert regiment og korps havde sine egne stuer, hvor regimentsskirurgen herskede, og hvor alle de syge fra regimentet blev indlagt uanset sygdommens art. I virkeligheden var der således 10–11 små sygehuse, og først i 1821 sanktioneredes det, at afdelinger, der havde for lidt plads, kunne belægge pladser på andre afdelingers og korps' stuer. Hele ordningen var meget upraktisk og uøkonomisk, således hændte det ofte, at et korps – navnlig Jægerkorpserne – kun havde én syg på hospitalet, og for denne ene syge blev der lønnet en overlæge, en underlæge, en opvartningskone og en vågekone samt leveret lys og varme til en stor stue.

Først i 1842, da der lå 16 militærafdelinger i byen, blev denne ordning ophævet og hospitalet delt i 3 afdelinger hver med en overlæge som chef, men kun valgt for to år, i 1845 ændret til 3 år, hvorefter én hvert år skulle afgå efter tur. Hver afdeling optog dog stadig syge fra et bestemt antal militære afdelinger, og overlægen behandlede alle sygdomme. Først i 1911 blev der oprettet en medicinsk og en kirurgisk afdeling (1. og 2. service), og de syge blev skilt efter sygdommens art. Garden til Fods og Garderhusardivisionen beholdt dog deres egne stuer, og de syge fra disse afdelinger skulle behandles særskilt.

Sygestuerne var meget store, 6 til 8 fag. Lige inden for døren fandtes et lille rum, hvor der opbevaredes koste og skrubber samt en »Natstol«, hvilket i forbindelse med kakkelovnsrøg, medikamenter, grødomslag m. v. gav en ubehagelig lugt i stuerne, hvor ventilation var udelukket. Udstyret var primitivt, og inventaret blev først udskiftet, når reparation var absolut udelukket. En sålydende skrivelse af 8. juli 1866 til Generalkommissariatskollegiet viser dette:

»Hospitalets 574 Krølhaarsmadrasser, der, paa en ringe Undtagelse nær, er de samme som ved Hospitalets Oprettelse, har efter saa mange Aars uafbrudt brug og idelig Opstopning tabt en Del af deres Vægt og er ikke overensstemmende med den Vægt, som i Henhold til Armeens Intendanturs Bestemmelse af 10/6 1857 er normeret, nemlig 28 Pund. – De Sadelmageren til Omstopning senest leverede 38 Stk. Krølhaarsmadrasser bekræfter dette, idet ved Eftervejning disses Vægt befindes at være ialt 990 Pund, altsaa mangler 74 Pund; at der befindes en saadan Formindskelse i Madrassernes Vægt kan næppe skønnes urimeligt, naar tages Hensyn til, at der i de ældste Madrasser i sin tid er fundet en Del Fæhaar, som efterhaands ved Omstopning er bortsondrede, dels den lange Aarrække, hvori de har været benyttede og ofte er blevne haardt medtagne, nemlig i to Krigsperioder og en Koleræpidemi samt af Tyfuspatienterne, hvor Madrasserne ved Gennemløbning og Blødning har lidt meget, saa at Omstopning i Aarenes Løb idelig har fundet Sted; ved hver Omstopning anslaaer Sadelmageren Svindingen til 2 Pund for hver Madras.«

Da der ingen dørmåtter fandtes, klagede man over, at sand og snavs førtes fra gård og trappegange ind på sygestuerne, og endelig i 1836 fik man 50 fodskrabere af træ. De var upraktiske, men det varede 40 år, inden man hittede ud af dette og erstattede dem med sivmåtter.

Egentlige operationsstuer indrettedes først i firserne; der nævnes ganske vist en operationsstue i 1847, men der tilføjes, »at den ikke er nødvendig hertil og derfor benyttes som Sygestue«, og tillige oplyses det, »at den kun kan bruges om Sommeren, fordi der ingen Kakkelovn er i Stuen«.

Belysningen var de første år kun tællelys. På en sygestue var der kun eet tællelys, og dog brugte hospitalet 1600 kg tælleslys om året. I 1833 konstruerede stabsskirurgen en trannatlampe, som var meget besparende, og ved denne kunne vågekonen se at give patienterne medicin og hjælp.

Gården var belyst af 5 tranlygter. I 1853 gik man dog over til at anvende olie til belysning, i 1857–59 indlagdes gas, men det voldte mange vanskeligheder, og endnu i 1876 anvendtes tællelys enkelte steder.

Latrinerne var et sort kapitel for sig, først i 1905 fik man wc på hospitalet.

Også dengang kunne rotteplagen være slem; man hører således om den, fordi revisionen opdagede, at der var anvendt mælk til en kat!

Pladsen tillader ikke en nærmere beskrivelse af forplejningsforholdene, men grød har formentlig været den ret, der er serveret mest, hvorfra hospitalet fik sit populære navn »Grødslottet«.

Økonomaen fik i 1818: $18 \frac{83659}{122400}$ rdr. pr. patient. Vore dages økonomaer ville sikkert protestere, hvis de skulle operere med et sådant tal.

Indtil 1898 blev de syge passet af gamle stuekoner og uuddannede nattevagter, og først da indførtes moderne sygepleje ved uddannede sygeplejersker.

Officerslazarettet var et område for sig inden for hospitalet. Det havde til huse i den gamle laboratoriebygning (se skitse 1 og 3. afsnit), hvor guldmager Borri havde haft sit virke. Lazaretbygningen var opført på en sump, og man var længe plaget af fugtighed i sygestuerne og forsøgte derfor flere gange, men forgæves, at få lazarettet flyttet til tværbygningen, hvorved man også kunne komme af med det militære Varedepots værksteder, der var etableret i denne bygning. Værkstedet var kun adskilt med en bræddevæg fra sygestuerne, og derfor gik man i en stadig angst for brandfaren. Der var også mange småbrande i værkstedet, men det gik dog godt i 100 år.

Takket være en rig jødes legat på 12.500 rdr. var lazarettet udstyret med smukke mahognimøbler og sølvspisebestik, hvoraf en del findes på Københavns Militærhospital. Det fortælles, at legatstifteren stillede som betingelse for legatet, at ingen officer med kønssygdomme måtte indlægges på lazarettet, men Kong Frederik VI afviste ham vredt med den bemærkning, at hans officerer skam ikke fejlede andet. At syge officerer også dengang var et vanskeligt folkefærd, vidner talrige forbud mod at være for længe ude om natten, for fugtige sygebesøg, manglende betaling for forplejning o.s.v. om.

Lazarettet var omgivet af en smuk have, og i den nuværende musikstue i opgang B var der kirkesal.

Fra hospitalets oprettelse og indtil 1862 blev det ledet af en bestyrelse bestående af Kommandanten i København, en hvert år skiftende oberst og en stabkirurg. Fra 1862–86 af en overlæge og en inspektør og dernæst af en læge som chef. Inspektøren havde bolig i port 9, hvor nu hjemmeværnet har kontor.

Her i porten regerede portneren, der foretog skrappe eftersyn af alle for at undersøge, om noget ulovligt førtes ud fra eller ind på hospitalet. Kompagnikirurgerne søgte således i 1834 om at måtte blive fritaget for eftersyn af portneren, »når de besørgede deres Linned og andre Ejendele udbragt under Lås og Lukke«.

En del år udstillede stokhusvagten en post ved Garnisonshospitalet. Den skulle bl. a. løse følgende vanskelige opgave: »Nøje at vaage over, at intet udkastedes fra Vinduerne, at ingen af Patienterne derfra *udsniger sig* ad Veje, hvor ellers ingen Udgang finder Sted, og at i det hele intet sammesteds fra udbringes paa en Maade, der kunne vække Mistanke om nogen Svig, eller at der haves nogen upassende Samkvem mellem dem, der er indlagt paa Hospitalet og Folk fra Gaden.«

I 1867 overførtes marinens syge, der hidtil havde været behandlet i søetatens hospital i Nyboder (jvf. 10. afsnit) til Garnisonshospitalet, idet der stillede 60 sygesenge til rådighed. Herefter virkede marinens hospital i perioder som reservehospital for Garnisonssygehuset og fra 1888–1900 som epidemisygehus, hvorefter det som sådant blev afløst af det på Nørre Fæled nyopførte epidemisygehus for hær og flåde, der toges i brug 1. april 1903.

I 1867 ændredes hospitalets navn fra »Garnisonshospitalet« til »Garnisonssygehuset«.

I 1818 havde hospitalet 514 senge, men gennem de under 7. afsnit omtalte ombygninger og moderniseringer reduceredes sengeantallet; i 1894 var det således helt nede på 343 (i 1909 endog 321), hvortil dog kom officerslazarettets 10 sygestuer med 18 sengepladser.

I 1913 var der forslag om at inddrage bygningen, Rigsgade 11, i hospitalet, men det blev ikke til noget, og i perioder med overbelægning måtte man anvende Døckerske sygetelte, der opstilledes i gården.

Hospitalet var nu ikke længere tidssvarende, og efter langvarige forhandlinger foresloges det nedlagt og et nyt opført på Fælleden. Den 13. oktober 1928 indviedes »Københavns Militærhospital« på Tagensvej, hvorefter Guldhushusets 110-årige periode som hospital var endt.

Denne skildring af Garnisonssygehusets tid i Rigsgade fra 1818–1928 har kun i store træk kunnet give en indsigt i forholdene, men de primitive forhold, hvorunder man arbejdede, kan måske vække til eftertanke, når vor generation møder med store fordringer til bygninger, inventar m. v.

For interesserede anbefales det at læse stabslæge Gordon Norries bog »Københavns Garnisonssygehus 1818–1918« samt kaptajn G. Norries artikler i Militært Tidsskrift 1956 om tiden efter 1918.

5. AFSNIT

Det kongelige militære Uldmanufaktur

I ca. 130 år var bygningerne i Rigersgade optaget af fabriksvirksomheden: »Den Kongelige Militære Uldmanufaktur« eller »De Uldne Manufaktur-værker«. Der skal derfor gives denne fabriksvirksomhed en så omfattende omtale, som de forhåndenværende kilder har tilladt¹).

Allerede under Kong Christian IV genoplivedes den militære industri med hensyn til krudtfabrikation, kobbermanufaktur, kanonstøbning, hammermøller (De militære metalmanufakturer ved Hellebæk) m. v., men også på klædefabrikationens område var Kongen virksom.

Allerede 1605 oprettede han tekstilmanufaktur i Tugt- og Børnehuset, der det pågældende år etableredes i Farvergade for 1606 at flytte til Helligåndsklosteret og Gråbrødretorv.

Tugt- og Børnehuset blev således landets første egentlige tekstilmanufaktur og det første, som gennemførte en art stordrift med indkaldte mestre som ledere; det havde f. eks. i 1621 61 væve og 234 »daglige personer«.

Børnehuset var en tid lang af stor betydning for landets tekstilindustri. Herfra blev der leveret garn til lensmændene, der atter skulle lade bønderne spinde og væve det, tilberedt klæde og lærred til Kongens klædekammer, duge til Dronningen, net til fiskerne, tapet til Frederiksborg Slot samt uniformer til arméen (hæren); i 1669 forsynedes således garnisonerne i København og Helsingør med 2500 fuldstændige uniformssæt. Men man arbejdede gennem årene med store vanskeligheder, tildels forårsaget af den højst tvivlsomme arbejdskraft bestående af børn, betlere, forbrydere og underlødige personer, således at institutionen næsten altid arbejdede med underskud.

Planer om udvidelse blev skrinlagt, og i forordninger af 18. oktober

1680 og 8. januar 1681 opfordredes både egne undersætter og udlændinge stærkt til at oprette uldne manufakturer i landet, idet der samtidig gaves løfte om privilegier²).

6. marts 1683 købte Kongen så, som anført i den historiske indledning side 15, det område i Rigensgade, der indtil da var anvendt som kvæsthus, for 5000 rdr. kurant mønt, og 16. maj 1685 skænkede Kongen bygningsplads m. v. til Kongens tidligere agent i Lybeck, faktor Christian Werner, der her fik privilegium på at oprette »Ulden Manufactur«, d.v.s. en klædefabrik. Da dokumentet³) er grundlæggende for fabrikationen i Guldhuset, skal det her gengives i sin fulde ordlyd:

»Christian V gøre alle vitterligt, at saasom Vi af særdeles Omsorg for en Del ulden Manufactur her i Vores Riger og Lande, som paa andre Steder at lade indrette, haver allernaadigst for godt befunden, Vores forrige *Kvæsthus med de dertil hørende Vaaninger og Plads* liggende ved de nye Boder, til des Nytte at anvise og som Vi end ydermere samme Plads med fornøden Huse og Værelser samt et fuldkomment Farveri, Calandermølle (hollandsk Valke- og Stampemølle)^{3a}) og andet, som dertil kunne være fornødent ej uden Bekostning haver forbedret, saa de som med Vores Factor *Christian Werner* Lyst haver enten Klæde eller andre ulden Vare derudi at lade fabrikere, til des Indretning på Husværelser aldeles ingen videre Omkostning behøver at gøre, saa paa det Vore kære og tro Undersætter, som udi saadanne ulden Manufakturværker med bemeldte Vores Factor ville interessere (saasom han derudi alt en god Del for sin Particulier har indskudt) sig af denne Lejlighed des bedre maatte betjene, haver Vi herved allernaadigst bevilget og tilladt at bemeldte Vores Factor *Christian Werner* udi foreskreven til Manufaktur indrettede Huse, efter det ham af Os den 5. Maj 1683 allernaadigst meddelte Privilegium⁴) Formelding maa fremdeles fabrikere og haandtere, og til den Ende allernaadigst skænket og givet ham og alle hans medinteresserede udi samme ulden Manufaktur uden nogen Vederlag bemeldte Huse, Vaaninger og Plads udi sit fulde Begreb. Hvorpaa Vi denne for dem og deres Arvinger Vores Brev og Skøde til evindelig Ejendom allernaadigst ville give, saalænge de formeldte ulden Manufakturværker og Huse i god Stand og Vedligeholder. Hvorfor de som Lyst haver at angive og ham deres Navn at lade tegne for saa stor eller lille en Sum, som de selv lyster.«

Af dokumentets knudrede sprog fremgår det altså, at Kongen vederlagsfrit skænkede Werner fabriken, bekostede en del af dens indretning, ligesom »Aktionærer« opfordredes til at tegne kapital, men der sattes

den klausul, at fabriken skulle holdes i god stand, og dette blev senere skæbnesvangert for Werners arvinger.

Da Werner allerede 5. maj 1683 har modtaget Kongens privilegium og ifølge Kronens skøde af 22. januar 1704 (angående enken) »har brugt og beboet Husene siden 1683,« har han formentlig selv været med til at indrette fabriken med farveri, calandermølle m. v., så den hurtigt kunne komme igang. Ved siden af Børnehuset blev den leverandør til regimenterne, men de første to år var de to fabrikker ikke i stand til fuldt ud at forsyne armeen med stof til mundering, og langt mindre kunne de overtage de civile forsyninger. Da heller ikke kvaliteten syntes at have været som de udenlandske stoffer, nedsattes der gentagne kommissioner til at overveje midler til selvforsyning og kvalitetsforbedring – »de forhaandenværende Værker skulle sættes i god Stand og fuld Brug og forbedres med flere Huse, Haandværksfolk og Værktøj«.

Et silkemanufaktur, som indrettedes omtrent på samme tid i Guldhuset for kongelig regning, havde af let forståelige grunde afgørende uheld med sig, skønt der blev truffet overordentlige tvangsforholdsregler for at holde det oppe. Silkemanufacturet gik bestandig tilbage, og i 1690 standsede det helt.

Trods adskillige forbud mod indførsel af udenlandske uldne varer⁵⁾ kneb det åbenbart Christian Werner at holde uldfabriken gående; man ser således, at en kongelig resolution af 5. april 1702 ophæver en kammer-sag imod ham angående tilbagebetaling af de 6000 rdr., som Kongen havde lånt ham til manufakturets indretning. Skødet kunne herefter konfirmeres.

Det havde jo heller ikke forbedret Christian Werners forhold, at den kraftige manufakturprotektions dage allerede var forbi få år efter fabriken start. Nær knyttet til regeringens toldbeskyttelsessystem, som denne protektion var, havde den navnlig irriteret Holland, og i 1688 havde Kongen måttet forpligtige sig til at lade beskyttelsen for samtlige varer, også manufakturvarer, falde.

Medens Kong Christian Vs interesse for landets manufakturer i høj grad havde været erhvervsmæssigt betonet, betød kongeskiftet i 1699 med dets ledsagende regeringsskifte overgang til en periode, hvor de merkantilistiske hensyn blev sat i skyggen af de militære, idet Kong Frederik IVs interesse for uldmanufakturernes i hvert fald i de første år snævert var knyttet til forsyning af armeen.

Der opstod i landet en anselig produktion af groft klæde, hvorimod industrien ikke kunne magte det finere klæde, og Christian Werners ma-

nufaktur i Guldhuset blev derfor en fabrik for groft klæde. Han blev hovedleverandør til arméen, idet Børnehusets leverancer i denne periode var meget mangelfulde. En oversigt i 1702 angiver, at Guldhuset havde 15 væve igang.

I slutningen af 1702 døde Christian Werner, og fabriken overtoges af enken og sønnen Anthon Werner, og den 22. januar 1704 gav Kongen gavebrev⁶⁾ til Christian Werners enke og arvinger på fabriken, idet der også heri bemærkedes, at manufakturet og husene skulde være hjemfaldne til kronen, hvis de ikke holdtes i god stand.

Samtidig antoges Abraham Lampe som kompagnon, og 1705 lovede fabriken en kapacitet på 33.000 alen klæde. På samme tid var årsproduktionen for alle landets fabrikker ca. 100.000 alen klæde, men ét regiment brugte alene 10.000 alen klæde om året, og der var 15 regimenter, så meget klæde måtte stadig købes i udlandet.

Den 26. januar 1704 oprettedes et Commerce-Collegium i København, hvortil alle »som Manufakturer ville foretage og indrette«, skulle henvende sig.

For at imødegå en del utilfredshed med klædekvaliteten udstedtes 31. marts 1705 en forordning⁷⁾ om oprettelse efter hollandsk mønster af en »klædehalle«, hvor særligt udpegede sagkyndige skulle »efterse og probere« alt klæde og give det godkendelsesstempel.

Werner var også kongelig hofleverandør, han fik således i januar 1706 165 rdr. og 26 sk. for 607¹/₂ alen carmoisin, grøn og blå »mackay«.

I 1709 udbrød den store nordiske krig (til 1720), og i juni-oktober 1711 hærgede pesten, så 23.000 af Københavns 60.000 indbyggere døde. Disse begivenheder skulle få stor indflydelse på manufakturet i Guldhuset.

Den 8. september 1711 gaves der Anton Werner og Abraham Lampe moratorium, så længe krigen varede, da de har meddelt »at være geraadet i den Tilstand, at de deres Kreditorer formedelt disses besværlige Tider ej saa hastigt og saa rigtigt som de gerne ville...⁸⁾, og den 28. januar 1713 blev der yderligere givet 6 måneders moratorium⁹⁾.

I juni 1713 ansøgte Werner om et forskud uden rente fra regimenternes munderingskasser og mod tilbagebetaling ved munderingsleverancer¹⁰⁾.

Den hjælp, der blev ydet Werner, havde dog ikke været tilstrækkelig. Han gik fallit, og den 26. juli 1713 behandledes Anthon Werners og afdøde Abraham Lampes fallitbo i den kongelige borgret. Werner havde »absenteret sig« – formentlig for en tid forladt landet – hvorfor skifte-retssagen var begæret af hustruen Elisabeth. Der findes en tyk protokol^{10a)}

om borgrettens behandling af sagen, bl. a. med en fuldstændig opgørelse over det sparsomme indbo i den ret store bolig i Guldhuset (officers-lazaretbygningen). Først i juli 1725 var skiftet afsluttet.

Werners fallit gav anledning til alvorlige overvejelser inden for regeringen om uldmanufakturernes fortsættelse. Anthon Werner gav pesten og uheldige forhold vedrørende leverancerne til arméen skylden for tilbagegangen. Han havde sat over 30.000 rdr. til, hævdede han, og han selv med hustru og børn var »geråden i slet Tilstand«.

Den 23. juni 1714 skrev Kongen til oberst og vicekommandant Andreas Franch m. fl., at da det såkaldte Guldhus med deri værende manufakturværk »var kommet i stor Dekadence og da Vi finder det meget tjenligt, at Manufakturet bliver igen hjulpen i Stand, er det Vores . . . . , at I samtlige tilsammentræder for berørte Guldhus med deri værende Manufaktur udi Øjesyn tager, og med Flid undersøger, om dette Manufaktur igen kunne bringes i Stand eller ej«¹¹).

Den nedsatte kommission ville imidlertid ikke anerkende Werners forklaring, men tilskrev opløsningen den stadige strid mellem lederne, der havde præget Guldhuset siden Lampe i 1704 var antaget som kompagnon. Hvorledes arbejdet, ansvar, beføjelser og rettigheder nærmere har været fordelt mellem Werner og Lampe, kan ikke opspores, men Werner stod som enejer af inventaret og synes nærmest at have fungeret som manufakturist, medens Lampe må være trådt ind som passiv kompagnon, men søgt at gennemtrumfe indflydelse på den merkantile ledelse. Han må tillige have ført regnskaberne, idet det angives, at han beholdt regnskabsbøgerne, der havde været utilfredsstillende ført.

Den utilstrækkelige kapital, fabriken arbejdede med, har også hæmmet driften, hindret antagelse af ordrer og medført for store omkostninger til renter og veksler, men hvilke af ovennævnte årsager der har været bestemmende for sammenbruddet, lader sig ikke efterspore.

Vigtigere for kommissionen var spørgsmålet om uldmanufakturernes fortsættelse. Skulle man nøjes med Børnehusets manufaktur, og hvad skulle man så gøre ved Guldhuset? Man fandt imidlertid Guldhusmanufakturernes indretning i udmærket stand og inventaret (kun vurderet til 1371 rdr.) så nøje tilpasset bygningerne og delvis indmuret i disse, at det uden skade kunne anvendes. Kommissionen foreslog derfor at fortsætte driften, enten ved at lægge værket ind under Børnehusets direktion eller også at give Werner et længere moratorium og lade ham fortsætte under samarbejde med en indkaldt »Entrepreneur«, der skulle forestå ledelsen af det nye interessentskab.

Den 1. februar 1715 nedsatte Kongen imidlertid en ny kommission under ledelse af geheimeråd og stiftsbefalingsmand over Sjællands Stift O. Krabbe¹²). Kommissionen modtog den førnævnte kommissions »Relationer og Bilag«, for disse »nøje at examinere og efter des befunden Beskaffenhed med hinanden overlægge og konferere paa hvad Maade og ved hvad Midler dette saa nyttige Manufakturværk kunde sættes igen udi forrige Stand og, om muligt er, forbedres og siden vedligeholdes«.

Den 9. maj 1716 skrev Krabbe¹³) til »De forordnede i Politie- og Commerce Collegio« og oversender hermed rapporten, »hvoraf De selv kan se og fornemme, hvad han derudi allerunderdanigst andrager saavel angaaende den slette Tilstand, som Klædemanufacturet og Hallen herudi Kiøbenhavn nu paa nogle Aars Tid formedelst den Anno 1711 grasserende smitsomme Sygdom er geraadet udi«, hvorefter det meddeles, at det var Hs. Majestæt Kongens allernådigste ordre, at collegiet skulle indgive sin allerunderdanigste betænkning.

Alle Werners mange bønstrifter og projekter om at fortsætte og forbedre driften hjalp dog ikke, idet kommissionen anbefalede, at staten, tvungen af den hårde nød, overtog den direkte drift af fabriken for derigennem at opretholde forsyningerne til armeen, der endnu deltog i den store nordiske krig.

Ifølge det skøde, Kongen den 22. januar 1704 gav Chr. Werners enke, var bygningerne hjemfalden til staten ved manufakturværkets ophør. Fabrikens værktøj, kedler, redskaber og væve havde siden 1714 været truet med tvangsauktion, men 2. juli 1717¹⁴) skrev Kongen til præsident Hans Brøer, at regimentskvartermester Müller ved oberst Reichreins regiment ikke kunne få pant i inventaret, idet Kongen havde bestemt, at det »ved Huset faar at forblive i Fald samme dertil nogenlunde er tjenlige«. Inventaret overtoges herefter til vurderingsprisen 1371 rdr.

I 1719 kom fabriken ved den hollandsk fødte general Scholtens ener-giske medvirken atter i gang som »Kgl. militært ulden Manufactur Værk«.

Allerede 7. marts 1719 ansattes kammerråd Hans Kristian Lautrup¹⁵) som kasserer for de kongelige uldne Manufactur Værker, d.v.s. Børnehuset og Gulldhuset, med en årlig løn af 500 rdr.

Som leder af fabrikationen på Gulldhuset ansattes hollænderen Nicolai Lambrecht¹⁶) som *generalfabrikør* og med en årlig løn af 2000 rdr. samt bolig på Gulldhuset. Endvidere blev der hvert sted ansat en underfabrikør med 500 rdr. i løn og en bogholder med 400 rdr. i løn, hvilke lønninger Lautrup skulle udbetale »Quartaliter udi klingende Mønt uden nogen Afkortning«¹⁷).

Krigskancelliet anførte i en skrivelse til Landetatens General Commissariat^{17a}) betingelserne for Lambrechts ansættelse, bl. a. gående ud på, at der betaltes gage fra den dato, patentet som generalfabrikør udstedtes, todfri indførsel af møbler, gratis rejse til Holland for at ordne flytning, 500 rdr. i årlig enkepension m. v., ligesom der blev givet ordre til at oprette en kontrakt med Lambrecht. I kontrakten gentages ovennævnte, og det anføres, at han, for så vidt angår fabrikationen på Børnehuset, skal træffe nærmere aftale med direktionen for dette, hvorimod han var suveræn, for så vidt angår Guldhusests ledelse, men der nævnes dog betingelser for varernes godhed, leverancernes størrelse m. v. Lambrecht underskrev kontrakten den 10. januar 1719.

Den 7. marts 1719 skrev Kongen til de deputerede for Landetatens General-Commissariat, at de penge, der var bestemt for regimenternes indkøb for nævnte år fra tid til anden skulle indbetales til kammerråd Lautrup¹⁸).

Allerede den 14. februar 1719 var der udsendt en kongelig forordning angående uld-udførelse af Danmark, hvori det bl. a. hed: »Da Vi af kongelig Omsorg for Vores kære og tro Undersaatter her i Vort Rige Danmark i Almindelighed, deres Gavn og Bedste, og at de fattige Mennesker kunne finde Lejlighed ved taaleligt Arbejde at fortjene deres nødvendige Underholdning, allernaadigst have fundet det for godt, selv et uldent Manufactur her i Vores kongelige Residentzstad Kiøbenhavn at lade indrette ..... befales, at aldeles intet af den Uld, som sammestед falder maa tilstedes ud af Riget til fremmede Steder at føres eller bort-sælges .....«

Denne forordning stod ved magt helt indtil 1768.

Ligeledes den 7. marts 1719 blev Lautrup og Lambrecht befalet til at opkøbe al den uld »som i Vores Residentzstad findes«¹⁹), ligesom magistraten i Københav den 17. april beordredes til at aflevere al den uld »som nu kan findes i Staden« til Lautrup²⁰).

Trods ovennævnte hjælpeforanstaltninger, ringe konkurrence, billig arbejdskraft og faldende uldpriser syntes statsdriften ikke at skulle blive heldigere end privatdriften.

Det var i sig selv et spørgsmål, om de to manufakturer kunne bære et så omfattende og kostbart administrationsapparat, alene de øverste funktionærer kostede årlig 4.300 rdr. i løn, formentlig en alt for stor udgiftspost for de ikke særlig store anlæg, ca. 20 væve på hver fabrik.

Da nogle officerer fandt noget leveret klæde af ringere beskaffenhed end prøverne, blev der allerede 18. december 1719 »udmeldt tvende kyndige

Mænd, som har været ved Hallen, til at bedømme Klædet«²¹), og dette gentager sig 29. december 1719²²) og 9. januar 1723²³).

Endvidere var der stadig gnidninger i forholdet til de militære afdelinger. Historikeren Thaarup²⁴) mener, at årsagen til disse gnidninger kom fra regimentskvartermestrene, der under krigen hvert andet år rejste til Hamborg for der at indkøbe dels færdigt klæde med knapper, dels remme, spænder, patrontasker m. v., hvoraf de selv »drog stor vinding«, hvorfor de med al magt modsatte sig at handle med de kongelige manufakturværker.

Værst var det dog, at de højstlønnede funktionærer arbejdede dårligt sammen og tænkte mere på egen fordel end på manufakturets velfærd, og for at udrede dette forhold nedsatte Kongen den 15. juli 1720 en kommission²⁵) med justitsråd Severin Junge som formand og med opgave at gøre en ende på »adskillig Uorden og Mislighed« og bringe værkerne på en »god og bestandig Fod«. Kommissionen skulle gennemgå regnskaberne og undersøge forholdet mellem råstoffer og produktion for at se, om der var begået underslæb, den skulle finde ud af manglerne ved kvalitet og forskellen fra prøverne. Den skulle overveje midler til bedre og billigere indkøb og navnlig hindre, at den fineste uld blev sorteret fra. Det måtte sikres, at spindingen var upåklagelig, så væverne ikke havde spinderne at skyde skylden på. Vævernes, farvernes og valkernes dygtighed skulle nøje undersøges. Specielt skulle kommissionen se efter, om generalfabrikøren efterlevede sit reglement, og oplyse stridighederne mellem ham og hans undergivne, der havde givet anledning til adskillig klage.

Kommissionsbetænkningen kendes ikke, den er formentlig gået til grunde under en af de store brande, men det vides, at funktionærene lagde kommissionens medlemmer hindringer i vejen, bl. a. viste det sig overmåde vanskeligt at få regnskaberne udleveret. Kommissionsformanden måtte klage til Kongen, og den 31. august 1720 skrev Kongen til kammerråd Lautrup²⁶), at det var hans vilje og befaling »at Du, uden Ophold til forebeldte Kommission indgiver rigtig Beregning og Forklaring over alle Manufakturværkernes Indtægter og Udgifter fra den første Tid af og indtil Dato.« Mistanken om begåede misligheder viste sig ikke ubegrundet, og justitsråd Junge beordredes 17. februar 1721²⁷) til at dømme efter loven angående »at tvende i Guldhuset værende Arbejdsfolk have udpraktiseret en del Uld af bemeldte Guldhuss«, ligesom bogholderens tjener har forfalsket underfabrikørens spindesedler. Men også andre opgaver blev pålagt justitsråden. Han skulle overvåge Lautrups indkøb af uld i udlandet samt træffe »en billig Accord« med krigsråd Lorenz Juul om valkeløn for valk-

ning af klæde på Stubbe Mølle, der »er bragt ud i god og brugbar Stand«²⁸).

Formentlig har man herefter indset, at kammerråd Lautrup ikke magtede stillingen, thi den 9. maj 1721 afskediges (forløves) han²⁹) og »Vores Krigskommissaire Os elskelige Gregorius Wulf« ansættes som kasserer ved manufakturværkerne³⁰). Samtidig afsattes underfabrikøren i Guldhuset, og en anden blev ansat, men nu kun med en årlig løn af 250 rdr., medens resten (250 rdr.) skulle anvendes »på tvende underbetjente m. v.«³¹). Den 30. maj 1721 må Kongen opfordre Lautrup til straks at aflevere regnskaberne til Wulf³²), men det har åbenbart ikke hjulpet, thi $\frac{3}{4}$ år efter (6. marts 1722) befalede Kongen generalløjtnant von Eynden³³) til straks at tiltræde Junges kommission og at fuldbringe undersøgelsen, idet »Vi ugerne have maattet fornemme«, at Lautrup ikke har efterkommet befalingen af 30. maj 1721, hvorfor generalen skal tilkalde Lautrup og »hannem i Vores Navn alvorligen tilholde uden længere Ophold« at afregne med krigskommissær Wulf³⁴). Lautrups efterladenhed har formentlig ikke været så alvorlig, thi den 31. december 1722 blev han forfremmet til justitsråd, og det blev stillet ham i udsigt, at han ville blive direktør for »Vores Øresundske Tolds Opbørsel«, når stillingen blev ledig³⁵).

Nogen tid efter fik den nye kasserer indført en interessant reform, idet Kongen den 28. maj 1723³⁶) tilskrev denne, generalfabrikøren og bogholderne, at der såvel på Guldhuset som på Børnehuset på en bestemt dag om ugen skulle holdes en samling, hvor såvel underfabrikørerne som alle mestrene, nemlig farverne, klædeskærerne, og berederne, presserne og samtlige svende og arbejdsfolk skulle have adgang til »deres Nød og Anliggende at fremdrage« og »saafremt en eller anden kan vide noget til Fabrikens bedste at angive, maa det staa dem frit for, sligt at udsige« og alt skulle »udi en Protokol indføres, hvilken Protokol I til den ende haver at lade indrette«.

Som det senere ses, blev denne foranstaltning efterlevet igennem mange år, og en del af protokollerne findes endnu i Rigsarkivet og Hærens Arkiv under betegnelsen »Guldhusprotokollerne«.

Den første protokol fra årene 1723–1732 er ført på tysk og med meget utydelig gotisk skrift. Den indledes med afskrift af ovennævnte forordning af 28. maj 1723 om protokollens oprettelse og indeholder iøvrigt interne forhold af mindre betydning, om forsømmelser, indskærpelse af bestemmelser om fabrikationen, ligesom spørgsmålet om uldens sortering spiller en stor rolle.

Dette i sin tanke moderne forsøg på at knytte arbejderne nærmere til

fabriken og gøre dem interesserede i driften, synes således ikke at have frugtet meget.

Småt må det have været med administrationspengene, thi 12. november 1723 fik bogholderne tilladelse til fremtidig til anskaffelse af bøger og skrivematerialer at nyde indtægten af salg af tiloversblevne uldsække samt tran- og valkejordstønder³⁷).

Spliden mellem de overordnede funktionærer fortsatte imidlertid, det var specielt generalfabrikøren, der måske har været en stridbar hollænder og den gamle regimentskvartermester, nu kasserer Wulf, der ikke kunne enes, og den 8. december 1724 måtte Kongen nedsætte en ny kommission under ledelse af generalløjtnant Eynden³⁸).

Kommissionen skulle straks tilholde generalfabrikøren at udlevere bøger og regnskaber, hvilket bogholder Kühn til Wulfs »store Nachdel« havde nægtet, »lade al forefindende Uld, spunden og uspunden, Klæde, Bay, Læster, Garn m. v. optage, tælle og efterveje«, et arbejde generalfabrikøren havde lagt hindringer i vejen for, undersøge og efterse klædets bonitet, leverancerne til regimenterne samt afholde forhør angående de generalfabrikøren og Wulf »onde tillagde Sager«. Om sidstnævnte siges det endvidere, at såfremt disse »skulde forekomme og være af saa stor Betydning, at I samme ej turde afgøre, haver I sligt Vores Geheime Conseil til endelig afgørelse at referere.«

Samme dag tilstillede Kongen generalløjtnanten »adskillige til Hans Majestæt indkomne Memorialer og Forslag (til) betreffende de uldne Manufakturværker i Kiøbenhavn«³⁹) med forslag fra amtmand Danchwart og erklæringer fra Wulf og generalfabrikøren, fra sidstnævnte bl. a. erklæring indeholdende udtalelser om valkemester Puchters »slette og skadelige Forhold«.

Det ovenfor anførte tyder således ikke på, at overgang til statsdrift gav bedre og mere stabile vilkår for uldmanufakturterne.

Den 26. april 1725 havde kommissionen indsendt sin »Relation og Betænkende« til Kongen, og den 28. maj samme år sendte Kongen sin »Resolution« til generalløjtnanten⁴⁰), og det fremgår heraf, at da Wulf nu har fået sine bøger fra Guldhuset, bør kommissionen straks »paadrive og tilholde« ham at afslutte regnskabet. Angående de »gravaminæ«, som generalfabrikøren med flere betjente i Guldhuset har indgivet over Wulf, resolverede Kongen, at begge parter måtte foreslå commissarier, som både kunne afhøre vidner og parterne imellem kende og dømme, hvorimod Kongen afviste generalfabrikørens forslag om at afskedige valkemesteren

»efterdi Vi allernådigst ikke finder, at det vilde blive til Vores eller Fabriken nytte at tillade ham saadan egenraadig Disposition«.

Endelig blev der givet direktiver angående indkøb af uld samt truffet afgørelse i en tvistighed mellem generalfabrikøren og en engelsk kommissær angående noget på fabriken repareret klæde.

Sagen om beskyldningerne sendtes dernæst til retslig afgørelse den 11. juni og 1. september 1725⁴¹⁾.

Manufakturets arbejdere har åbenbart ikke alle hørt til Vorherres bedste børn, thi den 31. maj 1726⁴²⁾ skrev Kongen til generalfabrikøren m. fl.: »Eftersom Vi med Mishag have maattet fornemme, at iblandt de Arbejdere, som bruges ved Vores uldne Manufakturfabrik, skal findes dem, som med Drukkenskab, Klammeri og andre daarlige usømmelige Poster sig ofte forser, til Sinkelse udi Arbejdets Fremgang, og I ved de ugentlige Sessioner, som af Eder holdes, vil have søgt at hindre og afskaffe slig utilbørlig og skikkeligt Forhold, men ingen Formaning skal have frugtet hos en del af dem . . . Det er derfor herved Vor Vilje og Befaling, at I en tålelig Pengestraf, efter enhver Forsyndelses Beskaffenhed paalægges«, og det bestemmes dernæst, at pengene skal lægges i en bøsse og anvendes til de fattige enker og faderløse børn, som findes ved fabriken.

Det fremgår af Guldhusprotokollerne, at bøderne har været på én til tre rdr., de fleste dog på en rigsdaler, formentlig en betydelig sum i forhold til de små lønninger. I årene 1726–32 er der indbetalt ca. 50 rdr. for ialt 32 personer, hvoriblandt en del kvinder.

Selv nu, 5 år efter Lautrups afsked som kasserer, er man ikke tilfreds med den beholdningsopgørelse, han præsterede ved fratrædelsen, og den 31. maj 1726⁴³⁾ skrev Kongen til Lautrup, at han »har maattet fornemme«, at der ved Lautrups fratræden fandtes en del materialer og varer både udi vævene og i stampe- og valkemøllen, som ikke er medtaget i opgørelsen, hvorfor det skal undersøges, om disse materialer også er kommet fabriken til gode. Lautrup måtte ligeledes gøre rede for en post på 5953 rdr. og 3 sk., et beløb, som leverandører og betjente påstod, at have ydet leverancer for.

Før hørte man om folk, der for drukkenskab og klammeri skulle betale bøder til fabriken, men også små tyverier begik de »gemene arbejdsfolk« på fabriken. Man indså dog, at det ville være for kostbart at straffe sådanne »ved en ordentlig Procesmaade«, idet man havde eksempler på, at en eller flere personer var blevet hensat i stadens arresthus eller i Stokhuset, »hvilket skal have kostet bemeldte Vores Manufactur langt mere til Underholdning og Udgifter end Sagen har været af Importance«, hvorfor

det bestemtes, at man på de ugentlige sessioner straks kunne dømme folk, der stjal varer el. l. til en værdi af 10 rdr. eller derunder enten til nogen tids arbejde i Børnehuset eller til anbringelse i gabestokken. Var værdien over 10 rdr., skulle der gøres nærmere forspørgsel om, hvorledes »derved skal forholdes«⁴⁴).

Samtidig bemyndiges fabriken til at anskaffe en gabestok. Hvor flittigt den er brugt fremgår desværre ikke af Guldhushprotokollerne.

Den 14. marts 1727⁴⁵) beordrede Kongen etatsråd Chr. Scavenius og assessor D. Seckmann til at genoptage den side 50 omhandlede beskyldningssag mellem generalfabrikøren m. fl. og kasserer Wulf, idet det angaves, at de førstnævnte ved udflugter og ophold skulle have søgt at »trainere Sagen«. Da to af angiverne allerede var afgået ved døden, og da amtmand Dankwart var »bortrømt«, skulle Scavenius snarest optage sagen til doms og »derudi efter Loven forsvarligen kjende og dømme«.

Papirerne om resultatet af dommen er formentlig gået tabt ved en af de store brande.

Den 21. marts 1727⁴⁶) godkendte Kongen, at et mindre parti groft klæde solgtes til de islandske købmænd i København, idet herved en del af fabrikenes dårlige uld kunne »bringes udi Penge, Pengene bliver i Landet og en del fattige Folk herved underholdes«. Samtidig blev der for det næste år givet salgstilladelse for 24000 alen klæde evt. mere, men på den betingelse, at den årlige leverance »som til Vores Militie uomgængelig bør gøres, derved ikke i ringeste Maade vorder hindret«.

Da manufakturværkerne nu kunne forsyne såvel hær som søetat, fik Københavns Magistrat den 19. maj 1727⁴⁷) ordre til at købe det grove klæde, som behøvedes til vægterne og skolerne ved fabrikerne, ligesom magistraten beordredes til at udnævne tvende fabrikskyndige købmænd, som tillige med en oberst og en oberstløjtnant af garnisonen »fra Tid til anden« skulle besigtige det ved de uldne manufakturværker forfærdigede klæde og bay og derpå lade slå halletegn for at hindre skænderier mellem fabrik, officerer og regimenter om klædets bonitet m. v.

Trods den gode løn på 2000 rdr. årlig foruden frit hus kunne generalfabrikør Lambrecht ikke klare sine forpligtelser, og den 12. marts 1728⁴⁸) måtte Kongen beordre kassereren til årlig i generalfabrikørens løn at indeholde 1000 rdr. og heraf afvikle gælden til kreditorerne.

1730 døde Kong Fr. IV. Som det fremgår af det foregående, nærrede Kongen en levende interesse for sit kgl. uldmanufaktur på Guldhuset og dets embedsmænd. Professor Knud Fabricius skriver i bogen om Danmarks konger, »at Kong Fr. IV førte nøje Tilsyn med sine Embedsmænd,

og naar han fandt sig foranlediget til at irettesætte dem, skete det i skarpe Ord, som tolkede hans Mishag«. Dette har man set flere eksempler på i det foregående.

Den danske industri i almindelighed viste Kongen derimod ikke stor interesse, og den mod enevælden måske noget fjendske historieskriver N. D. Riegels anfører, at man næppe i Fr. IVs tid i samtlige fabriker indenfor alle brancher kunne tælle 400 svende, som årligt havde arbejde i disse.

Ved Kongens død var Guldhuset og Børnehuset endnu de eneste betydende klædefabriker, ikke alene i hovedstaden, men i hele riget.

Med Kong Chr. VI's tronbestigelse skete der imidlertid en væsentlig ændring i dette forhold, og der indledtes for det danske monarki en økonomisk politik, der i hovedtrækkene – med en kortvarig afbrydelse under Struenses styre – fastholdtes til op imod århundredskiftet (1800), og hvis afvikling stod på langt ind i det 19. århundrede.

I sin udformning bestemtes denne politik af tidens herskende merkantilistiske tankegang, der allerede længe havde øvet indflydelse på statens styrende mænd. Men sit udspring havde den i en krisetids hårde realiteter, og det var dette, der mere end teoretiske overvejelser blev bestemmende for den alvor, hvormed man nu gik til værks.

Danmarks hovederhverv, landbruget, befandt sig i en alvorlig krise, idet kornpriserne faldt, og vor største aftager, Holland, ville ikke gøre indrømmelser i sin toldpolitik, så der var ikke anden udvej for den danske regering end at tilstræbe selvforsyning.

Dette gav sig udslag i en betydelig støtte til bl. a. tekstilindustrien. Man indkaldte en hel del udlændinge, lokkede med tilbud om lån, skattefrihed, gode afsætningsforhold m. v., men oftest blev de invandrede fabrikanter sørgeligt skuffede af forholdene, som langt fra stod mål med indvandringsagenternes lyse projekter.

I bogen »De danske Klædemanufakturers Historie fra 1736–1799« (udgivet 1822) skildres de private klædemanufakturers kamp for eksistensen trods rundelige kongelige lån, der oftest tabtes.

For så vidt angår Guldhuset, så synes der at være faldet ro over forholdene imellem de ledende. I december 1730 blev kasserer Wulf virkelig justitsråd.

For perioden 1730–40 indeholder de førømtalte Guldhusprotokoller 3 bøger, nemlig »Cassererens Briefbuch«, »Protokol vom Goldhaus« og »Copie Buch«.

Den første indeholder kassererens korrespondance med regimentschefer, regimentskvartermestre m. fl. Brevene omhandler i det væsentlige leveran-

cer af klæde og uniformer. Også de forskellige møntarter, der indenfor riget anvendtes som betalingsmiddel, gav anledning til korrespondance. Til Jylland, Slesvig Holsten og Norge sendtes alt med skib »ved første Skibslejlighed«, og brevene giver et levende billede af de vanskelige forsendelsesforhold f. eks. til Norge om vinteren.

Hovedparten af brevene indeholder dog korrespondance om regnskabsmellemværender, herunder rykkerbreve angående restancer, hvilket viser, at det, som i Werners tid, ofte var vanskeligt at få pengene ind.

Til cheferne i Rendsborg, Glückstadt m. fl. steder skrives på tysk, ellers på dansk.

Den anden bog: »Protokol vom Goldhaus«, der går helt til 1762, indeholder ligesom den side 49 omhandlede forhandlingsprotokol oplysninger om de ugentlige møder på Guldhuset (sessionerne), men det »ugentlige« overholdtes nu ikke fuldt ud, og meget ofte anførtes der i protokollen, at der intet var at forhandle.

I 1736 døde kasserer Wulf, og den 24. august 1736 ansattes regimentskvartermester ved Jydske Geworbene Regiment Henrik Hansen Holm⁴⁹) som kasserer ved De kongelige uldne Manufakturværker.

Endelig findes for perioden 1736–43 »Copie Buch worin Memorialen und sonstige Nachrichten der kgl. milt. Manufactur betreffend eingeführt (sind)«. Den indeholder kopier af skrivelser til direktionen om regnskaber, opgørelser over beholdninger m. v. Skrivelser er normalt affattet på tysk og underskrevet af kassereren, generalfabrikør Lambrecht (til 1741) og kontrollør Lumholtz⁵⁰).

Den 31. oktober 1737 balancerede regnskabet med 95.578 rdr. 23 sk., heraf en udgift på 76.968 rdr. 20 sk. plus en beholdning af varer på 18.610 rdr. 03 sk. Som udgift figurerer bl. a. en post på indkøb af uld for 21.530 rdr. 43¹/₂sk., farverløn 11.632 rdr. 20 stk., betjente og pensioner 4.588 rdr. 11 sk. og ugelønninger på 26.434 rdr. 47¹/₂ sk.

I oktober 1740 var balancen på 142.459 rdr. 6¹/₂ sk. og med en beholdning vurderet til 85.086 rdr. 48¹/₂ sk.

Men også personalets klager kom frem i disse bøger. Således sendte felbereder (en der bereder skind) Pouel Thombsen den 16. oktober 1740 et brev til Overkrissesekretariatet, hvori han klager over, at hollænderne favoriseres ved salg til fabriken af uld, idet de fremviser en god prøve, men leverer dårlige varer til store priser i forhold til dansk uld.

Som før omtalt udfoldede regeringen straks efter Kong Chr. VIs tronbestigelse store anstrengelser for at hidkalde udenlandske klædefabrikanter, men i slutningen af 30erne sporedes der allerede en vis tilbageholdenhed

med hensyn til Kommercekollegiets understøttelsespolitik, idet man nu først og fremmest søgte at opnå en lønnende afsætning for de allerede grundlagte foretagender, og hertil oprettede man bl. a. i 1737 et »Generalmagasin« eller »Det almindelige Magasin«, »hvor indenlandske Fabrikører, hvis Kræfter saa stort et Forslag overgaar, deres Varer kunde henbringe og derfor, naar de befandtes af forsvarlig Godhed, nyde rede Betaling«. Igennem magasinet skulle også ske fællesindkøb af råstoffer til billig pris.

Ligeledes bestemtes ved forordning af 26. august 1737, at der skulle dannes et fond, hvortil alle personer med en vis »Character« (rang) skulle indskyde en sum alt efter stand og vilkår mod, at de efter 1½ års forløb godtgjordes det indskudte beløb med sådanne varer fra generalmagasiet, som de selv ønskede. Til fonden ydede finanskassen 50.000 rdr., hvortil kom et optaget lån på andre 50.000 rdr.

Men også igennem andre forordninger søgte man at bremse for indførslen af fremmede varer for herigennem at støtte de bestående manufakturer. Således udsendte Kongen i 1736, for at hindre brug af fremmede overdådighedsvarer, forbud mod at bære juveler, sølv, guld samt udenlandske silker⁵¹⁾, samt den 10. august 1737* en forordning, hvori det anførtes, at da Kongen af omhu for sine kære og tro undersåtters almindelige velstand har fundet det for godt at etablere adskillige silke samt andre fornødne manufakturer, opfordrer man alle handlende til at støtte disse indenlandske manufakturer, ikke ligge med større forråd af fremmede kramvarer end de vel kunne afsætte på kort tid, såfremt forhandling heraf skulle blive forbudt.

I 1738–39 og 41 udstedes der forbud mod brug og indførsel af en række forskellige tekstilvarer, såsom fløjl, silke m. v.⁵²⁾, ligesom tolden forhøjes med 25–30 pct. fra 1. december 1739.

Ved kongelig forordning af 11. juli 1739* oprettedes en *Hallekommission* gældende for hele residentz-staden Kiøbenhavn »efter som Manufacturerne her ere bragt i den Stand, at adskillige Slags uldne Varer udi anseelige Partier kan forfærdiges«. På hallen skulle alt uldent gods omhyggeligt efterses. I 17 punkter træffes der bl. a. bestemmelse om, at hallen skulle bestå af en hallemeister, en kræmmer, som tillige var pennefører, og to fabrikanter, og de skulle være til stede hver lørdag ved hallen for at efterse, bedømme og stemple det fremlagte gods. Også for tøjets farvning blev der givet bestemmelser i forordningen.

I hallen indtrådte bl. a. underfabrikøren på Guldhuset.

Til indkøb af råmaterialer havde generalmagasiet af det ovennævnte fond brugt 170.000 rdr., hvorfor man i 1740 måtte optage et nyt lån på 100.000

rd. Men nu svulmede magasinets beholdning af færdigvarer så meget, at alt ikke kunne afsættes, så man måtte bremse fabrikkerne, hvilket igen medførte arbejdsløshed, ligesom der opstod vanskeligheder med at få kræmmerne til at betale for varerne fra magasinet, idet dette kun ville give 12 måneders kredit.

I 1731 var det i 1704 oprettede Commercecollegium ophævet, men til støtte for handel og fabrikation oprettedes i 1735 General-Land-Økonomi- og Commer-Collegiet med en afdeling for manufakturer og fabrikker. Det eksisterede helt til 1848.

Ovennævnte udførlige redegørelse for regeringens merkantile politik er medtaget for at vise de forhold, hvorunder Guldhushusfabrikken gik ind i ti-året 1740–50.

Midt i perioden (1746) døde Kong Chr. VI, men også hans efterfølger på tronen, Kong Fr. V, interesserede sig levende for fabrikken, hvilket bl. a. fremgår af Kongens interesse for fabrikkens genopførelse efter den store brand i 1759.

Guldhushusfabrikkens ledelse bestod i 1740 stadig af generalfabrikør Lambrecht, kasserer Holm og kontrollør Lumholtz, men den 18. august 1741 døde generalfabrikøren, formentlig uden forudgående sygdom, idet han så sent som den 14. august har skrevet under i Guldhushusprotokollen. Han begravdes i Reformert Kirke i Gothersgade. Hans enke hævdede 100 rdr. til begravelsesomkostningerne, og hun skyldte i oktober kassen 237 rdr. 22³/₄ sk., så den side 52 omtalte store gæld må være afviklet. Dette var ikke tilfældet forsåvidt angik den tidligere kasserer Wulfs gæld, idet enken stadig skyldte fabrikken et betydeligt beløb, og den 26. august indstillede kasserer Holm, at der snarest optoges fortegnelse over justitsrådinde Wulfs ejendele og effekter, da hun selv stadig søgte at udskyde betaling af gælden ved at anføre, »at hun har søgt den og den om en Ordning«. Den 26. september opgjordes hendes gæld til 2.540 rdr. og afdragene fastsattes til 1.000 rdr. pr. år, ligesom der affattedes en fortegnelse over alle hendes ejendele. I april 1742 ophævede man hendes rettigheder til at drive bryggeri i en gård i Strandstræde, og endnu i 1749 ses det af regnskabet, at fru Wulf indbetaler 10–50 rdr. som månedligt afdrag på gælden.

Efter Lambrechts død bestemtes det, at generalfabrikøreembedet ikke skulle besættes, men kontrollør Lumholtz skulle, ved siden af sin tjeneste som kontrollør, varetage en del af den afdøde generalfabrikørs arbejde, hvorfor hans gage forhøjedes med 200 rdr. årligt^{52 a}).

Byens klædefabrikker har formentlig været ude efter leverancerne til armeen, thi 23. september 1741 sendte Holm og Lumholtz en lang rede-

gørelse til direktionen⁵³) om det formålstjenlige ved at opretholde de statsdrevne fabrikker, Guldhuset og Børnehuset, idet det angives, at nok var det ikke noget rentabelt foretagende, men i 21 år havde fabrikkerne leveret fuld mundering til armeen, således at disse leverancer var forblevet i landet i modsætning til tidligere, hvor alt kom fra udlandet, hvorfor det stærkt anbefalede at opretholde fabrikkerne.

Den 30. september 1741 var balancen på 155.665 rdr. 24 $\frac{1}{2}$ sk. og med en varebeholdning opgjort til 102.862 rdr. 38 sk.

Ifølge opgørelse til ekstraskat boede følgende på Guldhuset i 1743: Kontrollør Lumholtz, underfabrikør Daniel Heinrich, spindemester Heintzelmann og presser Johan Frederich Drechsler. De skulle tilsammen betale 24 rdr. i ekstraskat.

Efter 9 års virke som kasserer døde Holm den 22. august 1745, og som hans efterfølger ansattes den 8. oktober Hans Hansen Koefoed⁵⁴). Han havde ikke, som de tidligere kasserere, været regimentskvartermester. I Guldhusprotokollen »Kassererens Brevbog« 1745–50 findes en instruks af 15. november 1745 for Koefoed som kasserer. Han begyndte straks at indkræve restancer, idet der henvistes til enkefru Holms breve (fru Holm har formentlig ført regnskabet en vis periode under mandens sygdom og indtil Koefoeds ansættelse). Der mangler breve fra perioden 20. januar–13. november 1745. Gode enkeforhold har fru Holm ikke haft, thi den 30. august 1746 sendte hun et bønsskrift til Kongen, hvori hun ansøgte om et års gage for sig selv og 3 uforsørgede børn, idet hun henviste til, at kasserer Holm ikke havde kunnet opspare af sin løn på kun 1600 rdr. om året, men han havde dog indskudt 1000 rdr. i pensionskassen.

Brevbogen fra 1745–50 (740 sider) er meget medtaget. Den indeholder i hovedsagen det samme som den side 53 omhandlede, d.v.s. skrivelser til regimenterne, regnskaber, rykkerbreve m. v.

I april 1746 toges en mod gaden nyopført mindre magasinbygning og arbejds hus i brug (skitse 1, bygning 5).

I oktober 1748 var balancen på 118.946 rdr. 13 $\frac{1}{4}$ sk., og vareholdningens værdi var 89.160 rdr. 45 sk., hvilket er betydeligt mindre end i 1741, men i 1749 er tallene dog igen steget noget.

For perioden 1749–55 findes en Guldhuskorrespondancebog »Continuations Memorial Buch« med afskrift af bl. a. skrivelser til direktionen, hvoraf en del skal omtales nedenfor.

Under Holms funktionstid som kasserer havde der været fred mellem fabrikkens overordnede funktionærer, men Koefoed viste sig at være en stridbar mand, og i februar 1749 gav uoverensstemmelserne sig udslag i en

skrivelse af 3. februar fra Koefoed til direktionen, hvori han anførte, at der var opstået uoverensstemmelser mellem ham og Lumholtz, idet Lumholtz betragtede sig som fungerende generalfabrikør og ikke ønskede Koefoeds indblanding i fabrikkens daglige drift. Koefoed anførte endvidere, at han nu på fjerde år havde søgt at undgå stridigheder, hvorfor han beder direktionen bestemme, at Lumholtz en gang for alle skal forstå, at han ikke må foretage sig noget angående fabrikkens drift, før kassereren er hørt. I april 1749 sendte Koefoed igen en lang redegørelse til direktionen om forholdet til Lumholtz, og han bad her om fritagelse for ansvaret, hvis hans forslag ikke kunne gennemføres.

I november 1749 indstillede Koefoed og Lumholtz, at underkassereren og kassen flyttedes fra Guldhuset, da portneren umuligt kunne kontrollere porten, når der skulle være »så meget Rend til Kassererkontoret«. Indstillingen er formentlig imødekommet, for den 12. januar 1750 søgte underfabrikør Heintzelmann om fritagelse for hvervet som underkasserer, »nu da Kassen er flyttet fra Guldhuset«.

Den 8. januar 1749 * stadfæstede Kongen i en forordning bestemmelserne for den den 18. maj 1748 oprettede »Liig- og Enkekasse«⁵⁵), idet der bl. a. anføres følgende: »Da paa det til Vores militære uldmanufactur henhørende saakaldede Guld-Huus udi Vor kgl. residentzstad Kiøbenhavn, udi sidst afvigte maj maaned en særdeles Liig- og Enkekasse til de fattige interessenters nytte er blevet oprettet o.s.v.«. I to gange 18 paragraffer gives der dernæst bestemmelserne for kassen.

Formentlig havde der allerede inden nævnte tidspunkt eksisteret en pensionskasse, hvor forholdene ikke havde været helt ideelle, thi den 9. oktober 1750 nedsattes en kommission til at undersøge forholdene om den forrige administration af pensionskassen for Guldhuset, og overpræsidenten for København fik ordre til at udpege en aktor i sagen, ligesom der den 19. februar 1751 gaves kommissionen tilladelse til at bevilge kassen »Beneficum pan pertales« samt tilladelse til igennem aviserne at indkalde alle interesserede.

Man erindrer, at historikeren Riegels opgjorde det antal svende, der i 1730 var beskæftiget i alle landets industrier til højst 400 (se side 53), men nu (1750) var der i landet alene 28 uldmanufaktur med ialt 184 væve og et samlet personale på 3.066, hvortil kom de på Børnehuset og i Guldhuset beskæftigede.

Nok beskæftigede Guldhushusfabrikken sig hovedsagelig med vævning af grovere varer til brug for arméen, men samtidige beretninger siger også, at specielt farverierne på de to statsfabrikker kom til at spille en rolle i mange

år, idet de som statsstøttede kom til at præge datidens farvekunst. Man erindrer jo, at datidens klædedragter og uniformer var meget farverige.

Efter Amerikas opdagelse hjembragte spanierne efterhånden forskellige farvetræsarter: blåtræ, guldtræ og rødtræ, som voksede på øerne og i Sydamerikas skove. Træet blev herhjemme raspet i de såkaldte rasphuse (fængselsafdelinger) (se 8. afsnit, side 149).

Efterhånden lærte man også forskellige farvegivende planter at kende, og den 17. december 1723 fik Guldhuseets kasserer Gregorius Wulf og farveren Christoffer Berendsen kongeligt privilegium på at anlægge en »Farveplantage« uden for Vesterport nærmest mellem nuværende Gl. Kongevej – St. Jørgens Sø og Boulevardbanen. Den udvidedes ved kongeligt privilegium af 12. april 1728 (KDI. S. 796 og Sj. Tegnelser 1741–42). Lejen var 20 rdr. om året.

Til rød farvegivning dyrkedes kraproden (*Rubia tinctorum*), til blåt dyrkedes vaid (*Isatis tinctoria*), den anvendtes i stedet for den fremmede indigo. Til gul farvning anvendtes planten *genista tinctoria* og til sort blåtræ.

Som tidligere angivet havde allerede Christian og Anton Werners uldmanufaktur (1685–1714) »et fuldkomment Farveri«.

Efter Kongens overtagelse af uldmanufakturet ansattes Georg Gøbel som farver. Han blev sindssyg, og i 1733 kom sønnen Gerhard Andreas Gøbel i faderens sted. I 19 år virkede han som guldhusefarver, og da han døde i 1752 overdroges bestillingen til hans enke, dog under forudsætning af, at hun holdt »en dygtig gesell«. I den anledning skrev hendes fader Egedius Gereken til Göttingen, Dresden og Amsterdam, og i januar 1753 kom den i Brandenburg fødte farver Jean Louis Nouvel hertil fra Sverige. Det viste sig så heldigt, at han var villig til at gifte sig med enken, uagtet han synes at have næret betænkelighed ved at skulle optræde som fader for hendes tre børn. Han var desværre meget stridbar, lå ofte i klammeri med general-fabrikør m. fl., og i marts 1765 blev han afskediget uden pension (død 17. juli 1780). Han efterfulgtes af den senere omtalte Jacob Holmblad.

I oktober 1750 var balancen 129.000 rdr., i januar 1752 153.692 rdr.

Den 27. juli 1752 anbefaledes i skrivelse (Guldhuseprotokollen) til Generalkommissariatet, at de civile klædefabrikanters ansøgning om klædeleverancer til arméen skulle afslås som sket i 1741 (jfr. side 56), idet det anførtes, at alene ansøgningen ansås for højst skadelig, samt at en imødekommelse ville betyde ruin for fabrikken, der med så stor bekostning var bragt i den drift, hvori den nu i så mange år havde præsteret armeens mundering i rette tid. Endvidere fremholdtes i skrivelsen de manufakturets allernådigst forundte privilegier.

Den 10. oktober 1752 udnævntes kasserer Koefoed til »virkelig Justitsraad«, men samtidig anførtes i den kongelige resolution⁵⁶), at han i alle enkeltsager vedrørende manufakturet skulle stå under den i alder ældre bogholder og kontrollør Lumholtz, og herigennem blev der så sat punktum for Koefoeds kompetencestridigheder, jvf. hans klager af februar og april 1749.

De mange forordninger om klædedragten samt om forbud mod indførsel af udenlandske klædevarer, der udsendtes i 30erne og 40erne, gik åbenbart hurtigt i glemmebogen, thi 19. februar 1753* skrev Kongen i en forordning, »at Vi, ikke uden særdeles Mishag, haver maattet fornemme, hvorledes fremmede silke, uldne og andre til Klædedragt henhørende Stoffer og Varers Indførsel og Brug, uagtet de af Vores højsalige Hr. Fader, højlovlig ihukommende, derom udgivne og endnu i fuld Kraft staaende Forordninger, saaledes igen har taget Overhaand o.s.v. . . . . så have Vi, til dette Onde, og de deraf flydende skadelige Følger at forkomme . . . o.s.v.«, hvorefter de tidligere udgivne forordninger indskærpedes, idet det ventes, at alle »vil vise deres allernaadigste Troskab, Lydighed og Erkendtlighed, for den uafsladelige Kærlighed og Omhu, som Vi for dem bærer«.

Fra regimenterne er der i årene 1719–1753 indbetalt 2.792.478 rdr. 33½ sk., heraf af norske regimenter 424.212 rdr. 68½ sk., og den 6. oktober 1753 anføres der at være et reelt overskud på 56.620 rdr., heraf i bygninger 14.000, uld, spundet garn m. m. 42.620 rdr., hvilket »Overskud kan anvendes til at udligne, hvis Uldprisen skulde komme over den sædvanlige Pris«^{55 a}).

I 1757 og 58 gaves der kongelig tilladelse til at indkøbe marokkansk uld efter forhandling med direktøren for Det afrikanske Compagni⁵⁷). Disse indkøb af marokkansk uld kom senere til at spille en betydelig rolle i diskussionen om fabrikkens rentable drift, og det antydedes, at fabrikkens ledere søgte at hindre anvendelsen af den marokkanske uld.

Som det vil erindres, blev der ikke efter generalfabrikør Lambrechts død i 1741 ansat en ny generalfabrikør, men kontrolløren og kassereren delte hvervet. Da kontrollør Lumholtz nu var omkring 70 år, har man formentlig følt savnet af en egentlig leder, thi i en kongelig resolution af 2. maj 1759⁵⁸) anførtes følgende:

»Da nu Kontrollør Lumholtz' fremskredne Alder forhindrer ham i fuldstændig at udføre Tjenesten, saa ansættes Fabrikør Johan David Graff som *Overfabrikør*, dog skal Lumholtz saalænge han lever, have et vist Tilsyn. Der skal udarbejdes Instruks for Graff m. v.«

Det må vel erkendes at være et uheldigt tidspunkt for Graf at tiltræde

som leder af fabrikken, thi nøjagtig en måned senere nedbrændte størstedelen af denne.

Branden er indgående skildret under 7. afsnit »Bygningerne« og skal ikke gentages her. Kun skal der erindres om, at der brændte for 4.084 rdr. uld og garn, og for 14.164 rdr. klæde, ligesom opførelsen af de nye bygninger kostede 18.011 rdr., ialt 36.259 rdr.

Det var af vigtighed, at fabrikken kom igang, og allerede den 12. juni 1759 fremsendte ledelsen en redegørelse til Generalkommissariatskollegiet^{58 a}), hvoraf det fremgår, at alle vævestole og spindevinkler var intakte, så man kunne begynde fabrikationen med det lille forråd af uld, der var reddet.

Farveriet var så medtaget, at det ikke kunne anvendes, hvorfor man foreslog at leje farver Cammerbocks farveri på Christianshavn i 2 à 3 måneder. Presseriet kunne heller ikke anvendes, hvorfor presser Meyer »Dag og Nat skal bedrive Presseriet udi Børnehuset«.

Overskæreriet kunne derimod anvendes.

Der vedlagdes endvidere beregninger over, hvor meget klæde og bay, der kunne tilberedes af de resterende beholdninger af uld m. v.

Af brandkommissionens rapporter (Københavns Rådhus) fremgår det, at man i 1760 har uldoplæg i Børnehuset, hvoraf en stor del brændte den 16. april, at man endnu i december 1770 anvendte farveriet på Christianshavn, samt at man i 1773 anvendte et farvehus på skydebanen i Sølvgade (nu nr. 14-22), dette hus lagdes i aske den 26. september.

I den senere under 1772 omtalte redegørelse affattet af kasserer Koefoeds søn, etatsråd D. Koefoed, opgøres omkostninger ved »tvende Ildebrande samt de nye Bygningers Opførelse« til 47.011 rdr. 95 sk. Differencen mellem dette tal og ovennævnte 36.259 rdr. må formentlig stamme fra tabet ved én af ovennævnte mindre brande samt fra reparation af de gamle bygninger.

Etatsråden anførte bl. a., at faderen i 1759 satte sig imod den måde, hvorpå Graf ledede fabrikken, specielt at han satte antal tråde i kommissklædet ned fra 1400 til 1200, hvorfor Koefoed blev fritaget for ansvaret, formentlig igennem den nedenfor under 14. maj 1760 anførte udnævnelse af Graf til overinspektør.

Som ovenfor nævnt må det tilgodeskrives Graf, at han måtte overtage og lede fabrikationen under primitive forhold, idet størstedelen af bygningerne og en del af maskinerne var brændt, det store tab forårsaget af branden skulle afholdes af fabrikkens driftskonto, ligesom myndighederne var ivrige efter at få fabrikken til i videst muligt omfang at opretholde driften. Ja, selv

Kongen anfører med egen hånd på brandrapporten, at der bør indkøbes mecklenborgsk uld, så fabrikken snarest kunne komme igang med leverancerne ⁵⁹).

Formentlig for at styrke Grafts position udstedtes der den 14. maj 1760 en kongelig anordning med følgende ordlyd ⁶⁰):

1. Graf udnævnes til *overinspektør*, og der gives nøje regler for hans virksomhed, herunder om aftenen brandvisitation på fabrikken.
2. Lumholtz skal fortsat virke som egentlig *kontrollør* og herunder føre kontrol med kvantitet og kvalitet samt kontrollere regninger.
3. Kassereren, justitsråd Koefoed, fritages for deltagelse i fabrikkens ledelse. Han skal i tide give overinspektøren besked om de årlige leverancers størrelse, herunder om sorter og kulører. Han skal endvidere føre kontrol med bogholderne.
4. I pkt. 4 gives bestemmelser om bogholdernes pligter og i
5. Bestemmelser om underskrift og bekendtgørelse af ovennævnte bestemmelser.

Nogen dato for færdiggørelse af den nye hovedbygning mod Rigensgade findes ikke, men man må vel gå ud fra, at håndværkerne har overholdt betingelserne og afleveret denne til den fastsatte tid, mikkelsdag (29. september) 1760.

I Guldhussprotokollen angives det, at spinderiet den 9. juli 1761 er flyttet til hallerne i den nye bygning til gaden, og herefter stod overinspektør Graf som leder af en efter datidens forhold formentlig fuldt moderne klædefabrik med helt igennem gode pladsforhold.

Om lokalernes fordeling henvises til redegørelsen for året 1784. I 1762 gav den russiske kejser Peder III, der hadede det danske kongehus, som bekendt sin hær ordre til fra Tyskland at rykke mod Danmarks sydgrænse, hvorfor den danske hær, der havde haft en sikringsstyrke på 24.000 mand i Holsten, bragtes op på en styrke af 70.000 mand og flåden sættes i krigstilstand, hvilket formentlig har foranlediget forøget pres på fabrikken angående leverancer af klæde, thi ved en kongelig ordre af 2. juni 1762 ⁶¹) gaves der tilladelse til, at de på en vedlagt liste nævnte soldater beordredes til arbejde på fabrikken, således at den »bestandig kan holdes i gang med Leverancer til Armeen.«

Da Guldhussprotokollerne kun er ført til juli 1761, kan ovennævnte indvirkning på balancen desværre ikke konstateres.

Ved opgørelsen til ekstraskat 16. oktober 1762 boede kontrollør Niels Lumholtz stadig på Guldhuset sammen med to voksne sønner, tjenestepige og tjener. Endvidere underfabrikør Heintzelmann med kone og to

voksne døtre og en væversvend. Spindemester Weyland med kone, 6 børn, konens søster og et barn, som er i lære på manufakturet. Portner Sander med kone og et barn.

Lumholtz pointerede, at alle betjente hørte under Landetatens General-Commissariat, hvor de lønnedes og følgelig var *militære* betjente.

Overfabrikør Graf, der før havde haft en falleret klædefabrik, har dog ikke været tilstrækkelig dygtig til at lede Guldhushuset. Generalkommissariatet anførte således den 12. september 1761: »at Manufakturkassen aarlig taber 18.192 Rdr. på den marokkanske Uld, at Værket er i en forvirret Tilstand, at store Leverancer til Armeen staar tilbage, at den nye Overinspektør og Fabriksmester og de ældre Betjente Lumholtz og Koefoed ikke stemte overens med Hensyn til Værkets Drift, men at Koefoed burde troes, samt at der maatte gøres en Forandring, saa kyndige Mænd antoges til Sagernes Forbedring«.

I en skrivelse til Generalkommissariatet af 29. oktober 1763 opgjordes fabrikkens tab i de 4 år, Graf førte direktionen, således:

- Tabt	60.759 rdr. 09 sk.
- Tab ved to ildebrande samt de nye bygningers opførelse	47.011 - 95 -
	Ialt ..... 107.771 rdr. 04 sk.
- Manufakturets overskud til 25. september 1758 var	43.663 - 59 -
- Manufakturet var således til 1. oktober 1763 i debet	64.107 rdr. 45 sk.

Ses der bort fra udgiften ved opførelsen af de nye bygninger, kan tabet, der jo altid beror på den pris, hvortil varebeholdningerne sættes, vel ikke siges at være alarmerende, men de nævnte udtalelser og undersøgelser medførte i 1764 en fuldstændig omlægning af fabrikkens ledelse, idet der nu blev ansat en selvstændig direktør som leder af fabrikkens.

Ifølge kongelig resolution af 25. januar 1764⁶²⁾ udnævntes karakteriseret kaptajn ved Livregimentet Frederich Andreas Pflueg⁶³⁾ til direktør for Det militære Uldmanufaktur og sekondløjtnant Sebastian Christian von Laib til fabrikskommissaire, den første med 700 rdr., den sidste med 300 rdr. i årlig løn. De afgik samtidig fra regimentet.

Pflueg fik bolig på Guldhuset i den gamle Østergård (formentlig i officerslazareetbygningen). Hvad der har foranlediget regeringen til at antage en med klædefabrikation, og som det senere viste sig, også med administration, ganske ukyndig officer til direktør for den store klædefabrik, kan ikke opspores, måske skyldes det den franske general Saint Germain, der

den 28. oktober 1763 var blevet chef for »Det kongelige General-Krigs-Direktorium«. Pfluegs broder, Christian Pflueg, den senere bygmester på Sølvgadens Kaserne, tjente i generalens stab under krigene i Europa.

For helt at bryde med fortiden udgik der den 22. februar 1764⁶⁴) kongelig resolution om, at justitsråd og kasserer Koefoed, bogholder Christensen og Lumholtz m. fl. fra udgangen af marts skulle afgå, så den nye fabriksdirektion fra den 1. april 1764 kunne overtage sin funktion.

For at orientere regimenterne udgik der den 18. februar 1764 en i høflige former holdt skrivelse fra generalkrigsdirektoratet til general Greve Schmettau⁶⁵) således:

»Da det har behaget Hans kongelige Majestæt at beskikke Kaptajn Pflueg til Direktør for Det militære Uldmanufaktur og derfor at befale, at samme ved førstkommende April Maanedes begyndelse skal tiltræde denne Charge, saa er det fornødent, at Regimenterne underrettes om følgende, hvilket hans højgrevelige Excellence Hr. General Grev Schmettau ville behage at intimere vedkommende«. Herefter følger der bestemmelser om, at regimenterne skal indsende rekvisitioner på klæde mindst 6 måneder før leverancen skal præsteres, at der kun må rekvireres de reglementerede kulører, at overmunderingen bør holde i 4 år, dernæst om afregning, transport, emballage, mærkning, stempling, beskadigelse under transporten m. v., og skrivelser ender med følgende: »Efterdi den indvortes Økonomi er ethvert Regiment selv overladt, saa tvivler man ingenlunde paa, at dette Tegn paa Hans Majestæts allerhøjeste Tillid til samme vil have den ønskede Virkning, nemlig at Regimentskassen ved at afskaffe det overflødige og reducere Udgifterne kan blive sat i en florisant Tilstand, og vi deraf tage Anledning i Særdeleshed at udbede Hans kongelige Majestæts Naade for de Regimentschefer og Regimenter, som fremfor andre distingverer sig ved Kassens Opkomst«.

Ved kongelig resolution af 14. august 1764⁶⁶) tillodes det fabrikken til istandsættelse af Stubbe-Valkemølle at optage et lån på 13.700 rdr. i Det danske Krigshospitals kasse og i militæretatens pensionskasse. Denne post tog direktør Pflueg op i regnskabet under fabrikkens formue i forbindelse med købesummen for fabrikken, hvilket senere kritiseredes skarpt.

1766 døde Kong Frederik V og efterfulgtes af Kong Christian VII, men dette fik ikke indflydelse på de handelspolitiske forhold eller på Guldhushusfabrikkens forhold.

6. maj 1767 karakteriseredes kaptajn Pflueg som major med fremtidig gage af 800 rdr. årligt og Laib som kaptajn med 400 rdr.⁶⁷).

For den statsdrevne, civile klædeindustri vedkommende kæmpede det

side 55 omtalte »Generalmagasin« stadig med vanskeligheder m. h. t. afsætning af de indleverede varer, og i 1765–66 pålignede man landets forskellige stifter et bestemt kvantum varer, men så klagede man over, at magasinbestyrelsen bestod af flere personer, der ikke var handelskyndige, hvorfor der ved kongeligt reskript af 26. april 1768 oprettedes et »*General Magasin Comptoir*« under ledelse af en købmand, der skulle indrette alt på købmandsmæssig måde.

11. oktober 1769* udsendtes en ny forordning om klædehalle, hvorved den i 1739 udsendte forordning ændredes og forbedredes.

Så tiltrådte Struense som leder af regeringen, og han ønskede frihandel indført, hvilket bevirkede, at kontoret blev ophævet ved reskript af 29. april 1771, og ved en kabinetsordre af 11. juli 1771 tilkendegav Struense Finanskollegiet, at Kongen for at fremme handelen mellem rigets forskellige landsdele ønskede alle forbud og besværinger hævet, og dette skete ved plakat af 3. september 1771*. Dette bevirkede igen, at København og det øvrige land oversvømmedes med udenlandske varer, som over Hertugdømmerne, hvor tolden var nedsat fra 20 til 7¹/₂ procent, fandt vej hertil. Følgen var en omfattende arbejdsløshed blandt de mange ved manufakturerne beskæftigede arbejdere. I København var der således en nedgang på 2083, og mange arbejdere forlod landet.

Med Struenses fald den 17. januar 1772 var det foreløbigt forbi med planerne om at overlade industrien til selv at bevise sin levedygtighed.

Ved plakat af 26. april 1772* ophævedes toldnedsættelsen for Hertugdømmerne, og generalmagasinkontoret, hvis afvikling ikke var tilendebragt, oprettedes atter, men dets virksomhed fordrede stadige tilskud fra staten, og da det i 1781 ophævedes helt, var de udestående fordringer 507.000 rdr., hvoraf der dog ved den endelige opgørelse i 1788 var inddrevet ca. 300.000 rdr.

Struenses fald medførte tillige, at chefen for General-Krigs-Direktoriet, general Saint-Germain, for stedse forlod landet. Om dette har indvirket på organisationen af Guldhushets ledelse kan ikke ses, men givet er det, at der herefter igen skete en revolution inden for denne ledelse, idet Kongen den 15. august 1772⁶⁸) befalede følgende:

»Etatsraad og Kasserer Koefoed skal tillige med herefter være første Direktør og Kontrollør over Uldent-Fabrikken ved det saakaldede Guldhus; straks tiltræde dette hannem betroede Embede og derfor nyde aarligt 600 Rdr. i Løn. Ifølge heraf haver mit Generalitets- og Kommissariats Kollegium foranstaltet det fornødne«.

NB. Koefoed var i 1769 blevet etatsråd.

Koefoed gennemgik straks forholdene på fabrikken og sendte den 11. september 1772 rapport til Generalitetet, der den 19. september videresendte denne til Pflueg til erklæring. Han svarede den 25. september med en erklæring, hvori han i 11 punkter gennemgik rapporten og erklærede sig tilfreds med nedsættelsen af en kommission til at bestemme en bedre fabriksmåde.

Etatsråd Koefoed ønskede, at Kongen skulle se hans rapport af 11. september 1772, og dette skete den 10. december, idet der i referatprotokollen⁷⁰⁾ anføres, at Hans kongelige Højhed Prins Friederich har tilkendegivet, at to fra førstedirektør, etatsråd Koefoed, indkomne andragender skulle forelægges.

Dernæst anførtes i protokollen, at »man hidtil har holdt det for uforødent at underrette Deres Majestæt med nogen Fremstilling i denne Anledning, da man har troet sig beføjet til at træffe alle fornødne Foranstaltninger for Fabrikken indvortes Drift«. Derefter følger en længere redogørelse om sagens udvikling, og i marginen anføres en notits om Kongens »Vilje«, der den 18. december 1772⁶⁹⁾ udgår som kongelig ordre:

»Bestalling for Etatsraad Koefoed udfærdiges. Vi vil, at Guldhushets Tilstand ved en Kommission skal undersøges og dets Forbedring af samme overvejes og foreslaas. Vores Generalitets og Kommissariats Kollegium skal derfor foreslaa nogle Kommissarier af Direktionen og som ere saavel den gamle som nuværende Indretning bekendt«.

Den 31. december 1772 og 7. januar 1773 nedsattes kommissionen bestående af geheimeråd Braëm fra Generalitetet, generalkrigskommissær Wodroff, oberst Johansen, samt justitsråd og toldinspektør Reiersen.

Til at bedømme klædet samt fabrikationsmåden nedsattes en besigtigelseskommission bestående af to stabsofficerer, to klædekræmmere og to fabrikanter.

I de kommende måneder af 1773 stillede kommissionen dernæst major Pflueg en række nærgående spørgsmål angående fabrikken drift, hvorefter kommissionen fremsendte sin betænkning den 18. november 1773.

Refererende til kommissionsbetænkningen bestemte Generalitetet dernæst den 26. november 1773⁷¹⁾, at Koefoeds forslag angående fabrikken drift skulle følges, hvorefter følgende approberedes: Generalfabrikør Lambrechts i 1719 approberede plan skulle være gældende. Klædet skulle fabrikeres med 1400 tråde, til indkøb af uld kunne der disponeres over 30.000 rdr., den med 200 rdr. i årlig pension afskedigede Mathias Lumholtz⁷²⁾ (søn af kontrollør Lumholtz) skulle genantages som bogholder, terminen for overmunderingens varighed i armeen skulle sættes til 3 år, Generalitetet

skulle 6 måneder i forvejen underrette fabrikken om leverancerne til regimenterne. Ulden skulle købes ved afholdelse af auktion, der skulle snarest udarbejdes et arbejdsreglement for fabriksmester Wolf, som fik den af Pflueg gratis beboede bolig i Guldhuset. Et forslag om toldfri indførsel af uld skulle forelægges Finanskollegiet og et forslag om portofrihed afslås.

Major Pflueg og Laib afgik fra fabrikken, men beholdt gage til årets udgang, og fabriksmester Wolf udnævntes til overfabrikør m. v.

Ved kongeligt reskript af 21. december 1773⁷³⁾ bestemtes det, at Koefoed som direktør, kasserer og regnskabsfører skulle have 1200 rdr. i årlig gage, og ved kongeligt reskript af 11. december 1773⁷⁴⁾ sattes major Pflueg og kaptajn Laib på ventepenge med henholdsvis 500 og 200 rdr. årligt. Beløbene skulle udredes af fabrikkens kasse.

Major Pflueg, der åbenbart har været meget fortørnet over den behandling, han havde fået, søgte nu i et skrift at retfærdiggøre sine handlinger som direktør og leder og Guldhushabikken. Han opremser Koefoeds rapport, og punkt for punkt fremsætter han dernæst sine kommentarer og prøver herigennem at modbevise rapportens udtalelser samt stille sin ledelse af fabriken i det bedst mulige lys.

Det vil være for meget at omtale hele skriftet her, men hovedemnerne er den måde, hvorpå varebeholdningerne er opgjort ved udfærdigelse af afleveringsbalance, om brug og behandling af den marokanske uld samt om uldens pris (NB: Der er under Pfluegs ledelse i tiden 1. april 1764–15. august 1772 købt 4911 skippund, lig med 785.760 kg), om brug af 1200 tråde i kommissklædet i stedet for de normale 1400 tråde, om besparelser på lønningskontoen for betjentene m. v.

Dette skrift søgte Pflueg på en mindre fin måde at få trykt, idet han den 17. november 1774 skrev til bogtrykker Berling om at trykke 50 eksemplarer, »hvoraf der dog ikke maatte overlades et eneste Eksempel til noget Menneske, da det dependerer (afhænger) til mig alene, hvem jeg vil oplyse derom«.

Sidst på året blev Pflueg imidlertid kaldt op i Generalitetet, hvor bogtrykker Berling, som skik var, havde afleveret de to første ark af skriftet.

Generalitetet forbød herefter Pflueg at udsende skriftet, men desuagtet lod Pflueg 25 år senere historieskriveren N. D. Riegels optage hele det omhandlede skrift i bogen »Udkast til Fierde Friederichs Historie«, København 1799. 3 år før var etatsråd Koefoed afgået ved døden.

Riegels kommenterer skriftet med mindre smigrende bemærkninger om Koefoed og hans familie.

Udgivelsen af Riegels ovennævnte historie medførte, at etatsråd Koe-

foeds søn, der ved faderens død i 1796 (se senere) blev direktør for Guldhuset, samme år forfattede et skrift på 35 sider og udleverede dette gratis til alle abonnenterne af Riegels' historie (findes som tillæg til det kongelige biblioteks eksemplar af historien).

Han angreb i skriftet Riegels meget hårdt, fordi denne ellers gode historieskriver ikke havde søgt tilstrækkelige oplysninger om sandheden, ligesom han fremhævede det utiltalende i, at sagen blev fremdraget tre år efter faderens død, så forsvar fra denne var umuliggjort.

D. Koefoed anførte endvidere, at Pflueg i 1772 havde lejlighed til at udtale sig om Koefoeds rapport af 11. september 1772, at det var Pflueg umuligt over for kommissionen at fremlægge en oversigt, hvoraf manufacturets tab og gevinst fra år til år kunne ses, at Koefoed ved overtage af fabriken i 1772 ikke havde kunnet få fuldstændige eller tilforladelige oplysninger om fabrikens daværende tilstand. Endvidere anførtes, at Pflueg aldrig havde set eller kendt andet manufaktur end Guldhuset, hvorfor han ikke kunne give råd med hensyn til fabrikationen, at han ikke havde ment sig forpligtet til at føre bøger, at det var ham en ubekendt pligt at lade uldens bonitet undersøge og attestere. Koefoed ender med at anføre, at Pflueg kom ind i manufakturet, hvor han som alle nye skulle »bessermachen«, men ikke forstod dette, hvorfor han anskaffede nogle lærebøger, som han fulgte blindt og uden at besidde de egenskaber, som var nødvendige for en mand, der skulle forestå en sådan fabriksvirksomhed.

Det har været ønskeligt at give foromhandlede redegørelse om major Pfluegs forhold som leder af fabriken i sammenhæng, selv om den kronologiske fremstilling herved er brudt.

Gåes der dernæst tilbage til manufacturets drift, så huskes det, at etatsråd Koefoed fra efteråret 1772 atter residerede som leder, og man måtte formode, at der nu var faldet ro om fabrikens drift, men dette skulle ikke blive tilfældet.

Hidtil havde uldmanufakturet fabrikeret klæde og bay og dernæst leveret dette til regimenter og korps, der selv lod uniformerne sy og betalte klæde og syning af de munderingspenge, der årligt stilledes til hvert enkelt regiments og korps' rådighed, og hvoraf disse også afholdt udgiften til indkøb af tilbehør, lædertøj m. v.

Denne stærke decentralisation har selysagt kunnet give anledning til store uensartetheder i munderingsforvaltningen, hvorfor man i 1774 bestemte sig til en vis centralisation.

Ved kongelig resolution af 8. juni 1774⁷⁵⁾ oprettedes derfor »Det kon-

gelige militære Vare-Magasin«, se nærmere herom i 6. afsnit, således at »Vores Armé bestandig til enhver Tid og på en ensartet Maade vil kunne være til Raadighed med de erforderede Fornødenheder til Beklædning«. Ledelsen betroedes en direktion på 3 direktører, hvoraf etatsråd Koefoed var den ene, og det bestemtes, at Det militære Uldmanufaktur skulle *annekteres* af Vare-Magasinet og *tillige sortere* under direktionen for dette sidste, idet etatsråd Koefoed dog fremdeles selv skulle forestå den indre ledelse af fabriken og alene derfor aflægge separat regnskab.

Herefter blev uldmanufacturet således en ren fabriksvirksomhed under Vare-Magasinet.

Da man nu frygtede, at den nye indretning af armeens mundering ville bevirke, at fabrikens afsætning ville dale, bestemtes det, at der på fabriken skulle oprettes en »finere Fabrik« (fabrik for fabrikation af finere klæde), og denne skulle udvides så meget som muligt, ligesom det bestemtes, at enhver officer fra generalsrang skulle være bundet til at aftage de fornødne munderingsvarer fra Vare-Magasinet.

Allerede under major Pfluogs ledelse begyndte fabriken at sælge til private kunder, og dette fortsattes under Koefoed, ja, det ses senere, at der i hovedbygningen findes 5 lokaler til »udstillingsbrug«.

Dette salg til private skadede åbenbart de civile klædefabriker, thi om Jonstrup klædefabriks fallit i 1776 skriver forfatteren O. J. Rawert følgende bitre kommentar: »Til dens Vanmagt havde Guldhuset været medvirkende Aarsag, thi tilforn havde Hoffmann tillige med de andre Fabriker haft Leverance til Militæretaten, da Guldhuset ikkun tilvirkede grove Varer, men nu begyndte det ogsaa at tilvirke fine saavel for Militær som civile og at sælge alendis. Herved kom de andre Fabriker til at lide, da ingen af dem kunde holde Pris med et Manufaktur, som havde et stort Fond uden deraf at svare Renter, samt en Mængde Slaver og Fanger til dets Tjeneste, og ved hvilket et Tab hverken agtedes eller føltes.«

At den stærkt statsstøttede fabrik har været en hård konkurrent for de private klædefabriker, er utvivlsomt, men det er dog ikke rigtigt, at slaver fra naboejendommen Stokhuset arbejdede i fabrikationen, de »ærlige Slaver« anvendtes kun som arbejdsfolk. Fangerne på Børnehuset arbejdede dog stadig for fabriken, men kun mod betaling, hvorfor fabriken var forpligtet til at holde Børnehuset forsynet med materialer, så arbejdet ikke gik i stå. Arbejdet her bestod i det væsentlige i kartning og spinding. Om vinteren gik mange fattige ind i Børnehuset for at arbejde og herigenem tjene lidt til livets ophold.

Det erindres, at fabriken den 26. december 1726 fik kongelig bemyn-

digelse til selv at straffe »gemene« arbejdsfolk for tyveri, når værdien af det stjalne ikke oversteg 10 rdr. Denne bestemmelses gyldighed er åbenbart draget i tvivl, thi den 1. juni 1776 meddelte Generalitetet, at der intet var ændret ved det kongelige reskript af 1726.

Som ovenfor omtalt var fabriken også begyndt at fabrikere finere stoffer, hvilket igen medførte, at der opstod den tanke, at fabriken yderligere burde have en »Raskmagerfabrik« (fabrik for vævning af specielle stoffer, se nedenfor), hvorfor man den 25. november 1776⁷⁶⁾ over for Generalitetet anførte, at uldmanufakturet hidtil af kræmmercompagniets fabrikker i staden var blevet forsynet med chalong (temmelig løst, på retten glimrende kamgarnsstof), rask (et groft, 3–4 trådet kipret kamgarnsstof, der tidligere benyttedes meget til klæder, foer o. l. Sædvanligvis benyttedes til vævningen halvkamgarn, der derfra har navnet rask), olmerdug og bommesie (til bolstre og dyner), men disse varer har været af slet bonitet, hvorfor man foreslår, at der på uldmanufakturet oprettes en raskmagerfabrik, der vil være manufakturet til fordel, ligesom varerne vil kunne erholdes i bedre bonitet.

Indstillingen fremsendtes af Vare-Magasinet, der dog ikke var umiddelbart begejstret for tanken. Generalitetet sendte sagen til General Land-Økonomi og Kommerce-Collegiet⁷⁷⁾, der ønskede yderligere oplysninger, hvilket formentlig bevirkede, at man opgav sagen, idet uldmanufakturet⁷⁸⁾ svarede, at da man nu i henhold til kongelig resolution af 4. december 1776 (se 6. afsnit) kunne betjene sig af alle mestre inden for ethvert laug, så har sagen ikke længere aktualitet, men samtidig henstilledes det til regeringen ikke at understøtte fabrikerne med forskud ved arbejdets antagelse, idet det ofte ville medføre, at arbejdere trækkes bort fra andre fabrikker.

Fabriksbalancen, der nu kun omhandler den rene klædefabrikation, var i oktober 1777 på 85.000 rdr.

De kommende år under den nordamerikanske frihedskrig (1776–83) gav Danmark stor og indbringende handel og en opblomstrende økonomi, men dette indvirkede på en uheldig måde på manufakturfabriken, der i maj 1777 havde taget den nye hovedbygning langs Rigensgade (Rigensgade nr. 9) i brug og herigennem forøget antallet af vævestole med 16⁷⁹⁾.

De gode handelspolitiske tider medførte stærkt øget efterspørgsel efter arbejdskraft, og den 27. november 1777 meldtes for første gang til Generalitetet om mangel på spindere, men rigtig galt blev det i 1779, og en kongelig resolution af 28. juli⁸⁰⁾ anfører, at manufakturet i de sidste to år havde haft mangel på spindere og endnu mere i dette år, således at

man i de sidste tre måneder havde måttet lade 7 vævestole stå ledige, ligesom det var at befrygte, at der fra oktober måned måtte stå endnu flere ledige, hvilket igen ville bevirke, at der ingen mulighed ville være for i disse år at levere det fulde rekvirerede kvantum tøj til de danske og hollandske regimente og endnu mindre til de norske nationale regimente. Det anførtes endvidere, at man havde gjort sig al mulig umage med at fremme produktionen, havde udbetalt præmier, dusører m. v. Også Generalitetet forsøgte at hjælpe, idet det bad guvernøren i København om at beordre de herværende regimente til at sende de soldaterkoner og børn, »som for haanden være at faa«, til Guldhuset⁸¹).

I oktober 1779 var 11 vævestole standset af mangel på spindere, hvorfor man søgte hjælp til spindearbejdet på Christians Plejehospital, Opfostringshuset (nu Søkvæsthuset) og Almindeligt Hospital (nu Kunstindustrimuseet), og der oprettedes en omfattende kontrakt med Christians Plejehospital om hjælpearbejde.

I december 1779 indstillede manufakturet om tilladelse til som sædvanlig at udbetale dusører til personalet. Det var beskedne beløb, således til overfabrikøren 70 rdr., bogholderen 55 rdr. og portneren 8 rdr.

Mangelen på spindere samt ekstraordinære og ikke forudseelige leverancer til rytteriet, de nye infanteri-regimente, husareskadroner og skiløberkorps bevirkede, at manufakturet ikke fandt sig i stand til at levere det nødvendige klæde og bay til overmundering til det norske nationale infanteri, hvorfor det i kongelig resolution af 2. februar 1780⁸²) tillodes at indkøbe en del klæde i Neumünster, Hamborg eller i andre byer uden for Riget, ligesom det approberedes, at samlingerne til eksercits i Norge udsattes indtil videre.

Sidstnævnte bragte den kommanderende general i Norge i harnisk, og allerede den 22. marts 1780⁸³) udgik der en ny kongelig resolution, der sagde, at de nationale infanteri-regimente i Norge allerede i årene 1777, 78 og 79 burde have været forsynet med ny overmundering, som »formedelst de af Vore Militære Uldmanufaktur udi dets indgivne Erklæring anførte Grunde indtil Dato ej haver kunnet ske«, hvorfor manufakturet bemyndigedes til at indforskrive fremmed klæde og bay, hvorefter det angående kompagnisamlingerne til eksercits overlodes til den kommanderende general i Norge »samme i Aar at anordne eller at lade overgaa og at sørge for, at al Ulejlighed derved kan forebygges«.

For yderligere at hjælpe manufakturet m. h. t. arbejdskraft tillodes det ved kongelig resolution af 19. april 1780⁸⁴) manufakturet at beholde 27

soldater (tøjfolk) i eksercertiden, og det afgivne antal soldater var her-
efter nogenlunde konstant gennem de følgende år (1780–85).

Valkemølle-dammen i Jægersborg Dyrehave var efterhånden groet til,
hvorfor Kongen⁸⁵) gav tilladelse til at anvende 1130 rdr. til anskaffelse
af en muddermaskine, hvortil modellen var konstrueret af kaptajn Gerner.
Uldmanufakturet skulle betale 900 rdr. af egen kasse til maskinens an-
skaffelse.

De store arbejder ved manufakturet medførte, at balancen ved udgangen
af 1783 var steget til 122.852 rdr. 78³/₄ sk. Der var indkøbt uld for
32.365 rdr. 17 sk.

I 1784 bemyndigedes uldmanufakturet ved kongelig resolution⁸⁶) til
at istandsætte selve valkeværket i Dyrehaven for 5449 rdr. og efter inge-
niør-major von Peymann ved Fortifikationsetatens tegninger.

I 1784 udnævntes Koefoed til konferenceråd, en høj kongelig gunst-
bevisning.

Guldhusfarveriets betydning er før omtalt (side 58), men de udenland-
ske farvemestre havde ofte været stridbare og ikke alle lige dygtige.

1765 efterfulgtes den stridbare tysker, farvemester Nouvel, af den
svenskfødte Jacob Holmblad^{86a}). Han viste sig at være en såvel dygtig
som fremadstræbende farver, der senere betegnedes som den »eneste dyg-
tige Farver i Byen«, ja, Kommercekollegiet kaldte ham »Stadens dygtigste
Farver«.

Straks efter endt læretid var han ca. 1756 ansat som farversvend på
Guldhuset, og her gjorde han sig snart så fordelagtigt bemærket, at han
efter en strid med Nouvel i 1765 fik halvdelen af farveriet i entreprise.
I kontrakten, der er bevaret, gives meget detaljerede bestemmelser om
arbejde og betaling m. v. Han forpligtede sig således til at farve alle varer
igennem »ægte prøvevægtig og forsvarlig«, han skulle selv antage og be-
tale sine folk og skaffe farvestoffer, brændsel m. v. Der blev givet told-
frihed for materialer, men der stillede strenge krav for at sikre godheden
af det leverede arbejde. Det var således en meget selvstændig stilling, den
knap 28-årige farver var nået til, og en stilling, hvor hans initiativ frit
kunne udfoldes. 1767 fik han en ny kontrakt, der bedrede hans kår; i
november 1768 holdt han bryllup, og den 20. januar 1770 fødtes sønnen
Lauritz Holmblad, der senere efterfulgte faderen som farver på Guldhuset.

De vanskelige forhold under sidste del af major Pfluegs ledelse af
fabriken bevirkede, at ledelsen søgte at bruge konkurrencen til at trykke
farvepriserne, og en ny kontrakt af 1771 blev mindre fordelagtig, men
takket være dygtighed blev hans stilling konsolideret, hans arbejde vok-

sede, og en ny kontrakt af 1774 under den nye ledelse gav ham større indtægter, så han kunne lægge penge op. 1776 kunne han købe det meste af grunden mellem Guldhuset – Sølvgade og Sølvgadens Kaserne, en lille ejendom, nu Sølvgade 38, ombyggedes til sit nuværende smukke udseende, og 12. maj 1777 opnåede han kongeligt privilegium på at drive selvstændigt farveri ved siden af virksomheden på Guldhuset.

Sønnen Lauritz udlærtes i faderens fabrik, men kom derefter også til Guldhuset, hvor han senere blev dettes sidste farver.

Den af kasserer Gregorius Wulf anlagte farveplantage uden for Vesterport var omkring 1750 sygnet helt bort, da farverne kunne købes billigere i udlandet, men Napoleonskrigene forhindrede efterhånden indførsel af farvestoffer fra Mellem-Europa, og 1798 startede Holmblad de første forsøg med dyrkning af kraprod og vaid i en plantage beliggende på Glacisholmen på Vesterbro, omtrent hvor den gamle plantage lå ved Sct. Jørgens sø. Forsøgene faldt heldigt ud, men herom senere.

Tidligere har det ikke været muligt at danne sig et billede af, hvorledes uldmanufakturets store bygningskompleks var udnyttet, men i januar 1785 fandt der en brandtaksationsforretning sted, og der udfærdigedes i forbindelse hermed en meget detailleret beskrivelse såvel af bygningerne som af deres anvendelse⁸⁷). Det fremgår af beskrivelsen, at komplekset i hovedsagen anvendtes således:

Hovedbygningen, Rigensgade 7: Kælder: Uldsorserteri. 1. etage: Overskærerstue, garnmagasin, magasin for færdigt klæde og kontorer. 2. etage: Vævestuer, rende(vinde-)stue (på Fyn sagde man at »trende Garn«, på Sjælland og Lolland »at rende Garn«) og uldkammer. I loftsetagen: Pakkeri.

Hovedbygningen, Rigensgade 9: Kælder: Kartestue og tørrestuer med hække samt lokaler til »Udstillingsbrug«. 1. etage: Uldkamre, kontorer og »Forsamlingsstue«, bolig for portneren (indgang i porten). 2. etage: Magasin for indkøbt lærred, sal til overskæreren, en bolig og i resten store uldtørringssale.

Tværbygningen: Spinde- og vævestuer samt væverværksted.

Laboratoriebygningen (officerslazarettet): Stuen: Snedkerværksted. 1. sal: Bolig for overfabrikøren (tidligere direktøren).

Den lange bygning i gården (kirurgbygningen): Spinde- og vævestuer.

Opvarmningen og uldtørringen skete i hovedsagen ved vindovne (ovne forsynet med en særlig »Vindkasse«) og ved enkelte bilæggerovne. Fordelingen af lokalerne synes tilfældig, hvorfor en rationel arbejdsgang sikkert ikke har været gennemførlig, men man var dog så moderne, at der

fandtes såvel »Udstillingslokaler« som »Forsamlingsstue«. Det må dog erindres, at Vare-Magasinet med kontorer og magasiner af færdigvarer var »tvangsindlagt« i bygningerne, hvilket formentligt har medvirket til den mindre hensigtsmæssige opdeling.

Af et overslag fra 5. februar 1785⁸⁸⁾ fremgår det, at der i dette år regnes med en samlet fabrikmæssig masse på 1000 alen underofficersklæde, 108.000 alen kommis- og rytter-klæde og 56.000 alen bay, men man var i restance med leverancerne til flere regimente. Næste års fabrikation anslås til 200.000 alen klæde og 44.000 alen bay.

I 1787 havde fabriken 7 vævestole til finere varer for officerer, 44 vævestole til grovere varer, et overskæreri med 11 overskærere, et farveri og et presseri med 5 store pressere samt to valkemøller i Jægersborg Dyrehave, hver med 5 stamper. I dette år boede ifølge folketællingen følgende på Guldhuset: Major von Noldte (fra Vare-Magasinet), der var ugift, men holdt oldfrue og tjenestepige, overfabrikør Wulf, ugift, fabrikør Bertram med kone, to børn og to tjenestepiger, underfabrikør Daniel, spindemester Falentin og portner Hans Tres, alle med familier.

I årene efter den nordamerikanske frihedskrigs ophør (1783) forøgedes landets økonomiske vanskeligheder, og ulden steg i pris. Uldmanufaktur-tet tabte i årene 1786 og 87 ialt 30.036 rdr. og 85 sk. på uldindkøbene, og da Finanskollegiet ikke kunne skaffe disse penge, bestemte en kongelig resolution af januar 1789⁸⁹⁾, at manufakturet skulle forhandle med Finanskollegiet om en ordning. Denne blev truffet i november, idet en kongelig resolution⁹⁰⁾ bestemte, at manufakturet »for at afhjælpe den Forlegenhed, hvori det befinder sig«, kunne optage et lån i banken på det ovennævnte beløb, og således at renter og afdrag betaltes af manufakturet.

I januar 1789 var uldprisen steget til 106–110 rdr. pr. skippund, eller en fordobling siden 1770, hvorfor det bestemtes, at manufakturet skulle sætte prisen som sædvanlig, men der måtte ikke anskaffes forråd, før prisen faldt.

I september 1789 var uldmanufakturet atter i restance, hvorfor det denne gang tillodes det at optage et lån i banken på 20.460 rdr. 90 sk. med statens garanti, men denne gang ville staten også betale renter og afdrag⁹¹⁾.

I december 1789 var feltmarskal prins Carl af Hessen ude efter manufakturets bygninger, idet han i en indberetning⁹²⁾ anførte, at Generalitetet klagede over de store indkvarteringsudgifter, regimenterne over kvarterer-nes beskaffenhed, hvorfor han foreslog, at Det kongelige Uldmanufaktur-s bygninger, der var store og bød flere fordele, anvendtes til indkvartering.

Han anførte, at bygningerne med ringe omkostninger ville kunne indrettes til at huse 3 regimenter, såfremt uldmanufakturet henvistes til bygninger i den såkaldte blå gård (?) ved den nordre port. En kongelig resolution tillod, at forslaget undersøgtes og prøvedes, og herefter hørte man ikke mere om dette.

Den andetsteds omtalte omdannelse af Vare-Magasinet til »Vare-Depot« og oprettelse af skrædersal berørte ikke uldmanufakturets drift, men Generalitetet sendte 6. september 1791 ⁹⁴⁾ en efterretningsskrivelse om sidstnævnte, idet det samtidig anførtes, at uldmanufakturet med det første kunne forvente et overslag over, hvormange rekvisitter, der efter nyordningen omtrent årlig »ville blive at leveres«.

30. december 1791 benådedes krigs-cancelli-sekretær Daniel Kofoed med karakter af virkelig krigsråd, og han adjungeredes faderen som direktør, kasserer og regnskabsfører ved uldmanufakturet, d.v.s. som fungerende direktør ⁹³⁾.

I maj 1792 strammede Generalitetet grebet om uldmanufakturet, idet det i en skrivelse ⁹⁵⁾ påbød det i kvartalsberetningerne at oplyse alt om størrelsen af beholdningen, tilgået ved fabrikation, udleveret m. v., således at Generalitetet altid kunne have en fuldstændig oversigt over den specielle beholdning af klæde og bay. Samtidig indskærpedes det, at intet måtte udleveres, før det havde passeret judikationskommissionen (dommer- og besigtigelses-kommissionen). Skrivelsen kommuniseredes til Vare-Depotet med tilføjelse, at depotet ikke måtte modtage varer fra uldmanufakturet, som ikke var kvalificeret efter ovennævnte forskrift. Det erindres, at fabriken i 1788 og 89 måtte optage to lån i Courantbanken på henholdsvis 32.036 rdr. 85 sk. og 20.460 rdr. 90 sk. Den 25. januar 1794 ⁹⁶⁾ meddelte Generalitetet, at bankens realisationskommission ønskede disse lån indfriet, hvorfor uldmanufakturet skulle fremsende balance over driften i 1791, 92 og 1793, således at man herigennem kunne erkyndige sig, om der havde været overskud.

Den 11. juli 1796 døde den gamle stridsmand konferenceråd Kofoed 76 år gammel. Med undtagelse af en kort periode havde han i godt 50 år ledet Det militære Uldmanufaktur og ført det gennem medgang og modgang, men stedse kæmpet for at opretholde fabriken som en militær statsvirksomhed. Han afløstes som ventet af sønnen Daniel Kofoed (se notat Vare-Depot nr. 4), der allerede fra 1. juli 1774 havde været knyttet til virksomheden. Den 15. juli udnævntes han til direktør og justitsråd.

Den nedgangsperiode for landet, der fulgte efter den nordamerikanske frihedskrigs afslutning i 1783, var i nogen grad efterfulgt af en opgangsperiode i slutningen af 1780erne og begyndelsen af 90erne (revolutions- og

koalitionskrigene). Gennem de følgende år udfoldede den i 1787 udvidede fabrikationsdirektion derfor en travl virksomhed for gennem pengetilskud, lån, rentefrihed, toldfrihed for råmaterialer, fabrikations- eller eksport-præmier, forbud mod indførsel m. v. at ophjælpe landets industri, alt i den tro, at fabriksvirksomhed var landets vigtigste næringsvej, men det tilsigtede mål blev ikke nået, og et livligt smugleri af fremmede varer florerede.

Regeringen bestemte sig herefter i 1797 til endeligt at forlade den strenge merkantilistiske linie, og den 1. februar 1797 kom en ny toldlov, »Forordning om Tolden og Kiøbstad-Consumtionen i Danmark og Norge«, der indførte friere handelsforhold. I kommentarerne anførtes: »at Forbud og høj Told almindeligen ikke gavner Fabrikerne i den danske Stat i den Grad, som de trykker og fordriver Handelen og de dermed forbundne Næringer«. Endvidere: »Til Fordel for den indenlandske Klædefabrikation skulde endelig Indførsel af en del Klædevarer være forbudt indtil videre, for at de danske Fabriker kan saa meget bedre forbedre sig paa at konkurrere med de Fremmede, naar Forbudet ophører«.

I regeringens arbejde for industrien dannede således 1797 et vendepunkt. Indtil da opmuntrede man og drev fremad, efter den tid vedblev man vel at sætte pris på nye ideer og støttede nye forsøg, men hovedopgaven blev nu at frelse, hvad frelses kunne af det, der fandtes i forvejen, men selv denne opgave lykkedes kun dårligt.

Hjælpen blev især sat ind på det tekniske område, og her var England det forjættede land, navnlig forsåvidt angik alle arter af spindemaskiner, men englænderne undte ikke andre del i udbyttet af opfindelserne. De vågede over, at nye maskiner ikke udførtes eller at prøver eller modeller slap ud af landet. Helt lykkedes sidstnævnte dog ikke, og man fik i disse år i København oprettet to maskinfabriker med den opgave at skaffe fabrikerne gode og billige maskiner.

De nævnte forhold for den civile industri påvirkede kun Det militære Uldmanufaktur på den måde, at det var vanskeligt i en nødsituation at få hjælp fra den hjemlige industri, hvorfor man f. eks. i marts 1800 måtte ansøge om »Tilladelse til at lade en Fabrik i Neumünster forfærdige Munderingsklæde og Dækkentøj«.

Den 13. november 1797 indstillede uldmanufakturet⁹⁷⁾, at der bevilgedes overfabrikør Wulf, der nu var 77 år, afsked fra nytår (1/1 1798). Han havde først været fabrikmester under overfabrikør Graf, og dernæst overfabrikør fra 1773, hvorfor det indstilledes, at han, i betragtning af de mange fortjenester den gamle mand havde vist manufakturet, beholdt sin hidtidige gage som pension. Det anførtes endvidere, at det ikke ville medføre ekstra-

udgift, da fabrikmester Proselius var villige til at påtage sig overfabrikør-tjenesten for den løn, han nu havde^{97a}).

I 1799 udsendte direktør Daniel Koefoed det tidligere (side 67–68) omtalte skrift angående major Pfluëgs ledelse af fabriken i årene 1764–72.

I august 1800 flyttede Vare-Depotet ud af uldmanufakturets bygninger og ind i sin nye hovedbygning i Rigensgade nr. 11. Det gav manufaktur et større arealplads, men som omtalt andetsteds flyttede skrædersalen til gengæld ind i den østlige del af hovedbygning nr. 9.

Ifølge folketællingen pr. 1. februar 1801 boede overfabrikør Proselius, 3 mestre, 1 måler og 1 portner med familier, ialt 22 personer på Guldhuset.

I 1803 og 04 indskrænkede Generalitetet uldmanufakturets tilladelse til at sælge en detail, og fabriken skulle indberette, når salget af klæde og bay oversteg 100 stykker pr. år, sålænge det ikke havde mindst 2000 stykker på lager⁹⁸).

I farveriet overtog Lauritz Holmblad efterhånden mere og mere af faderens lederarbejde, ligesom han også aflastede faderen som leder af Sølvgade-fabriken og farverplantagen. Sidstnævnte var i 1800 udvidet med accisevænget ved Peblingsøen, der var lejet for 100 rdr. årlig, ligesom der senere lejedes ca. 22 trd. land af Blågårds jorder. Plantagevirksomheden var efterhånden så stor, at der i 1806 avledes 3000 pd. krap og 150 pd. vaid. I et enkelt år blev der udplantet ikke mindre end 500.000 planter. Plantagen led stor skade under englændernes overfald på København i 1807.

17. marts 1806 døde Jacob Holmblad, og sønnen overtog alle virksomhederne, herunder ledelsen af Guldhuses farveri.

Manufaktur et havde hidtil udelukkende fabrikeret klæde og bay, men i juni 1806 indberettede det⁹⁹), at »formedels Standsning i Valkningen« ville det blive vanskeligt at efterkomme de betydelige rekvisitioner såvel fra armeen som fra søetaten, hvorfor det indstilledes, at fabriken bemyndigedes til at forfærdige det blå stof til bukser og ridebenklæder af vadmel, ligesom der atter fremsattes ønske om tilladelse til at købe fremmed klæde. Herigenem gaves der også de indenlandske klædefabriker en del arbejde.

Farver Holmblad gjorde i oktober 1807¹⁰⁰) opmærksom på, at han i farveriet anvendte en del urin, at han havde samlet denne substans i åbne kar på Sølvgadens Kaserne og i Marinekasernen i Kronprinsessegade, samt at kommandanterne nu havde forbudt denne samling, da man forment, at »samme forårsagede en ubehagelig Lugt«. Han anførte endvidere, at den mængde, som brugtes af ovennævnte materie i Det militære Uldmanufakturs farveri, var så betydelig, at den kun kunne skaffes på et sted, hvor mange mennesker opholdt sig, samt at samme materiale var uundgæelig nødvendig

for at »forfulkomme adskillige Kulører i henseende til Varighed og Skønhed«.

Indstillingen medførte, at Generalkommissariatet beordrede Ingeniørkorpset til at bygge lukkede gruber på de to kaserne, samt anførte at de skulle tømmes hveranden dag.

Som før omtalt havde købmændene udnyttet landets neutralitet til at drive storhandel, og der var kommet en vis følelse af rigdom over landet. Med landets indragelse i krigen i august 1807, englændernes bombardement af København i nætterne mellem 2. og 5. september og Københavns kapitulation den 7. september endte den omhandlede »florisante Tidsalder« eller »glimrende Handelsperiode« med et brag.

Landet mistede flåden, handelsflåden svandt ind, idet skibe, der havde været på fremmede have, aldrig vendte tilbage, og mange handelsfirmaer krakkede.

Men som tidligere havde ulykken også denne gang i første omgang den modsatte virkning på manufakturet, der måtte arbejde for højtryk for at tilfredsstille armeens behov for mundering.

For at hjælpe fritoges alle fabrikkens mestre og svende for borgerlig militærtjeneste, soldaterne, der arbejdede på fabriken, betragtedes som frimænd, og der udbetaltes store dusører til svendene for ekstraydelser, ligesom det tillodes manufakturet i Børnehusets frie bygning at oprette en vævevinkel på 6 à 8 væve foruden de allerede der eksisterende samt at antage en svend til at føre tilsyn. Tillige beordrede man de civile fabrikker og dugmagerlauget til at afgive 28 dugmagersvende til manufakturet med en nærmere godtgørelse for tab¹⁰¹). Også den nye tørrebygning toges i brug i 1808 (se 7. afsnit).

Tidligere er nævnt, hvordan englænderne søgte at hindre, at opfindelserne indenfor tekstilindustrien kom ud af landet, men i det lange løb lykkedes dette dog ikke.

Indtil godt ind i 2. halvdel af 1700-tallet havde man selv i England udført spinningen af garnet på ret primitive apparater, håndspindel eller hånd- og fodspindel. Herhjemme erindrer man den gamle spinderok, men man gik så over til at spinde på maskine. I »Den gamle By« i Århus findes eksempler på håndspindemaskiner fra ca. 1800.

Indenfor væveområdet havde englænderen John Kay i 1733 opfundet hurtigskytten, og i 1785 tog præsten og digteren Dr. Edmund Cartwright (1743–1823) sit første patent på en dampvæv, forbedret i 1787 og 92. Senere opfandt han en uldkartemaskine.

I Guldhusmanufakturets arkiver findes der intet om, hvilke vævetyper

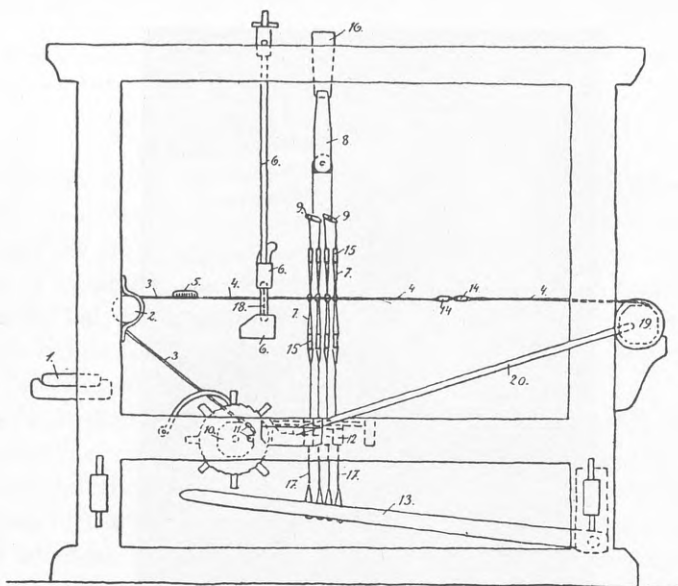

Fig. 9. Skematisk fremstilling af væv. Efter arkitekt H. Zangenberg. 1 Væverens sæde (siddefjæl). 2 Brystbom. 3 Det vævede tøj. 4 Kæden (trendegarnet). 5 Sprøde, der holder tøjet udspændt på tværs. 6 Slagbord. 7 Sølleskafter. 8 Ophængning til rulle eller trisser. 9 Vipper eller nikkepinde. 10 Underløber eller tøjbom med rille (11) til en svibe. 12 Sideheste eller dværsler. 13 Fodskamler. 14 Skelkæppe. 15 Søllekæppe. 16 Søllestang. 17 Snore fra dværsler til fodskamler. 18 Væveskeen eller kammen i slagbordet. 19 Garnbommen. 20 Sidestokken ¹⁰²).

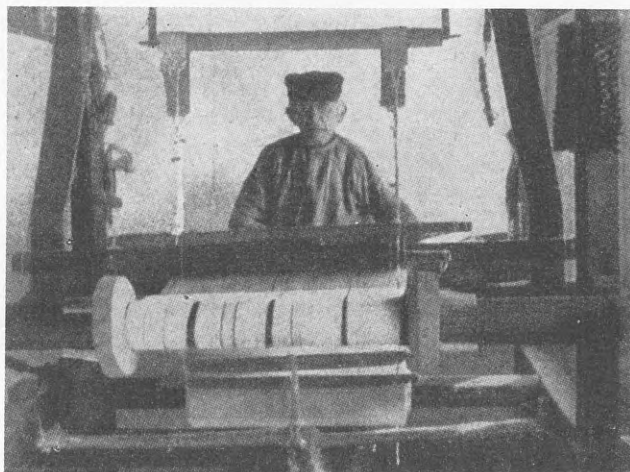

Fig. 10. Gammel Hindsholmvæver i væven. På sidestolpen til højre hænger »lettebørsterne«. Denne væv har »sideheste« fra begge sider og »svingler« under sølleskafterne. Der hænger tykt med »lodtøj« på snorene.

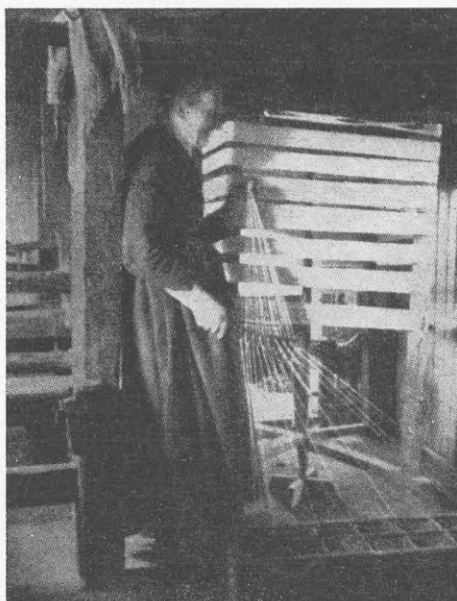

Fig. 11. Gammel væverske ved trendboret. I højre hånd holder hun »søvdet«, som trådene fra nøglerne i trendekisten på gulvet løber igennem. Med venstre hånd samler hun alle trådene og får trendboret til at løbe rundt.

man har anvendt i 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet, men man har sikkert helt indtil århundredskiftet anvendt ret primitive håndvæve, nærmest lig de kendte bondevæve, hvoraf en skematisk fremstilling er gengivet i fig. 9, ligesom man af billedet fig. 10 kan danne sig et skøn over væven med de svære bomme.

Også kartning og trending er sikkert sket på primitiv måde. Side 73 er omtalt, at der findes en rende (trende) stue i bygning 7, og måske er arbejdet udført som anført i fig. 11. Kvinder og børn udførte som bekendt en stor del af arbejdet i manufakturet.

I 1809 skete der også en forbedring på Gullduset, thi ved kongelig resolution af 14. juli 1809 tillodes det, at mekanikus E. fra Frederiksværk leverede Det militære Uldmanufaktur følgende maskiner, nemlig:

a) til det grove eller commis arbejde:	
– 10 stk. spindemaskiner hver med 40 spil, hvoraf nogle til prøve, indrettet således, at spinderen ikke kan undgå at dreje garnet efter den foreskrevne bestemmelse, ialt	2.000 rdr.
– en haspemaskine til 16 halve strenge på én gang	80 –
b) til det finere arbejde:	
– en plukkemaskine	401 –

– en skrubbemaskine	1.500 –
– en dobbelt kartemaskine	2.000 –
Tilsammen	<u>5.980 rdr.</u>

Det er tvivlsomt, om der har været dampdrevne væve på Guldhushusfabriken inden dennes nedlæggelse. I »Den gamle By« i Århus findes en maskindreven jernvæv fra Usserød klædefabrik fra ca. midten af 1800-tallet.

Trods de ovennævnte hjælpeforanstaltninger var fabriken kun i stand til at fremstille halvdelen af det årlige forbrug af klæde m. v. Resten måtte købes dels hos de få tiloversblevne private klædefabrikanter, dels i udlandet til høje priser og af ringe kvalitet.

Dette fandt man dog efterhånden uhensigtsmæssigt, og den 12. august 1809* udsendtes en kongelig resolution, hvori anførtes, at da Den militære Uldmanufakturfabrik på Guldhuset »aldeles ej« kan levere de kvanta klæde, der behøves til arméens forbrug, har man i de senere år måttet købe anseelige kvanta i udlandet, hvorved store summer er gået ud af landet, hvilket betydeligt har bidraget til pengekursens slette tilstand, hvorfor man befaler, at det under direktionen for manufakturhandelen hørende Usserød værk straks skal optage fabrikationen af commisklæde (groft soldaterklæde). Herved startede den nuværende militære klædefabrik i Usserød sin virksomhed som militær klædefabrik.

Usserød fabrikenes første oprindelse går tilbage til 20. april 1791, hvor et privat interessentskab i Usserød anlagde et valkeværk og maskinspinderi, der blev drevet af vandkraften fra Usserød å. Denne å danner Sjælsøens afløb og forener sig senere med Nivåen et kort stykke fra dennes udløb i Øresund.

I 1802 var spinderiet kommet i økonomiske vanskeligheder, og det blev derfor den 11. juni 1802 overtaget af kronen. Samtidig med at fabriken påbegyndte fabrikationen for arméen, udvidedes den betydeligt ved tilkøb af flere ejendomme. Da maskiner til kartning og spinding af den grovere uld ikke straks kunne skaffes, gik fabriken igang med fabrikation af officersklæde, hvorpå der også var stor mangel.

Guldhushusfarveren Lauritz Holmblad fik den 7. oktober 1809 følgende farvelønskala godkendt:

For karmoisinrødt klæde	4 rdr. pundet
– ponceau	3 rdr. 48 sk. pundet
– kraprødt middel og ordinært	12 rdr.stk.
– paille do. ligesom forhen	6 rdr. stk.
– sort	8 rdr. stk.
– couleur de loup	4 rdr. 48 sk. pundet

For at sikre officererne klæde af reglementeret bonitet, beordredes garnison 29. december 1809 til at nedsætte en kommission på 3 stabsofficerer, der to gange månedligt skulle træde sammen på manufakturet for at bedømme det klæde, der skulle udleveres til officererne, ligesom der fastsættes nærmere regler for kommissionens virke.

Den 21. juni 1810 afskedigedes justitsråd Daniel Koefoed ved kongelig resolution som medlem af direktionen. Han søgte om afsked uden pension, men til gengæld om tilladelse til om sommeren at måtte benytte den ved manufakturets valkemølle i Dyrehaven værende bolig mod en leje af 200 rdr. Sidstnævnte blev dog nægtet og pensionen fastsat til 600 rdr. årligt. Nogle beskyldninger fra overfabrikøren om misbrug af direktørstillingen blev anset for uberettigede.

Man ville dog nu sikre sig, at uldmanufakturets direktion handlede efter bestemmelserne, hvorfor der den 29. juli 1810 udsendtes en ny instruks, hvori det anførtes, at direktionen skulle drage omsorg for, at de fornødne mængder klæde og uldne varer fabrikeredes til armeens brug.

Der gaves bestemmelser for overfabrikørens pligter og beføjelser, for bogføring, regnskab, vedligeholdelse af bygninger m. v., ligesom det bestemtes, at direktionen selv kunne udnævne og afskedige ikke kongeligt udnævnt personel.

Ved kongeligt reskript af 5. juli 1811 bestemtes det, at General-Land-Økonomi- og Commerce-Collegiet skulle overtage overbestyrelsen af samt lige militære fabriker, og af referaterne for Kongen¹⁰³) ses det, at man dernæst i september ministerierne (kollegierne) imellem arbejde på en ordning, hvorefter de militære fabriker skulle koncentreres under fælles ledelse, der lægges i et nyoprettet kontor under Commerce-Collegiet: »Kontoret for de militære Fabriker« (ophævet 1816, da fabrikerne atter underlagdes General-Commissariatts Collegiet).

Forhandlingerne resulterede i 2 kongelige resolutioner, der udsendtes den 18. september 1811*. I den ene resolution bestemtes det, at uldmanfakturet på Guldhuset fra 30. september skulle ophøre med detailsalget og herefter aflevere alle færdige varer til Vare-Depotet, samt at manfakturet skulle afgive visse boliger og magasinplads til depotet. I den anden bestemtes det, at afleveringen til Commerce-Collegiet skulle ske den 30. september 1811, at manfakturet skulle affatte fortegnelse over beholdningen pr. afleveringsdagen, samt at alt arbejde og udgift for militæretatens regning skulle ophøre fra nævnte dag, hvorfor regnskab skulle afsluttes og nyt påbegyndes.

Foruden Usserød fabriken lagdes også den nær derved liggende kongelige fabrik ved Brønsholmsdal, der blev drevet af vandkraften fra Donse å, ind

under de militære fabriker, og Kongen approberede den 24. november 1811 * at denne fabrik skulle fabrikere officersklæde, Usserød commisklæde og Guldhushusfabriken begge dele.

Endvidere bestemtes det, at direktionen for Det militære Uldmanufaktur på Guldhuset, der bestod af etatsråd Berthelsen, oberst von Behmann, major Auchamp og overfabrikør Proselius, skulle ophæves, samt at alle tre fabriker skulle bestyres af en direktion »Den kgl. Direktion for samtlige militære Uldmanufakturer i Danmark«. Som et plaster på såret udnævntes overfabrikør Proselius til virkelig commerceråd, og han fik et løntillæg på 200 rdr.

Den 21. december 1811 meddelte Generalitetet Commerce Collegiet, at den del af Det militære Uldmanufakturs bygninger, som for tiden afbenyttedes af den almindelige munderingskommission samt nogle boliger og enkeltværelser skulle afgives til Vare-Depotet, dels til brug for Skrædersalen, dels til oplag og udlevering.

Den 2. februar 1812 approberede Kongen, at der i manufakturets bygninger indrettedes et maskinspinderi, hvilket medførte nogle mindre bygningsændringer. Ligeledes approberedes, at der indrettedes en mindre stald til 8 à 10 heste, hvorimod en indstilling om opførelse af en beboelsesbygning til 4 familier afsloges.

Spørgsmålet om boliger dukkede dog op igen, og i april 1813 indstilledes, at der indrettedes en bolig til en fabriksmester i manufakturets bygninger, idet det anførtes, at han skulle føre opsyn med lærlinge og arbejdere. Omkostningerne blev 445 rdr. og disse bevilgedes ved kongelig approbation af 19. maj 1813.

Landets alvorlige økonomiske vanskeligheder i 1813 med pengeombytning m. v., krigens afslutning med freden i Kiel den 14. januar 1814 med tabet af Norge, de militære leverancers ophør m. v. bevirkede, at den ene private manufakturfabrik efter den anden kom i alvorlige økonomiske vanskeligheder. Det bestemtes dog den 15. juni 1814, at det klæde, linned m. v., der var bestilt af arméen hos de private fabrikanter, skulle leveres og betales og derefter søges bortsolgt.

Det kneb herefter også med at holde de militære manufakturfabriker i gang, hvilket medførte, at der stilledes forslag om enten at nedlægge Guldhushusfabriken eller Usserød. Regeringen valgte at standse fabriken på Guldhuset, og med kongelig resolution af 20. juli 1814 (kommuniceret 4. august¹⁰⁴) ringede døds klokken over Guldhushusfabriken.

Den kongelige resolution bestemte:

- at Usserød og Brønsholmsdals fabriker for fremtiden *alene* og uden forbindelse med straffeanstalterne skulle forsyne begge militæretater med det

- fornødne klæde af hver slags, dog med undtagelse af bay og dækkentøj, der fremdeles skulle tilvirkes på straffeanstalterne,
- at hele Guldhushusfabriken med tilhørende maskineri og inventar, farveri og øvrige bygninger og grunde skulle sælges,
  - at Skrædersalen og Munderingskommissionen skulle rømme fabrikenes bygninger,
  - at et hovedkontor for de to ovennævnte fabriker skulle oprettes i den danske manufakturhandels bygning,
  - at embedsmænd med fleres tilladelse til at rekvirere militært klæde reguleredes,
  - at Guldhushusets militære hallekommission skulle fortsætte som judications (bedømmelses) kommission, samt endelig,
  - at der på hensigtsmæssig måde i straffeanstalterne skulle oprettes linned-manufakturer.

Ophørsdato og udflytningsdato har ikke kunnet konstateres, men udflytningen er formentlig sket august-september 1814.

Den 4. juli 1815 fremsendtes fra Økonomi og Commerce-Collegiet til Kongen¹⁰⁵) indstilling angående manufakturets personel og gående ud på følgende:

Ved hovedkontoret ansættes:

- Kontrollør Niels Lumholtz som kasserer
- kontrollør Kopp som lager- og pakhusforvalter
- underbogholder Platou som bogholder

o.s.v.

Overfabrikør Proselius, der var over 70 år, afskediges efter 26 års tjeneste med 1200 rdr. i årlig pension, idet det angaves, at han havde haft fribolig, have, brændsel og 8½ alen klæde årligt. 2 overskærermestre, 1 portner m. v. afskediges med 1 års gage. Ovennævnte approberedes af Kongen den 9. juli 1815.

Samtidig med fabrikenes nedlæggelse fratrådte Lauritz Holmblad som farver. Han benådedes af Kongen med titlen kongelig agent med virkelig konferenceråds rang.

Hermed endte Guldhushusfabrikenes 130-årige tilværelse i Rigensgade.

Som kongelig fabrik har 6 konger vist den overordentlig interesse. Den har haft medgang og modgang, men altid arbejdet samvittighedsfuldt for at støtte Landets forsvar.

NB. Om den militære klædefabrik i Usserød kan henvises til direktør Gjerlevs bog: »Den militære klædefabrik« 1948.

6. AFSNIT

Det kongelige militære Vare-Magasin

Indenfor hæren havde størstedelen af mandskabet hidtil været hvervede, ofte udenlandske, soldater.

Hærplanen af 1774 betød et gennembrud i national henseende, idet det udskrevne danske mandskab nu kom til at udgøre ca. 63 pct. af styrken.

Som kort omtalt under Manufakturet medførte hærplanen af 1774 også en fuldstændig omlægning af munderingsforvaltningen, idet den hidtidige decentraliserede regiments- og korpssvise forvaltning nu centraliseredes i København, hvor der ved *kgl. resolution af 8. juni 1774*¹⁾ fra 1. juli 1774 oprettedes et *kgl. militært Vare-Magasin*, således at »Vores Armé bestandig kan være til Raadighed med den til Beklædning erforderede Fornødenhed«.

Vare-Magasinet skulle aftage klæde og bay fra uldmanufakturet, indkøbe eller lade fabrikere hatte, støvler, patrontasker, våben, rideudrustning m. v. og dernæst levere dette til regimentet og korpset, der selv foranledigede uniformerne syede.

Ledelsen betroedes en direktion på 3 medlemmer, nemlig konferenceråd og deputeret i Generalitets- og Commissariats Collegiet (G.C.C.) H. J. Schultze, eetatsråd og direktør for Det militære Uldmanufaktur Hans Koefoed og justitsråd og revisor i G.C.C. M. Bredahl.

Direktørerne skulle den 1. juli 1774 påbegynde opgaven, og Det militære Uldmanufaktur underlægges direktionen, jvf. 5. afsnit side 69.

Vare-Magasinet sorterede direkte under Generalitetet (depechekontoret), hvortil alle forestillinger skulle rettes, og hvortil det årlige regnskab skulle indsendes til revision og decision. Forsamlinger skulle holdes i Guldhuset, hvor kontorer og varelager etableredes. Der oprettedes et fond, således at fabriken og magasinet »til enhver Tid vil være i Stand til at hidgive de nødvendige Munderingssorter«, og det bestemtes, at enhver officer fra generalsrang var bundet til ved Det militære Vare-Magasin og ingen andre steder at

købe alle fornødne munderingsvarer, idet det dog overlodes Generalitetet at bestemme, hvor meget der årligt kunne aftages og til hvilken pris. Endelig bestemtes det, at regimenter og korps skulle aflevere deres beholdninger af munderingspenge, samt at alle munderingspenge fra 1. juli skulle anvises magasiet.

Ved kgl. resolution af 8. juni²⁾ gaves der bestemmelse om, at de 3 direktører foruden normal gage, til »Opmuntring for deres overfor Os allerunderdanigste skyldige Pligttroskab« af Det militære Vare-Magasins fond skulle have henholdsvis 400, 800 og 400 rdr. i årlige gage.

Ved kgl. resolution af 29. juni 1774³⁾ gaves der approbation på ansættelse af personel (betjente), og gagernes størrelse anførtes. Blandt de ansatte var etatsråd Koefoeds søn stuliossus Daniel Koefoed⁴⁾ (senere direktør fra 1796–1810). Han ansattes ved kassevæsenet med 240 rdr. i årlig gage. Som magasinkommissær ansattes afskediget kaptajn v. Rickers fra Kronprincens Regiment.

Den 27. september 1774 tilskrev G.C.C. alle våben og korps om Vare-Magasinet oprettelse samt om, at officererne fra bemeldte magasin skulle aftage alle til en komplet uniform hørende rekvisitter, såsom klæde, chalong, bommesie, knapper, hatte, trisser, epauletter og felttegn.

Vare-Magasinet virksomhed blev ret omfattende og affødte en betydelig korrespondance med Generalitetet og de mange regimenter og korps, der var garnisonerede fra Nord-Norge til Elben og Helgoland, samt med de mange partikulære, civile fabrikker.

Ikke mindst fremskaffelsen af de efter datidens forhold betydelige mængder lærred fra fabrikker i Danmark og Holsten voldte besvær. I 1775 brugtes således 294.000 alen lærred, heraf 223.000 alen til skjorter.

Som ovenfor anført skulle Uldmanufakturet annekteres, d.v.s. overtages, af Vare-Magasinet, hvilket bevirkede, at der oprettedes fælles kasserervæsen. Opgørelsen over Uldmanufakturet status ved overtagelsen voldte stor besvær, men endelig i marts 1776⁵⁾ kunne Vare-Magasinet overfor Kongen i et omfattende indlæg redegøre for forholdet. Af referencen fremgår det, at Vare-Magasinet pr. 1. januar 1775 havde inddraget manufakturets kasse under Vare-Magasinet, at manufakturet til nævnte tidspunkt havde modtaget et forskud til fabrikkens drift på 162.132 rdr. 90 sk., at manufakturets forråd af varer excl. bygninger og inventar beløb sig til 82.080 rdr. 77³/₄ sk., hvorefter der var et udækket underskud på forskudsbeløbet på 80.056 rdr. 12¹/₄ sk., som ikke kunne dækkes eller afbetales, hvorefter der søgtes om tilfaldelse til at afskrive beløbet. På uldindkøbene i 1775 var der et underskud på 8.505 rdr. 60¹/₄ sk., som også søgtes dækket.

Endvidere indstilledes, at overfabrikør Wolf, der siden sin ansættelse havde drevet en privat fabrik i byen, men hvis arbejde ved Uldmanufakturet nu ikke længere tillod ham at drive denne, fik sin løn på 500 rdr. årlig forhøjet til 700 rdr., hvorefter han forpligtede sig til at nedlægge den private fabrik. Endelig indstilledes om fritagelse for at betale den årlige pension på 700 rdr. til major Pflug og kaptajn Laib, og således at beløbet overførtes til Finanskollegiet.

Som efterskrift tilføjedes dernæst en kgl. resolution⁶⁾, hvori det bestemtes, at magasinet skulle korrespondere med den ekstraordinære kommission om de 8.505 rdr. 60¹/₄ sk., der var i underskud på uldindkøbene, samt om pensionerne, hvorimod de øvrige indstillinger opproberedes, hvilket bl. a. vil sige, at Uldmanufakturets underskud afskrevs. Resultatet meddeltes Uldmanufakturet i skrivelse af 13. april 1776.

Skønt laugsvæsenets monopolstilling i nogen grad var brudt på det her omhandlede tidspunkt, havde laugene dog ønsket selv at bestemme, hvilken mester indenfor det pågældende laug, der skulle udføre et af Vare-Magasinet bestilt arbejde. Denne afgørelse var Vare-Magasinet utilfreds med, idet det medførte, at der ofte udpegedes mestre, der ikke kunne udføre det pågældende arbejde på fuldt tilfredsstillende måde.

Sagen indankedes derfor for Kongen, der under 4. december 1776⁷⁾ resolverede, at Det kgl. militære Vare-Magasin om landmilitæretatens fornødenheder måtte kontrahere med hvilken mester, det finder for godt og som bedst kan udføre arbejdet, men han skal dog være medlem af laugets. Ligeledes tillodes det laugets mestre at overtage omhandlede arbejder »uden at rette sig efter Laugets subsisterende Anordninger, Vedtægter og Sædvaner i Henseende til Arbejdets Deling mellem Mestrene«. Om denne afgørelse underrettedes Københavns magistrat.

Det erindres tillige, jvf. 5. afsnit, at bestemmelsen bevirkede, at Uldmanufakturet opgav at oprette egen »Raskmagerfabrik«.

Den 1. marts 1777 meddelte Generalitetet⁸⁾, at ikke alene de 12.962 rdr. 25³/₄ sk., (heri de ovennævnte 8.505 rdr. 60¹/₄ sk.), som ulden i 1775 og 1776 havde kostet uldmanufakturet mere end de fastsatte priser, men også det, som samme for fremtiden måtte koste mere, kunne betales Manufakturet af Vare-Magasinet kasse.

Der indkøbtes årligt uld såvel til brug i Uldmanufakturets fabrik som til brug i de partikulære fabriker, der arbejdede for magasinet. Sidstnævnte årlige indkøb ansloges på nævnte tidspunkt til 28–29.000 pund sjællandsk eller dansk uld, 47–48.000 pund ejerstedes uld, 16.960 pund (53 skippund) polsk uld og 27.200 pund mecklenborgsk uld.

I maj 1777 toges den nye hovedbygning mod Rigensgade (Rigensgade nr. 9) i brug, hvilket også gav Vare-Magasinet bedre pladsforhold.

Den 11. april 1778 døde den første magasin-kommissær Major Rickers⁹⁾, og blandt 9 ansøgere udnævntes premierløjtnant Heinrich von Noldte ved det Slesvigske Infanteriregiment til magasinkommissær med karakter af kaptajn¹⁰⁾.

Den 1. april 1779 afgik justitsråd Bredahl som direktør og afløstes af etatsråd Schive. I oktober 1779 benådedes fuldmægtig Daniel Koefoed med titlen af virkelig kgl. cancelliesekretær, idet bestallingen gaves gratis¹¹⁾.

Som før omtalt under Manufakturet skete så godt som al forsendelse af munderingssager pr. skib til garnisonerne i riget. For forsendelser til Norge var der allerede tidligere truffet en assuranceordning, men i december 1780 bestemte en kgl. resolution¹²⁾, at også varer, der fra Vare-Magasinet og manufakturet sendtes til hertugdømmerne, Jylland og Fyn skulle assureres i det kgl. oktrojerede assurance compagni, idet præmiesatsen fastsatte efter farvand og afstand. Præmien skulle betales af Vare-Magasinet og årligt afkortes regimenterne. En lignende ordning blev truffet for forsendelse af officerernes mundering, og det pålagdes regiment m. fl. at rekvirere munderingssager så tidligt, at de kunne være afsendt før vinterens komme.

Ved kgl. resolution af 4. februar 1784¹³⁾ gaves der cancelliesekretær Daniel Koefoed bestalling til at adjungere og succedere faderen som direktør og kasserer, idet det tilføjedes »med fuld Henblik på Ansøgerens Fortrinlighed og den unge Mands Duelighed vil Vi, at Bestallingen ekspederes, og endog Gratis«.

I marts 1785 benådedes magasin-kommissær von Noldte med majors rang¹⁴⁾.

Med hensyn til hærens nationalisering og besparelser på budgettet skabte hærplanen af 1774 ikke, hvad den tilstræbte, og også i andre henseender var der væsentlige mangler. Men hertil kom, at handelens gyldne periode standsede med den nordamerikanske frihedskrigs ophør (1783), kurserne faldt, regeringens mislykkede merkantilistiske foretagender gav underskud, så statsgælden voksede o.s.v., hvilket alt bevirkede, at kronprinsen i 1784–85 overlod general von Huth og senere prins Carl af Hessen-Cassel at udarbejde en ny og billigere hærlov. Hærplanen af 1785 medførte imidlertid ikke større ændringer af forholdet mellem nationale og hvervede tropper og heller ikke den tilsigtede besparelse på budgettet. Et gode medførte planen dog, nemlig at Sølvgadens Kaserne atter toges i brug som kaserne, jvf. 9. afsnit, samt at der gaves særbevillinger til en række kasernes opførelse, således Livgardens Kaserne (1785), Strandgadens Kaserne (1791), Heste-

gardens Kaserne i Frederiksholms Kanal og Husarkasernen på Toldbodvej (1795), Kronprinsessegades Kaserne og Vildersgades Kaserne (1802).

Inden for Vare-Magasinet skete der ingen ændringer ved hærplanen af 1785.

Ved kgl. resolution af 9. maj 1787 overdroges kasseforretningen fra konferenceråd Koefoed til sønnen, idet den årlige gage på 400 rdr. overgik til denne.

Mandskabets påklædning bestod i 1780'erne for overmunderingens vedkommende af en trekantet hat, der hverken skærmede øjnene for sol eller regn, samt af en temmelig lang kjole med store opslag og rabatter i regimentets farve, åbentstående og kun sammenholdt ved krydsbandoleret til sabel og patrontaske, altså såre upraktisk i vort blæsende klima. Desuden af en langærmet vest, som nåede ned over hofterne og af snævre knæbenklæder, støvletter (lange klædesgamasker), strømper og sko. Af egentligt undertøj kun en skjorte, da brugen af f. eks. uldent undertøj var ukendt. Dernæst brødpose, tornyster eller randsel og feltflaske. Kun rytteriet havde kappe, den indførtes først i de andre våben i 1805.

I den korte vinterkrig i 1788, hvor et dansk korps fra Norge angreb Sverige, indhøstedes sørgelige erfaringer med hensyn til ovennævnte uniforms feltduelighed, hvorfor den røde kjole i 1789 erstattedes af en tilknappet, ligeledes rød, kjole af jakkefacon med høj, tyk krave, men samtidig afskaffedes den praktiske vest, idet kjolen nu var tilknappet. Senere erstattedes de lyse knæbenklæder og støvletter med lange blå benklæder, ligesom den trekantede hat blev erstattet med en chakot. Den røde kjole blev som bekendt båret af vore soldater så sent som i felttoget 1848.

De ovennævnte dårlige erfaringer fra felttoget i Norge-Sverige 1788 bevirkede endvidere, at feltmarskal Prins Carl af Hessen måtte i gang med at udarbejde forslag til en ny hærlov. Denne approberedes af Kongen den 11. december 1789 som hærplan af 1789 og med ikrafttræden pr. 1. januar 1790. Hæren var stadig militsagtig, styrken omtrent som hidtil ca. 37.000 mand, hvoraf normalt ca. 11.000 mand til tjeneste i garnisonerne, resten med kun få ugers tjeneste om året. Ved ikke at indkalde 2200 mand i fredstid men holde disse i reserve, samt ved ikke at beregne munderinger til denne reserve, skaffedes penge til en højst fornøden forbedring af de øvrige nationale troppers mundering, jvf. ovenfor. Fodfolkets og rytteriets styrker indskrænkedes noget og artilleriets forøgedes. Budgettet var på 2 mill. rdr.

I ovennævnte kgl. resolution anførtes bl. a.: »Ligeledes vilde en *Indskrænkning* finde Sted ved Det militære Vare-Magasin«, og allerede 8.

januar 1790 udgik en sålydende kgl. resolution: »Ved Det militære Vare-Magasin skal, under Generalitets Commissariats Collegiets bestyrelse, fra dette Aars Begyndelse ikkun forblive én Kommissionær og én Magasinforvalter, følgelig skal den særskilte Direktion og de derved hidtil ansatte flere betjente afgaa. Magasinkommissionæren skal have i aarlig løn 800 Rdr. og Magasinforvalteren 500 Rdr., foruden at enhver af dem tilstaa 200 Rdr. aarligt til at lønne en Fuldmægtig, der i Sygdomstilsfælde kunne forrette deres Tjeneste«.

Samtidig ændredes betegnelsen »Vare-Magasin« til »Vare-Depot«.

I skrivelse fra Generalitetet¹⁵⁾ beskikkedes major von Noldte, der karakteriseredes som oberstløjtnant, som magasinkommissær, og bogholder, justitsråd Kopp, som magasinforvalter, ligesom der blev truffet afgørelse om pension og ventepenge for de tjenestemænd, der skulle afgå (f. eks. skulle den ene sekretær være postmester i Åbenrå). Konferenceråd Koefoed, der fortsatte som direktør for Uldmanufakturet, beholdt gagen på 800 rdr., indtil han som direktør kunne indtræde i General-Post-Amtet.

Ovennævnte bestemmelser indskrænkede altså ledelsen, reducerede antallet af tjenestemænd og ændrede navnet, men af bøgerne ses der ellers ikke at være sket ændring af opgave eller forretningsgang. Man opdagede dog hurtigt, at personelindskrænkningen havde været for vidtgående, og allerede 7. januar 1791 ansattes den ene af de på ventepenge afskedigede sekretærer igen som anden magasinforvalter.

Ved oprettelsen af Vare-Magasinet centraliseredes hærens munderingsforvaltning, men i 1791 gik man et skridt videre på centralisationens område, idet en kongelig resolution af 2. september 1791¹⁶⁾ gav bestemmelse om oprettelse af en »almindelig Skræddersal«, der allerede startedes det pågældende år, men dog således, at regimenterne måtte vedblive at forfærdige den for året 1792 nødvendige undermundering og dernæst alene sørge for det arbejde, som kunne forefalde ved rekrutternes iklædning, det højst fornødne »flikkeri« samt syning af skjorter. Al syning af uniformer m. v. foregik herefter på Skræddersalen. Pensioneret kaptajn von Geist¹⁷⁾ beskikkedes som første officer og inspektør, dog under tilsyn af den anden magasinkommissionær ved Vare-Depotet, og med en årlig gage på 480 rdr. og 120 rdr. i gratifikation. Kaptajn von Boeck¹⁸⁾ af det Sjællandske Infanteriregiment ansattes som anden officer, hvorimod regnskabet indtil videre blev pålagt Vare-Depotet, hvor kommissær og forvalter fik et årligt tillæg på 100 rdr.

De ovennævnte gratifikationer til de to officerer måtte dog først ud-

betales, når en betydelig besparelse ved munderingens forfærdigelse, og »ej mindre end i Forslaget findes anført« var opnået.

Skrædersalen blev etableret i hertil indkøbte bygninger beliggende på Christianshavn mellem Kongensgade (nu Dronningensgade) – Bådmandsstræde – St. Annægade og kanalen.

Fornøden meddelelse om skrædersalens oprettelse blev givet Uldmanufakturert, der skulle levere klæde og bay.

Kommandoforholdene blev ikke præciseret skarpt, men da anden magasin-kommissær ved Vare-Depotet førte tilsyn med inspektøren, må skrædersalen i hovedsagen have været underlagt Vare-Depotet.

Af registraturbøgerne fremgår det, at Generalitetet gennem årene bestemte, hvilket antal uniformer der skulle sys og til hvilke regimente og korps. Det fremgår også af bøgerne, at et betydeligt antal soldater blev afgivet til arbejde på Skrædersalen, ligesom de blev fritaget for at møde ved regimenterne i eksecertiden.

I februar 1797 blev oberstløjtnant von Noldtes stilling ændret således, at han nu benævntes som direktør for Vare-Depotet.

I marts 1798 blev kaptajn Schwings¹⁹⁾ ved den Første Sjællandske Bataillon let infanteri udnævnt til kommissær ved Skrædersalen med 800 rdr. årlig gage og 100 rdr. til husleje, og samtidig blev han benådet med majors rang²⁰⁾.

Da der i 1798–99 blev truffet bestemmelse om, at Skrædersalen skulle flyttes til Rigensgade, reduceredes området på Christianshavn gradvis, idet Ingeniørkorpset bemyndigedes til at forestå bortsalg af ejendommen²¹⁾.

I august–september 1800 flyttede Vare-Depotet med direktør og kommissær ind i den store nye bygning i Rigensgade nr. 11 og Skrædersalen ind i en del af hovedbygningen i nr. 9 (se 7. afsnit).

Revolutionskrigene i 1790'erne påvirkede ikke den danske hærplan, men vor hævde af den væbnede neutralitet og vor ret til at konvojere handelsskibene fremkaldte i august 1800 et spændt forhold til England, hvilket igen bevirkede, at landet måtte oprette bevogtning af kysterne og forsvar mod strandhugst. Til løsning af denne opgave oprettedes i januar 1801 et landeværn på ialt 44 batailloner à 350–400 mand, men man havde hverken befalingsmænd, våben, mundering eller udrustning. Vare-Depotet m. fl. udleverede dog i hast, hvad der fandtes disponibelt af gamle geværer og anden udrustning, og en fabrikation af en noget ændret model gevær 1794 sattes i gang.

Det engelske overfald og slaget på Reden den 2. april 1801 medførte

en stærk national rejsning i befolkningen, hvilket igen medførte, at det tyske element i hæren fjernedes ved en ny hærplan af 11. juni 1802. Hvervningen ophørte, og hæren blev udelukkende national og med en tjenstgørende styrke på 11–12.000 mand med to års tjenestetid, men dog således, at kun folk fra bondestanden blev udskrevet.

Den 22. maj 1802²²⁾ meddeltes det, at H. M. Kongen havde afskediget oberstløjtnant von Noldte som direktør og med gage og emolumenter som pension, og samtidig overgik ledelsen af Vare-Depotet til magasinkommissæren, major von Sommer, der blev aflønnet med 900 rdr. årligt.

Der skete endvidere på nævnte tidspunkt en koncentration af ledelsen af munderingsforvaltningen, idet en kgl. resolution²³⁾ bestemte, at direktøren for Uldmanufakturet (Daniel Koefoed), kommissæren ved Vare-Depotet og kommissæren ved Munderingskommissionen skulle træde sammen en gang om ugen eller hver 14. dag under forsæde af den kollegie-deputerede, hvorefter de i disse samlinger i henhold til kollegieordren skulle regulere og aftale alt vedrørende munderingsvæsenet. Forhandlingerne skulle føres til protokols af magasinforvalteren, der herfor fik et tillæg på 100 rdr.

Af korrespondancen fremgår det, at mange modeller af hatte, uniformskjoler, tornystre, rideudrustning m. v. bestemt for de forskellige våbenarter sendtes til udtalelse og senere til fabrikation ved Vare-Depotets foranstaltning. Også madrasser, puder m. v. blev leveret gennem depotet, hvorimod senge normalt leveredes af Ingeniørkorpset. Korrespondancen var betydelig, i 1804 således 700 indgåede skrivelser.

I november 1802 ansattes den unge fenrik af Marinekorpset Francois Louis d'Auchamp som 2. magasinkommissær ved depotet og med 480 rdr. i årlig gage, fri bolig og karakter af premierløjtnant²⁴⁾.

Han blev senere Vare-Depotets direktør gennem 30 år og havde i ca. 45 år bolig i Rigensgade 11.

I maj 1803 modtog den fungerende direktør, major Sommer, Kongens anerkendelse for den nidkærhed, han havde vist for regnskabernes indlevering i 1801 og 1802²⁵⁾.

En måned senere døde han, og hans enke fik tilladelse til at blive boende i depotets værelser til »førstkommende Mikkelsdag« og »Fløttetid«. Denne tilladelse blev forlænget i 1805.

Omtrent samtidig afskedigedes kaptajn Boeck ved skrædersalen og Munderingskommissionen, og kaptajn Buttenschön ansattes i hans sted²⁶⁾. 24. august blev han 2. magasinkommissær ved Vare-Depotet.

Efter major Sommers død i juni 1803 overtog d'Auchamp som 1. maga-

sinkommissær ledelsen af Vare-Depotet. Han karakteriseredes i august 1804 som kaptajn med 800 rdr. i årlig gage og 150 rdr. til kontorhjælp.

I oktober 1804 ansattes major L. V. Behmann²⁷⁾ som 1. kommissær ved Munderingskommissionen og med karakter af oberstløjtnant og bolig i port 9 (nu Hjemmeværnsdistrikts kontorer).

Ordnningen med hensyn til udleveringen fra depotet har formentlig ikke virket tilfredsstillende, thi 2. juni 1804 gav Generalitetet Vare-Depotet og de i København garnisonerede regimenter og korps strenge bestemmelser om dette forhold. Regimenternes munderingskommissærer skulle således være til stede på depotet ved udleveringen, udleveringstiderne skulle overholdes. Da depotet skulle udlevere til hele arméen m. v., var det ikke tilladt at opholde sig på depotets område længere end nødvendigt, hvorfor fordelingen fra regiment til kompagnier måtte ske i kvartererne o.s.v.

Som omtalt under Manufakturet kunne Guldhufabrikken kun fremstille halvdelen af det klæde, der skulle bruges til arméen, hvorfor man måtte købe resten hos de få tilbageværende private klædefabrikanter eller i udlandet. At varerne herfra ikke altid har været gode, bekræftes af en skrivelse af juli 1806²⁸⁾ fra Generalitetet, hvori det anføres, at Kronprinsen har beklaget sig over, at de munderingssager, der leveredes fra depotet, var slette.

Under englændernes bombardement af København i dagene mellem 2. og 5. september 1807 faldt der 9 stk. hele eller itusprængte granater og bomber ned over depotets område, og 3 stk. brandkugler anrettede en del skade, idet to faldt i en mængde opstabilede varer og munderingssager. Fremmede folk løb til hjælp for at slukke ilden, og depotet indberettede den 3. november til Generalitetet, at en mindre beholdning af mundering og inventar var gået tabt, dels ved brand, dels ved tyveri, men depotet henviste til, at magasinerne i 3 dage og nætter havde stået ganske åbne, at 12–16 fremmede mennesker havde været antaget til hjælp, samt at den «skrækelige Konfusion, som Brand og Ødelæggelse af faldne Bomber foraarsagede» måtte undskylde de opståede tab, og Generalitetet meddelte da også, at det ødelagte og tabtgæede måtte føres til udgift. Senere fik magasinforvalter Petersen for udvist uforsagthed og virksomhed under bombardementet en kongelig anerkendelse og 30 rdr i gratiale.

Også mod tyve måtte depotet værgе sig, og Generalitetet gav derfor sin tilladelse til²⁹⁾, at depotet anskaffede en hund, »da man holder for, at det er det sikreste Middel til at afholde Tyve fra Forsøg paa at overstige Plankeværket«.

Krigen medførte naturligvis et stærkt forøget arbejde inden for depo-

tet, og Generalitetet beordrede derfor lederne af depotet og Munderingskommissionen til at træde sammen for at undersøge, hvorledes munderingsarbejdet kunne forøges³⁰).

Overvejelserne resulterede i, at der pålagdes de civile laug betydelige leverancer, således skulle skræderlauget fra februar til udgangen af april 1808 levere 12.000 munderingstrøjer og -veste for 56 rdr. og 6 sk. pr. sæt og imod en mulkt på 5 rdr. for hvert sæt, der ikke var færdigt til forskriftsmæssig tid³¹). Saddelmagerlauget skulle levere 400 stk. ungarske sadler med tilbehør, skomagerlauget 20.000 par sko³²) o.s.v.

Også skræderlauget i provinsen blev sat ind, ligesom administrationen for den danske manufakturhandel beordredes til at aflevere sit forråd af vadmel til depotet³³).

Det stærkt forøgede arbejde, der pålagdes depotets embedsmænd, honoreredes med et særligt krigstillæg, 1. magasin-kommissær d'Auchamp fik således 20 rdr. pr. måned.

Kong Christian VII's død den 13. marts 1808 og Kronprins Frederiks ophøjelse til konge ændrede intet inden for depotets område. Det er velkendt, at Kong Frederik VI interesserede sig meget for arméens forhold og selv tog levende del i alt. Såvel på det taktiske område som inden for munderingsvæsenet gennemførte han betydelige forbedringer.

At arbejdet på depotet var betydeligt, kan også ses af, at der i 1809 indgik ca. 1500 skrivelser og udgik ca. 700.

Længe havde Vare-Depotet haft en skrædersal, hvorimod sko og støvler blev fabrikeret af private håndværkere, men i november 1809 anføres det, at prisen på sko og støvler nu er overdreven og uforholdsmæssig høj, hvorfor der den 10. november 1809 udgik en kongelig resolution om, at der under Vare-Depotets tilsyn skulle oprettes en militær *Skomagersal*, og det overdroges en af byens skomagemestre at forestå denne.

I februar 1810 anføres, at denne skomagersal »er til betydelig Fordel for vor Kasse«, hvorfor der »gives sadelmager H. her i staden, som ifølge Kontrakt for billig Betaling leverer Læder til Skomagersalen, Forkøbsret til alle de Oksehuder, som Provideringskommissionen for Sjælland (en regeringskommission) har til Salg«. Samtidig pålagdes det kommissionen at iagttage, at andre sadelmagere og garvere ikke skruede priserne op³⁴).

Senere tillodes det ved kongelig resolution officerer af Københavns og Kastellet's garnison at få syet støvler på Skomagersalen.

For yderligere at forcere skræderarbejdet sendtes magasin-kommissær, premierløjtnant C. F. von Behmann³⁵) til Århus for at lede den derværende Skrædersal.

Ved kongelig resolution af februar 1810³⁶) bestemtes det, at de i her-
tugdømmerne etablerede skrædersale skulle nedlægges fra 1. marts, at der
for de i provinserne værende tropper kun skulle være én skædersal i Jyl-
land, nemlig den i Århus, samt at denne skulle udvides og stå under til-
syn af »en ordentlig og paapasselig Mand«.

Også pengekasen behandlede man med stor omhu. 1. kommissæren,
major d'Auchamp, blev i 1810 fritaget for kasseembedet, der blev over-
ladt til kaptajn Sommer^{36a}), og 2. og 3. kommissær skulle derefter begge
have nøglen til kassen, således at »denne ej kan aabnes uden af begge«,
ligesom kontrabogen skulle underskrives af begge.

Arbejdet har åbenbart været ved at overvælde d'Auchamp, der i decem-
ber 1809 var blevet karakteriseret major, thi i maj 1811 søgte han om fri-
tagelse for stillingen som 1. kommissær ved Vare-Depotet, idet han an-
førte, at han tillige var med-direktør ved Uldmanufakturet og straffe-
anstalterne³⁷). Ansøgningen blev dog afslået, men der bevilgedes ham 3
måneders permission³⁸), ligesom der ansattes en 3. kommissær, premier-
løjtnant S. S. Rohweder fra Sapørkorpset³⁹).

Også dengang havde man kriseforanstaltninger. Det ses således, at
Brændelskommissionen tildelte Vare-Depotet et bestemt mål tørv og
brænde.

Som angivet i de kongelige resolutioner af 18. september 1811 (se 5.
afsnit), fik Uldmanufakturet ordre til at ophøre med detailsalget af klæde
m. v. Efterhånden som varerne blev færdige, skulle fabriken aflevere disse
til Vare-Depotet, hvorfra udsalg og udlevering fremtidig skulle ske.

Den tidligere omtalte vagthund har åbenbart ikke kunnet hindre tyve-
rier, thi i henhold til Generalitetets skrivelse af 31. oktober 1812 skulle
Københavns Fæstningskommandant afgive en soldat som natpost til at
have opsyn med depotets bygninger.

Man havde inden for arméen bestræbt sig på at samle en reservebehold-
ning af munderingssager, men uden resultat. Under operationerne i 1812
–13 opstod der derfor alvorlige mangler, navnlig for fodfolkets ved-
kommende. Mangler, som man dog med overordentlig energi søgte at af-
hjælpe.

Man søgte også at planlægge frem i tiden, således beordredes⁴⁰) i no-
vember 1813 oberst von Behmann fra Munderingskommissionen,
d'Auchamp, der 4. september 1813 var blevet generalkrigskommissær, og
generaladjutantløjtnant von Rømer i henhold til Hs. M. Kongens aller-
højeste befaling til ufortøvet at sammentræde i en kommission for at un-
dersøge, hvad arméen nu og i fremtiden behøvede af klædningsorter m. v.,

men med Kielerfreden af 14. januar 1814 begyndte der naturligt også en indskrænkning af Vare-Depotets virksomhed.

Allerede den 28. februar s. å. udgik der en kgl. resolution, hvorefter det skulle undersøges, om der kunne ske indskrænkninger inden for depotets administration, om Skomagersalen kunne nedlægges, sko og støvler leveres fra skomagerlauget o.s.v. Provinsdepoterne i Nyborg, Rendsborg m. v. afvikledes. Det i Norge fødte personale skulle skriftligt erklære, om det ifølge fredstraktaten ville forlade landet eller blive o.s.v.

Den 20. juli 1814 kom så den under Manufakturet omtalte kgl. resolution om Guldhushusfabrikens nedlæggelse og om salg af Guldhushusbygningerne (Rigensgade 7–9 m. v.). Samtidig bestemtes det, at skrædersalen og Munderingskommissionen skulle flygte fra Guldhushusbygningerne til »den betydelige Bygning, hvor Det militære Vare-Depot er«, idet det anførtes, at depotet ved arméens indskrænkning, den norske armés afgang, ophør af forbindelsen med straffeanstalterne m. v. ville vinde betydelig plads. Ovennævnte bestemmelse medførte imidlertid et klageskrig fra d'Auchamp. Han jamrede over pladsmangel, anførte, at depotet slet ikke er bygget til de nævnte forudsætninger, der, såfremt bestemmelsen fastholdes, ville medføre, at han måtte flytte fra sin bolig. Slet så slemt gik det dog ikke, kun enkefru, majorinde Sommer måtte udflytte af sine værelser på depotet. Depotet beholdt pakhuse i Borgergade indtil udgangen af året 1814.

Afsendelse af det 5000 mand store Auxiliærkorps til Frankrig i november 1815 gav atter forøget arbejde til depotet.

Da det endelig blev bestemt, at Guldhuset alligevel ikke skulle sælges men indrettes til Garnisonshospital, ordnedes depotets lokaleforhold ved kgl. resolution af 3. marts 1816 således, at depotet fik hele tværbygningen, men ikke den tilstødende del af hovedbygningen, ligesom depotet fik midlertidig rådighed over Guldhushusfabrikens lofter over hovedbygningen.

Man gik dernæst i gang med ved auktion at realisere al den krigsudrustning, der i løbet af krigsårene var blevet så medtaget, at reparation ikke kunne betale sig.

At pengemidlerne har været små, fremgår bl. a. af en bemærkning om, »at Skipper H. Andersen maa betales for sin fragt, naar der faas penge nok«.

Fouragen til de to køreheste, der havde været opstaldet i den lille murede stald i gård 11, bortfaldt, idet kørslen fremtidig skulle besørges af artilleristalden.

Ønsket om skomagersalens og sadelmagerværkstedets nedlæggelse blev ikke realiseret, og den 22. maj 1816 indberettede Vare-Depotet, at de to

institutioner fra den forestående flyttedag ville blive indrettet i divisionsadjutant von Scholtens gård nr. 53 i Østergade.

I oktober 1816⁴²⁾ skulle d'Auchamp udtale sig om, hvorvidt han ville blive som 1. kommissær eller være direktør for straffeanstalterne. Han valgte at blive og udnævntes den 5. januar 1817 til direktør for Vare-Depotet. Den 5. marts 1817 udsendte Generalitetet dernæst instruks for direktøren og de øvrige ved Det militære Vare-Depot ansatte embedsmænd. Det fastsloges i instruksen, at direktøren havde overbestyrelsen af såvel depotet som Den militære Skrædersal, Den militære Skomagørsal og Det militære Sadelmagerværksted, og det overlodes ganske til direktøren, hvorledes han ville fordele forretningerne blandt samtlige embedsmænd og betjente.

For de mange skrædere, der i en forløben måned havde udmærket sig ved flid i arbejdet, gaves der en ekstra godtgørelse i forhold til det antal munderingsstykker, der var udført.

De første år efter 1814 kom landet nogenlunde godt igennem, men omkring 1820 nåede fallitterne deres højdepunkt, og man begyndte at forstå, hvad der var sket. I de næste 10 år oplevede man en trist nedgangsperiode præget af økonomisk selvopgivelse, men til held for landet blomstrede åndslivet rigt i denne periode.

Sparekniven ramte også Vare-Depotet, og i august 1822⁴³⁾ meddelte Generalitetet, at Kongen under 24. juli havde resolveret, at der fra 1. september sa. å kun måtte være ansat følgende og med de vedføjede lønninger pr. år:

- 1 direktør med 1.200 rdr., fribolig, 8 favne brændsel, 1.500 snese tørv, 8 lispund lys samt fourage til 2 heste imod at besørge al kørsel for depotet.
- D'Auchamp måtte dog beholde sin nuværende gage.
- 1 magasinforvalter med 900 rdr. og en magasinassistent med 500 rdr.
- 1 fuldmægtig med 400, 1 ekstraskriver med 400, 1 bud med 160 rdr. plus bolig og brændsel.
- 1 portner med 140 rdr., 300 snese tørv og noget brænde.

Endvidere på Skræddersalen:

- 1 overtilskærermester med 500 rdr., 1 undertilskærer med 400 rdr. og 1 assistent med 400 rdr.

P. g. a. pladmangel havde Vare-Depotet måttet oprette forskellige magasiner i byen, bl. a. på søetatens område på Gammelholm, men i 1834⁴⁴⁾ resolverede Kongen, at de sager, som Vare-Depotet havde liggende i lokaler i hovedmagasinet på Gammelholm kunne flyttes til lokaler i rekrutkasernen ved St. Annæ Plads – Kvæsthusgade (nu D.F.D.S.s bygning).

D'Auchamp havde fået sin søn cand. jur. Henrich d'Auchamp⁴⁵) ansat som medhjælper ved depotet. Han avancerede i oktober 1838 til magasinforvalter, men blev i 1853 afskediget p. g.a. uefterrettelighed (se senere).

Ved den nye arméorganisation af 1842 forblev munderingsvæsenet som hidtil underlagt Generalitetet (fra 1843 dettes 3. hovedsektion), men der skete en væsentlig forandring, idet det nu blev almindeligt for mandskabet at bære den militære uniform også udenfor tjenesten. Dette havde tidligere været forbudt og mandskabet skulle endog ved flere lejligheder i selve tjenesten møde i egne klæder.

Et af de spørgsmål, der stod i forbindelse med arméordningen, var en reform m. h. t. uniformens ensartethed, således at afdelinger af samme våbenart kom til at bære samme uniform, hvilket ikke helt havde været tilfældet før.

Endelig havde det været tanken at indføre mørke våbenfrakker og grå feltkapper, men i hovedsagen bibeholdtes de nationale kraprøde munderingskjoler, og kun jægerkorpserne og ingeniørtropperne fik i Christian VIIIs tid mørke våbenkjoler eller frakker. Under disse skulle der om vinteren bæres en bays- eller klædestrøje, medens artilleriets fodmandskab og fodfolket, der under fredsforhold ikke var normeret med feltkapper, reglementeredes med mørkeblå – evt. grå overkjoler til vinterbrug i garnisonen.

Den ovennævnte 3. hovedsektion af Generalitetet trådte i direkte forbindelse med afdelingerne angående alle munderingsspørgsmål, hvorefter udrustningen, som hidtil, leveredes fra Vare-Depotet, evt. gennem dettes filialer (depoter) i Fredericia og Rendsborg.

Fra 2. maj 1843 henlagdes Det militære Lazaretinventariedepot under Vare-Depotet som en særlig afdeling og med depotlokaler i hovedbygningen i rekrutkasernen i Kvæsthusgade og Kastellet. En stabslæge førte dog det faglige tilsyn med materiellet. Ordningen ophørte fra 30. juni 1853, fra hvilket tidspunkt Lazaretdepotet henlagdes direkte under arméens intendantur.

Ved kgl. resolution af 30. juni 1843 blev Skomagarsalen endelig nedlagt, hvorimod sadelmagerværkstedet bibeholdtes og Skrædersalen ansås for uundværlig.

Den 29. april 1847 døde Vare-Depotets 70 år gamle direktør, general-krigskommissær Louis d'Auchamp, der havde ledet depotet siden 1803. Han efterfulgtes som direktør af kommandøren for 12. Linie-Infanteribataillon, oberstløjtnant Georg Christian von Coldevin⁴⁶).

Ved Kong Frederik den VIIIs tronbestigelse den 20. januar 1848 skete der et nyt systemskifte m. h. t. arméens beklædning, idet Kongen, der i sin

tid som præses i Militærkommissionen af 1840 havde anbefalet indførelse af den mørke våbenfrakke ei stedet for den røde, kort efter tronskiftet befalede indførelsen af den mørke våbenfrakke gennemført ved reskript af 4. marts 1848. Krigens udbrud medførte, at denne bestemmelse gennemførtes langt hurtigere end beregnet.

Ved oprettelsen af et Krigsministerium i marts 1848 blev munderingsvæsenet lagt under direktionen for arméens materiel.

For linieafdelingernes krigsstyrker lå der ved krigens udbrud i 1848 så godt som fuldstændig ny beklædning på munderingskamrene, idet dog fodmandskabet – som omtalt – ingen kapper havde, og der til størstedelen af folkene kun var ét par kirsejs benklæder pr. mand. For reserven og forstærkningen havde man derimod kun en ringe del overmunderingssager liggende ved Vare-Depotet. Kogekedler, pioner- og ambulance-materiel manglede helt. Bedst forsynet var depoterne i Rendsborg, men her gik alt tabt.

Krigsministeren, oberst A. T. Tscherning, udførte et energisk arbejde på munderingsvæsenets område, og allerede under våbenstilstanden 1849–50 var alle iklædt mørke våbenfrakker, hvorefter de røde kjoler under felttoget i 1850 alene blev båret af trainets personel. En ny prøve til feltkapper approberedes ved kgl. resolution af 1. april 1848, og skræderlaugene i København og provinsen blev sat i sving med syningen. De høje chacoter afskaffedes inden udgangen af 1848, og også det hvide lædertøj forsvandt under krigen.

På munderings- og depotvæsenets område arbejdedes der naturligvis under krigen i et omfang og under forhold, som man hverken var belavet på eller med ordinære midler kunne magte. Man måtte hjælpe sig, som man kunne. Resultatet blev, omend maskineriet på alle punkter arbejdede tungt og kostbart, dog så vidt fyldestgørende, at arméen aldrig i længere tid led nogen væsentlig mangel på beklædningsgenstande, men det må også tages i betragtning, at selve felttogene var korte og med våbenstilstandsperioder imellem.

Vare-Depotet i København stod under hele krigen som munderingsvæsenets eneste oplags- og arbejds- sted og herfra iværksattes alle anskaffelser, ny-forfærdigelser og udleveringer af munderingssager. Disse kom så afdelingerne i hænde gennem filialdepoter, der etableredes på forskellige steder i landet. Således etableredes i 1848 et filialdepot i Horsens og på Sønderborg Slot, i 1849 endvidere centraldepot i Odense. I 1850 indskrænkedes depotet i Odense. Depotet i Horsens ophævedes, og et stort (reserve-) munderingsdepot etableredes på Als. Mod slutningen af 1850 oprettedes et

afliverings- og reparationsdepot i Flensborg, hvor hver armédivision desuden under krigen havde haft sit mobile udleveringsdepot.

Efter fredsslutningen forestod der for Vare-Depotet et stort oprydningsarbejde og bortsalg af uanvendelige beholdninger, herunder særlig fodtøj og de såkaldte »holstenske« sager, d.v.s. krigsbyttet. Filialdepoterne blev nedlagt, sidst i 1854 filialdepotet i Rendsborg, hvorefter Vare-Depotet igen var arméens eneste munderingsmagasin, og normale forhold var atter genindtrådt i Rigensgade.

Den 1. juli 1853 døde depotets direktør, oberst von Coldevin, og den 11. august blev oberstløjtnant Balthasar Berndt Peter von Klubien fra Den Kgl. Artilleribrigade udnævnt til direktør for Vare-Depotet⁴⁷).

Foranlediget af en del uro, der var opstået omkring Vare-Depotets administration bestemtes det i august 1855⁴⁸), at depotets kontorhold skulle ordnes således:

Under magasin- og vare-kontoret:

Magasinforvalter	med	}	ved tjeneste i magasin m. v.
Magasinassistent	og		
Skriver			
Fuldmægtig	og	}	ved korrespondancen
Kontorassistent			
Skriver			

Under kassererkontoret:

Regnskabsfører	med
Skriver	

Uroen skyldtes et avertissement i »Flyveposten« for 24. november 1854. I avertissementet hentydedes til nogle »hele Stykker Klæde fra Det Kgl. Vare-Depot«. Depotets direktør tog heraf anledning til at anmode om en politiuundersøgelse, hvis første resultat blev, at depotets overtilskæermester Clausen arresteredes. Af forhørene fremgik det dernæst, at der i længere tid havde fundet forskellige misligheder sted, idet funktionærerne havde solgt klæde og lærred til egen fordel. Dette forhold var efter »Fædrelandets« anskuelse kendt af alle undtagen af den højere administration. Sagen antog et meget stort omfang og fandt først sin endelige afgørelse ved højesteretsdom af 29. juni 1863. Ved denne dom ikendtes overtilskæreren en straf på 3 års forbedringshus for falsk, tyveri og bedrageri og en erstatning til statskassen på 50.000 rdr. Bestyreren af Det militære Klædeoplag, krigsassessor Mørch, dømtes til embedsfortabelse og 6 gange 5 dages fæng-

sel på vand og brød for at have modtaget pengegaver og for bedragerisk forhold. Etatsråd Seegers, der havde været kontorchef i Krigsministeriet, fik 4 måneders fængsel for at have modtaget gaver i form af sølvtøj og rede penge, og den tidligere magasinforvalter, oberstløjtnant Henrich d' Auchamp, 3 måneders fængsel for uefterrettelig og i andre måder uforsvarlig embedsførelse og regnskabsførelse, for mangel på pligtmæssigt tilsyn med og forvaltning af, hvad der var betroet ham i hans embede og for at have modtaget gaver for mindst 10.000 rdr. Endelig faldt der en hel række vand- og brød-straffe, bl. a. til nogle hosekræmmere, der tillige idømtes store erstatninger til statskassen. Direktøren, oberstløjtnant Klubien, hvis forhold også nøje blev undersøgt, frikendtes, men han afskediges pr. 1. oktober 1856⁴⁹).

Den ovennævnte kedelige affære bevirkede endvidere, at en kgl. resolution af 24. august 1856 bestemte, at den i 1817 indførte direktørpost blev nedlagt, og kaptajn a la suite i artilleriet Peter von Lund⁵⁰) blev ansat som magasinforvalter (konst. 24. juli) d.v.s. chef for Vare-Depotet.

I november 1856 bestemtes det dernæst, at Vare-Depotet, indtil en endelig organisation af arméen gennemførtes, skulle have følgende organisation:

a. En bestyrelse bestående af:
Magasinforvalter,
Bogholder, tillige kasserer og
Kontrollør

b. En besigtelseskommission sideordnet med bestyrelsen
Magasinforvalteren skulle være bestyrelsens 1. mand eller repræsenterende medlem og føre forsæde i forsamlingen.

En kundgørelse for arméen af 22. december 1856 sammensatte bestyrelsen således:

- Kaptajn P. Lund: Magasinforvalter,
- Kancellist i Krigsministeriet, kammerjunker F. C. Feddersen: Bogholder og
- Justitsråd C. Harboe: Kontrollør.

Ved nedlæggelsen af direktørposten blev den store bolig på 1. sal i Vare-Depotets hovedbygning ledig. Som anført under 7. afsnit, side 142, blev boligen delt, således at bogholderen (Feddersen) fik en mindre 4-værelses bolig, og den resterende – ret store – bolig tildeltes oberst Adam Christian Arenfeldt, der var ansat som chef for det den 20. oktober 1853 oprettede Kaserneøkonomi-Direktorat for København og Kastellet; fra 1881

kasernedirektør for landmilitæretatens samtlige kaserner. Kaptajn Lund boede i stuen (1. etage) i den for magasinforvalteren bestemte bolig.

Allerede fra januar 1855⁵¹) havde Krigsministeriet resolveret, at Sadelmagerværkstedet skulle nedlægges fra udgangen af marts s. å., samt at fremtidige anskaffelser af lædersager skulle ske ved licitation. Det tillodes dog Vare-Depotet at beholde en svend til reparationsarbejder. Også Det militære Klædeoplag blev, som andet steds omtalt, udskilt fra Vare-Depotet.

I årenes løb gik depotets skræderværksted over til kun at blive tilskærer-værksted, og dets eneste skrædersvend blev, som ovennævnte sadelmager-svend, udelukkende anvendt til reparationsarbejder. Den egentlige syning til mandskabet foretoges af småhåndværkere, syere og syersker i byen. Dette gjaldt såvel uniformer som felthuer, brødposer, mantelsække og andre lignende sager til mandskabet, og denne fremgangsmåde opretholdes helt indtil Munderingsdepotet den 1. maj 1941 tog den nye konfektionsfabrik på Lyngbyvej i brug.

Ved kgl. resolution af 11. juni 1855 blev den materielforvaltende myndighed »Direktionen for Arméens Materiel« udskilt fra Krigsministeriet og som »Tøj-Etaten« underlagt Den kgl. Artilleribrigade, men alt angående administrationen af selve munderings- og ekviperingsforvaltningen overgik til ministeriets 3. ekspeditionskontor – anskaffelse af uldne varer og Usserød Klædefabrik dog under 4. kontor. Vare-Depotet underlagdes arméens intendantur fra 16. januar 1856. Depotet overtog atter al direkte forhandling med troppeafdelingerne ang. de ordinære årlige leveringer, hvorved al overflødig korrespondance blev afskåret⁵²).

Da uvejrsskyerne først i 1860erne trak op over landet, var arméen stadig organiseret efter hærloven af 1842.

På munderingsvæsenets område var der i 1861 ekstraordinært bevilget 347.000 rdr., der benyttedes dels til at forøge beholdningen af den egentlige feltudrustning for fodfolket og rytteriet, dels til anskaffelse af støvler, sko og flikker, men i det store og hele lod ministeriet forholdene glide, som de bedst kunne, håbende på, at skyerne over den politiske sydhimmel nok skulle forsvinde.

Et reglement for munderingsvæsenet i felten blev dog udgivet.

Trods ovennævnte anskaffelser manglede der ved begyndelsen af august måned 1863 udrustning til 2.700 kombattanter og 3.000 non-kombattanter. Efter et par måneders forløb ville det første tal endog stige til 10.820. Endvidere manglede der et par kirsejsbenklæder (det andet par) til 29.000 mand, 40.000 sæt fodtøj à 1 par støvler og 1 par sko og 30.000 sæt halsbind, skjorter og strømper samt alt hvad der hed reserve.

Efter Kong Frederik den VII's død den 15. november 1863 kom der imidlertid pludselig røre i tingene, og der bestiltes ved Vare-Depotet 10.000 sæt for infanteriet, 1000 for rytteriet, 1000 for artilleriet, 400 for ingeniørtropperne, 6000 par bukser til militærarbejdere samt 1000 frakker og 1000 kapper til officerspassere m. v.

Egentlig uforberedt kan man således ikke sige, at krigen traf munderingsvæsenet, men mangelfulde var krigsforberedelserne dog, og det skulle snart vise sig, at mange af de anstillede beregninger ikke slog til. Snart klagedes der over, at uniformerne var for små, kapperne luvslidte og tornystrene mådelige, at militærarbejderne i mange tilfælde måtte stille i deres egne tynde klæder og uden kapper. Værst stod det dog til med fodtøjet, her fik man f. eks. 15.000 par udenlandske halvstøvler, om hvilke en militærlæge senere erklærede, at han aldrig havde set »slettere Fodtøj, hverken med Hensyn til Formen, der var en saadan, at man ikke let nogensinde kunde finde en Fod, der passede til den, eller med Hensyn til Arbejdet, der var daarligt og uholdbart«.

Bedre blev det ikke, da man i slutningen af januar 1864 indkaldte yderligere 16.000 mand til København. I Paris måtte man bestille 10.000 kapper og 15.000 huer, i England 100.000 alen dækkentøj o.s.v. En hjælp for Vare-Depotet var det, at en damekomité indsamlede uldtøj, færøske trøjer, strømper, sokker, tæpper, vanter m. v.

Ved krigens udbrud den 31. januar 1864 stod 36.000 mand danske tropper i og om Dannevirke overfor en fjendtlig hær på 56.000 mand, og allerede natten mellem den 5. og 6. februar rømmede den danske hær Dannevirke, hvilket ikke gjorde forholdene lettere for munderings- og depot-tjenesten, og trods al iver og redelighed havde Vare-Depotet svært ved at magte opgaven.

Opgaven vanskeliggjordes også derigennem, at ministeriet nægtede at høre tale om oprettelse af de reglementerede divisionsdepoter, men hårdnakket holdt på, at man skulle nøjes med et enkelt hoveddepot, først i Sønderborg og derefter – fra sidst i februar – i Assens, hvorved forsendelserne fra Vare-Depotet til arméen fra første færd kom ind i en gal skure. Bedre blev det ikke, at trainet svigtede under hele krigen.

I det store og hele var forholdet mellem munderingsforvaltningen (Vare-Depotet) og geledets folk dog som det sig hør og bør være, når undtages de første februardage og tilbagetoget fra Dannevirke med de deraf flydende vanskeligheder.

Da Wienerfreden den 30. oktober 1864 satte punktum for den ulykkelige krig, og da såvel myndigheder som det skuffede folk rettede kritik mod

arméen og dens førere, kunne Vare-Depotet i hovedsagen klare sig hel-skindet ud af kritikken.

Den 10. juni 1865 døde magasinforvalter Peter Lund. I embedet konstitueredes kontrollør ved Vare-Depotet, intendant Christian Christen Jørgen Bastland Lund, der den 1. oktober 1866 ansattes som magasinforvalter⁵³).

Næppe var forholdene faldet til ro efter krigen 1864, før Kongen den 6. juli 1867 stadfæstede en ny lov om hærens ordning, og denne medførte året efter en fuldstændig omorganisation af munderingsforvaltningen.

Allerede i marts 1868 bestemtes det⁵⁴), at Lazaret- og Kaserne-Depotet og Det militære Vare-Depot fra 1. april skulle forandre navn til henholdsvis »*Inventariedepotet*« og »*Munderingsdepotet*«.

Førstnævnte depot var allerede oprettet pr. 1. april 1854, idet det bestående Lazaretdepot i Kastellet tillige blev etableret som kasernedepot for Københavns og Kastellets garnisoner i landetaten. Det fik herefter navnet: »Caserne- og Lazaret-Depotet«⁵⁵).

Den 26. maj 1868 stadfæstede Kongen lov om Forplejningskorpsets oprettelse, og kaptajn af Ingeniørkorpset J. P. Købke ansattes som chef og generalintendant, ligesom Krigsministeriet bemyndigedes til at gennemføre loven, hvilket skete ved kundgørelse for hæren nr. 89-1868.

Ifølge kundgørelsen skulle Hærens Forplejningskorps oprettes fra 1. oktober 1868, og samtidig bestemtes det, at der skulle oprettes en intendantur for hærens forplejningsmateriel under benævnelsen af: »*Materielintendanturen*« og med garnison i København. Munderingsdepotet og Inventariedepotet blev underlagt Materielintendanturen.

Ved en ændring i Krigsministeriets organisation blev bl. a. behandlingen af sager ang. hærens beklædning og udrustning underlagt 3. kontor (nu 5. kontor).

Til Forplejningskorpsets administration overgik bl. a. anskaffelse af beklædningsgenstande for hæren, anskaffelse af sygehus- og kaserne-inventar samt afdelingernes forsyning med beklædningsgenstande, sygehus- og kaserne-inventar, sygehusforvaltningen m. v.

Med virkning fra 1. oktober 1868 ophævedes tillige det side 101 omtalte Kasernedirektorat, og dets daværende chef, oberst C. W. Meyer, blev kasernekommandant i Kronprinsessegades Kaserne⁵⁶). Herved blev den store bolig i Rigensgade 11, 1. sal, ledig. Den blev herefter bolig for cheferne for Materielintendanturen, indtil denne institution i 1941 forlod kaserneområdet.

Fra 1. oktober 1868 var Materielintendanturens personel sammensat således:

Stabsintendant, oberst F. W. A. Schnitter: chef.

Intendant C. C. J. B. Lund: magasinforvalter ved Munderingsdepotet.

Intendant L. T. Hornbeck.

Intendant I. S. W. Holm: bogholder og kasserer.

Intendant G. M. C. Meilinger: forvalter for Inventariedepotet.

Det er ikke meningen med nærværende afhandling at behandle Materielintendanturens nyere historie, hvorfor resten af intendanturens tid i Rigensgade kun er beskrevet i store træk.

I 1873⁵⁷⁾ bestemtes det, at officerer o. l. af afdelingernes beholdninger mod betaling kunne få udleveret munderingssager af de gældende nummerstørrelser, og i 1884⁵⁸⁾ udvidedes denne bestemmelse til, at officerer til eget brug kunne få udleveret fra Munderingsdepotet efter måltagning evt. målopgivelse, våbenfrakker, kapper og benklæder af underofficerskirsej af finere uld. Hermed startede Munderingsdepotets nu omfattende virksomhed som uniformsskræderi for befalingsmandskorpset m. fl.

Den 22. december 1885 afløste kaptajn, senere stabsintendant F. F. Jantzen, oberst Schnitter som chef for Materielintendanturen.

Den 22. november 1897 kom en ny lov om Hærens Forplejningskorps. Den var i hovedsagen som loven af 1868, men den udvidede korpsets personelrammer.

Den 15. april 1902 afløste stabsintendant C. E. Brasen Jantzen som chef. Han afløstes atter den 20. oktober 1908 af stabsintendant J. L. C. J. Thræn.

Ved kundgørelse for hæren 3-1907 udsendtes en del ændringer til tjenestereglementet, og heri bestemtes bl. a., at chefen for Materielintendanturen fra 1. april s. å. skulle stå umiddelbart under Krigsministeriet og ikke som tidligere under chefen for Forplejningskorpset. Munderingsdepotet, Inventariedepotet og Materielintendanturens Prøve- og Besigtelses-Kommission var ham umiddelbart underlagt.

I en senere kundgørelse (nr. 9-1907) blev der givet bestemmelse om, hvilke sager der overgik til Materielintendanturen, ligesom en kundgørelse (nr. 27-1907) indeholdt instruks for Prøve- og Besigtelses-Kommissionen.

Den 28. februar 1908⁵⁹⁾ stadfæstede Kongen en ny »Lov om Ordning af Hærens Forplejningskorps«. Loven indførte bl. a. reserve officersstillingen.

Fra den 1. april 1909⁶⁰⁾ udskiltes Sanitetsdepotet fra Inventariedepotet og henlagdes direkte under Lægekorpsets bestyrelse og med stabs- eller

overlæge som chef. Adresse: Overgaden neden Vandet 49, Christianshavn.

Ved »Lov om Hærens Ordning« af 30. september 1909⁶¹), der var gældende indtil 1922, blev der indenfor Forplejningskorpset foretaget mindre personelle ændringer, men munderingsforvaltningen forblev uændret.

Den 1. april 1913 afløste stabsintendant J. P. Mikkelsen Thræn som chef for Materielintendanturen.

I 1903 havde man forsøgsvis ved fodfolket indført en uniform af grågrønt klæde. Forsøget faldt ikke tilfredsstillende ud, og ved kongelig resolution af 6. april 1910⁶²) bestemtes det, at den tidligere reglementerede uniform med våbenfrakke af mørkeblåt og benklæder af lyseblåt klæde fremtidig igen skulle være gældende. Våbenfrakken blev dog enkeltradedt i stedet for toradet. Iklædt denne uniform formeredes Sikringsstyrkens fodfolk i august 1914 ved 1. verdenskrigs udbrud.

Krigserfaringerne viste imidlertid, at uniformernes farve burde falde bedre sammen med terrainets farver, og i oktober 1915⁶³) godkendte Krigsministeriet prøver på uniformer af lysegråt klæde, idet Livgarden og rytteriet dog beholdt de hidtidige uniformer, henholdsvis grågrønne og lyseblå. I august 1916⁶⁴) godkendte Krigsministeriet tilsvarende prøver på uniformer af finere udstyr for officerer og underofficerer.

Dette uniformsskifte og den 4-årige sikringsstyrkeperiode gav Materielintendanturen et meget betydeligt arbejde, men under stabsintendant Mikkelsens kyndige ledelse udfoldedes der både ved Munderingsdepotet og Inventariedepotet en meget betydelig virksomhed, der i lange tider satte spor både i afdelingernes munderingskamre og i deres inventarbeholdning.

Den 1. juni 1919 afløste stabsintendant H. B. Hvidberg Mikkelsen som chef.

Depressionen efter afslutningen af den langvarige verdenskrig og forhåbningerne til Folkeforbundets fredsskabende virke medførte, at loven om hærens ordning af 7. august 1922⁶⁵) reducerede hærens rammer meget betydeligt, og en del kaserner i København (Sølvgadens, Frederiksholms Kanals, Strandgadens, Wildersgades Kaserner) blev solgt.

Også Forplejningskorpsets faste personel blev reduceret til ialt 14 overordnede officerer. Reserveintendanten blev til reserveregnskabsfører.

Materielintendanturens organisation forblev uændret, men der oprettedes en del civile tjenestemandstillinger f. eks. som skrædermestre, tilskærere, magasinassistenter m. v.⁶⁶).

Den 1. marts 1925 afløste stabsintendant K. Frederiksen Hvidberg som chef.

De allierede hære havde efterhånden indført den khakifarvede uniform, og i årene 1923–25 fulgte den danske hær efter.

Ifølge kgl. resolution af 24. februar 1925⁶⁷⁾ reglementeredes uniform 1923 for hele hæren, og Krigsministeriet godkendte prøverne. Samtidig sattes prøverne for den lysegrå og grågrønne (Livgarden) uniform ud af kraft.

Den 1. juni 1929 afløste stabsintendant Degen Frederiksen som chef.

Hverken hærloven af 1932⁶⁸⁾ eller 1837⁶⁹⁾ foranledigede ændringer i Materielintendanturens organisation.

Den 1. april 1937 afløste stabsintendant C. N. Knudsen Degen som chef, og han blev den sidste chef i Rigensgade.

Syningen af uniformer til mandskabet foregik – som tidligere omtalt – lige indtil 1941 som hjemmesyning, medens tilskæringen af stofferne blev foretaget i værkstedet i Rigensgade, hvor syerne og syerskerne afhentede de tilskårne sager til forarbejdning hjemme. Efter at man imidlertid omkring 1925 i civilindustrien var enedes om at oprette værksteder til afløsning af hjemmesyningen, fremkom der fra arbejderside stærke ønsker om også at få indrettet værksted til fremstilling af munderingssager.

Tanken herom blev nærmere udformet, og i tiden 1939–41 opførtes Materielintendanturens nybygning på Vognmandsmarken. I denne bygning indrettedes en moderne konfektionsfabrik, skræderværksted, kemisk tøjrensingsanstalt, ekspeditions- og lager-rum samt administrationslokaler, og den 1. maj 1941 blev fabriken taget i brug. Et lille jubilæumsskrift udgivet i anledning af Vare-Magasinet (Materielintendanturens) 175 års jubilæum i juni 1949 indeholder gode billeder fra fabrikken.

Efter at tyskerne den 29. august 1943 havde afvæbnet det danske forsvær og besat de danske kaserner, kom også den 30. september ordren til Materielintendanturen om udflytning, og institutionen vendte tilbage til tværbygningen i Rigensgade, hvorfra levering af uniformer m.v. til civile etaterne fortsattes, ligesom man leverede civilt tøj til befalingsmændene.

Efter kapitulationen i maj 1945 flyttede man atter ud på Lyngbyvejen, og hermed var institutionens omtrent 175 års tilværelse i de gamle bygninger i Rigensgade endt.

Det militære Klædeoplæg

Lige fra sin oprindelse havde Det militære Uldmanufaktur haft tilladelse til at sælge klæde og bay til officererne.

Som omtalt i 5. afsnit (side 69) begyndte direktør Pflueg i årene 1764–72 tillige at sælge til private personer. Direktør Koefoed fortsatte med dette

salg, og i 1784 fandtes der således udstillingslokaler i Guldhuset. At denne handel har skadet de private klædefabrikker er ligeledes omtalt (side 69).

Ved Vare-Magasinet's oprettelse i 1774 gik salget til *officererne* over til dette, og ved den kgl. resolution af 18. september 1811, hvorved Uldmanufakturet blev underlagt kontoret for de militære fabrikker under Commercecollegiet, bestemtes det tillige, at fabrikken fra 30. september 1811 skulle ophøre med detailsalget til *private* personer, hvorefter dette salg også gik over til Vare-Depotet (tidligere Vare-Magasinet).

Ved Guldhushusfabrikkens nedlæggelse i 1814 overgik salget til institutioner uden for arméen og til private til hovedkontoret for de militære klædefabrikker (Usserød og Brønsholmsdal), der var etableret i Den danske Manufakturhandels bygning.

Ved kgl. resolution af 24. maj 1818 bestemtes det, at Artillerikorpssets Sygehus ved Langebro indtil videre kunne anvendes til klæde- og vare-oplag for De militære Uldmanufakturer fra det tidspunkt, hvor Garnisons Hospitalet i Rigensgade var etableret og patienterne overført hertil, og i september 1821 bestemte Generalitetet, at enhver officer årligt mod betaling kunne få udleveret klæde m. v. fra oplaget.

Fra 1837 opførtes Det militære Klædeoplag som en særlig direktion jævnsides med Det militære Vare-Depot, men i kgl. resolution af 10. februar 1841 om visse indskrænkninger i arméen anførtes det, at et særligt klædeoplag var unødvendigt. Foranlediget heraf ophævedes Klædeoplaget atter som en særlig institution, og ved kgl. resolution af 12. august 1843 henlagdes Klædeoplagets administrationsbygning og magasin ved Langebro fra 1. oktober s. å. som en særlig afdeling under direktøren for Vare-Depotet.

Samtidig ophævedes bestemmelsen om, at officerer direkte ved Klædeoplaget kunne købe klæde m. v. alenvis, idet personel fra arméen fremtidig til bestemte tider skulle fremsende kvartalsvise rekvisitioner igennem arméen.

I 1853 flyttedes Klædeoplaget fra Langebro til rekrutkasernen i Kvæsthusgade – matr. nr. 42 B Sct. Annæ østre kvarter – (nu D.F.D.S.), hvor Vare-Depotet allerede fra 1834 havde haft en bygning med facade til Sct. Annæ Plads.

Det militære Klædeoplag fungerede herefter som Usserød fabrikkens lager af færdige varer, hvorfra disse udleveredes til arméen eller institutioner og fra udsalgslokale solgtes til private.

Fra 1. september 1855 henlagdes Klædeoplaget endelig direkte under Krigsministeriet (direktionen for arméens materiel), og denne ordning er bibeholdt.

I 1890 blev Det militære Klædeoplags ejendom på Sct. Annæ Plads solgt til D.F.D.S. for 210.000 kr. (Krigsministeriets skr. D. 973 af 16. september 1889 til Ingeniørkorpset), og Krigsministeriet bevilgede dernæst 70.000 kr. til opførelse af et nyt klædemagasin med udsalgsbygning på Mun-deringsdepotets grund på hjørnet af Rigensgade og Stokhusgade.

Efter en i 1925 foretagen omlægning indrettedes der i nævnte bygning tillige lokaler for den kommitterede og for Usserødfabrikens hoved- og salgskontor.

Ved salg i 1957 af Klædeoplags ejendom i Rigensgade til Polyteknisk Lærestanstalt er administration og oplag endelig flyttet til Klædefabrikkens ejendom Sølvgade 28.

Gennem tiderne har de civile handlende mange gange været ude efter den private handel fra Klædeoplaget, men fra ministeriets side har man hævdet, at forsvarets fredsforbrug var utilstrækkeligt til at holde Usserødfabrikken i drift, hvorfor salget til private personer var nødvendigt, men man måtte til gengæld afstå fra at reklamere i bladene, ligesom skiltning med priser el. l. i udsalgets vinduer ikke er tilladt.

7. AFSNIT

Bygningerne

Som omtalt i »Historisk Indledning« tilskødede Kong Fr. III 17. april 1662 generalkvartermester Henrik Rüse det meste af området mellem Rigensgade–Sølvgade (NB. Sølvgade gik på daværende tidspunkt kun til Rigensgade) – Voldgaden og Stokhusgade eller ca. 35.000 kvadratmeter.

Da dette skøde på en måde startede hele områdets historie, skal det her gengives nogenlunde i sin helhed:

»Fr. III skøder til Os elskelige Henrich Rüse til Sawert, Vores bestalter Oberst til føds, Generalkvartermester og Inspektør over Fæstningerne i Vort Rige Danmarch, og hans Arvinger et Vores Stykke Jord og Grund til en Byggeplads liggende herinden Fæstningen, som Den Runde Kirke paastaar og befindes samme Plads udi Alne og Maal, saasom den af bemeldte Henrich Rüse nu indgrøftet er, som følger, nemlig den sønder Side mod Vores Have (Rosenborg Have) 322 Alne, den vestre Side imod Volden 384 Alne den nordre Side 180 Alne og den østre Side 358 Alne. Hvilken foreskrevne Plads, Jord, Grund og Ejendom, eftersom den nu forefindes og afstukken er, fornævnte Henrich Rüse og hans Arvinger maa og skulle have, nyde, bruge og beholde for sin evindelige Ejendom, dog skal fornævnte Henrich Rüse forpligtet være, for sin part Gaderne at *forfærdige*, brolægge og siden ved Magt og lige holde, som det sig bør, og alt det paa hans egen Bekostning. Desuden maa fornævnte Henrich Rüse eller hans Arvinger ikke bygge nogen Bygning ud *paa* Gaden indtil Rendestenen, men hvem der saaledes vil have Skur, Udbygning eller »Suibuur« (et udbuet Fremspring) foran sit Hus, han skal dermed vige ind paa sin egen Grund, saa Gaden, som er ordineret, beholder sin Bredde uhindret. .... Fornævnte Henrich Rüse skal være forpligtet paa samme Plads, Jord Grund og Ejendom *at lade bygge og opsætte god Købstadsbygning*«. (Sjællandske Registre XXV 276–77) ¹⁾.

Allerede 18. september 1651 havde Kong Fr. III tilskødet Johan Sollgraff og hans arvinger »een Vor og Kronens Byggeplads beliggende udi

den nye afstukne Rii gensgade«²), men ovennævnte skøde til Rüse viser, at der endnu i 1662 ikke var sket meget m. h. t. anlæg af gaderne. Bemærkelsesværdigt er også de detaillerede bestemmelser om, at der ikke må bygges ud over facadelinie, et forhold, man havde vanskeligt ved at få udryddet i den gamle by.

Der er ikke i skødet anført en salgssum, men Rüse havde også anført i sin kontrakt om Kastellet's opførelse, at en del af hans entreprisesum skulle ydes i jord.

Af det senere omtalte salgsskøde fra 1677 fremgår det, at Rüse har opført grundmuret hus, som kaldes *Østergård* »med Stalde og Halvtaghuse tillige med Plankeværk« på grunden, og der kan formentlig heller ikke være tvivl om, at det er Rüse, der har opført den på skitse 1 (side 169) med bygningerne 1–3 angivne trefløjede gård beliggende omtrent ud for Fredericiagades udmunding i Rigensgade, og hvoraf bygning 3 formentlig har været staldbygning.

Af denne »Østergård« er bygning 1 endnu bevaret (kasernens tværføj, billedet fig. 19) formentlig i den skikkelse den fik efter ombygningen i 1685 (5. afsnit, side 42), idet manzardetagen dog er tilføjet i sidste del af 1700-tallet (lig med Kastellet).

Efter de ældre beretninger lod Kongen dernæst i 1668 på egen bekostning opføre en bygning til brug som laboratorium for den kongelige guld-

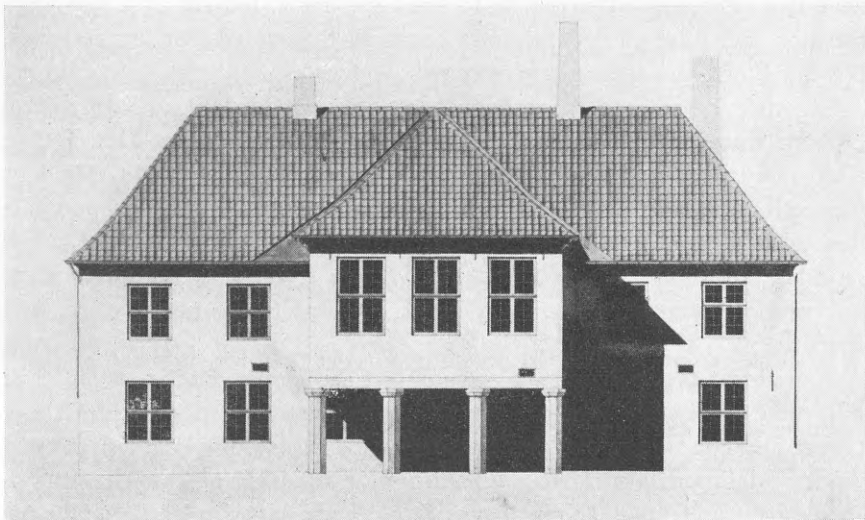

Fig. 12. Officerslazarettet (efter tegning i kunstakademiet).

Fig. 13. I midten »Borris laboratorium (Officerslazarettet), til højre den bevarede del af tværbygningen, til venstre en ende af kirurgbygningen (opført 1777).

mager, doktor Borri (se 3. afsnit), og Kongen må derfor på denne tid have lånt eller lejet »Østergård« til brug for Borri, hvilket også kan være rimeligt, idet Rüse på det tidspunkt havde fået skøde på Bøvling gods ved Nissum Fjord, det senere Rysenstein.

På skitse 1 (side 169), er bygningen betegnet med nr. 4 (det senere Officerslazaret). Til fundamenter anvendtes en del sten fra Den Runde Kirke. Om bygningen fra begyndelsen er bygget i een eller to etager er vanskeligt at afgøre. Af billedet fig. 12 og 13 fremgår det, at der mod gården er en udbygning på 2. etage, og denne er båret af 4 søjler af norsk sandsten og stammende fra Den Runde Kirke, hvorfor det er sandsynligt, at bygningen straks er opført i to etager. Søjlerne findes nu i Københavns Bymuseum.

Som anført skulle bygningen være opført af Kongen i 1668, men det er dog mest sandsynligt, at bygningen, der er smukt udført (se fig. 12), er opført allerede tidligere af general Rüse som privatbolig³), thi i præsten Anders Mathisen Hjørrings meget indgående skildring af kongehusets velgerninger i året 1668 (Københavns Diplomatarium) findes der intet om denne bygnings opførelse, og Borri omtales kun som læge, ligesom Carl

Bruun i sin bog »København« II del 1890 siger om det såkaldte Guldhús: »som dog ikke var andet end et mindre Træhus«. Senere anvendtes den her omhandlede hovedbygning som »Vaaning« for generalfabrikøren, direktøren og overfabrikøren på Uldmanufakturiet.

Borri's brug af gården bevirkede dog, at denne fik navnet »Guldhúset«, et navn hele komplekset bevarede helt til 1818.

Da der i de forhåndenværende kilder kun findes sparsomme oplysninger om bygningernes antal, udseende og placering, må man søge disse oplysninger på datidens endnu bevarede kort, i hovedsagen »Kort over Residentz-staden Kiøbenhavn«, men disse kort er desværre meget unøjagtige for så vidt angår omfang (grundrids) af bygninger af mere periferisk betydning, man tog det ikke så højtideligt med at tegne en bygning mere eller mindre, eller at indtegne bygninger, der blot forelå i projekt, f. eks. slottet i Kastellet.

På et af de ældste kort over København – »Kiøbenhaffn Hafnia 1674, Præsident Peder Hansen Resens Fugleperspektiv af Kiøbenhavn« (original i Bymuseet), findes i perspektiv ud for Rigensgade indtegnet en trefløjet bygning omgivet af have, og en misvisende notits om, at det er Borri's laboratorium, der af båds mænd uskadt var bragt fra Saltkompagniets gård ved Børsen til pladsen ved Den Runde Kirke⁴). – Se i 3. afsnit om flytning af dette træhus.

Der kan dog ikke være tvivl om, at der på daværende tidspunkt lå en lukket, grundmuret, firelænget gård på det nævnte sted i Rigensgade.

I oktober 1671 havde Rüse fået overkommandoen over de slesvigske og holstenske fæstninger med bopæl i Glückstadt, og i oktober 1673 udnævntes han til generallojtnant i Norge, så hans interesse for »Østergård« har formentlig været dalende, hvorfor han, som det senere fremgår, har givet Kongens glasmager, oberstlojtnant i artilleriet Robert Colnet – han kaldes en projektmager – i kommission at sælge gården, »der i længere Tid har stået ubenyttet hen«.

I 1675 benyttede Kongen imidlertid gården som arbejdsplads for nogle »Nürnbergfeurwerkere« (ammunitionsfolk), og da de sårede fra Den skånske Krig i januar–februar 1677 strømmede til København (se 4. afsnit), toges gården i brug som midlertidigt lazaret.

Colnet, der var i pengetrang, pressede, som det fremgår af flere bevarede skrivelser⁵), energisk på for at få hele ejendommen solgt for ialt 2400 rdr., som underhånden var aftalt, og endelig den 30. juli 1677 afsluttedes handelen på Københavns Byting, hvilket fremgår af et skøde¹) – på pergament – som betegnes: »De fattige Suige och Quæste af Landmilitiens Deres

Schiøde« og hvormed 6 kommunale embedsmænd og andre borgere i København gør vitterligt, »at den 30. juli 1677 var skicket paa Københavns Byting Oberstløjtnant Colnet paa Generalløjtnant Rösensteens Vegne efter skriftlig Fuldmagt dateret Glückstadt den 3. juli 1673... og skødede (Colnet) og aldeles afhændede fra Generalløjtnant Rösensteen til de fattige, syge og kvæstede af Landmilitzen ved deres Inspektør Bartholomæus Jensen, Rådmand, og Hans Nielsen, Handelsmand, her i København, en indgrøftet Byggeplads... her i Nye København, som Den Runde Kirke har staaet, med derpaa opbyggede Huse og Bygninger, nemlig det grundmurede Hus, som kaldtes »Østergård« med de Stalde og Halvtagshuse tilligemed Plankeværk til Bygninger mod De nye Boder samt tvende Leje-vaaninger og et nyt Halvtagshus med Port og Indkørsel ved De nye Boder, saa og en Vaaning ved Kgl. Majestæts Materialgaard, tilligemed en opmuret Brønd i Gaarden og derhos en Parti Kampesten til at lægge Bro med – strækken-de sig... m. v. (som skøde af 17. april 1662)... hvilken grund overgaar til de fattige, syge og kvæstede af Militien og deres Efterkommere«.

Hertil sluttede sig yderligere et dokument, hvor Colnet erkender, at han på Rüses vegne og ifølge Rüses fuldmagt har afsluttet handelen med Generalkommissariatet og de to foran nævnte direktører, samt at købesummen er 2400 rdr. Navnet »Østergård« ses herefter ikke senere anvendt.

Også med udbetaling af købesummen har Colnet vanskeligheder, men han havde formentlig fået pengene, der var taget af Søkvæsthusets fond, i juli 1677, hvilket gav anledning til, at admiralitetet, repræsenteret ved admiralerne Henrik Bjelke og Jens Rodsten, samt de deputerede Gyldensparre og Hans Nansen sendte Kongen en meget energisk protest over, at Generalkommissariatet havde taget en del af de til Kæsthuset for kvæstede bådsfolk og skibssoldater bestemte midler⁶).

Med byggeplanerne synes det ligeledes at gå trægt. Der foreligger i Rigsarkivet i en lille pakke en skrivelse⁷) dateret 26. marts 1677 fra borgmester Bartholomæus Jensen og Hans Nielsen, hvori de to mænd udtaler, at da Generalkommissariatet har resolveret, at et hospital for landmilitien skal oprettes og bekostes, og har anbefalet underskrevne at have inspektion med dets bygning og forvaltning, beder de om oplysning om, hvorledes der skal forholdes med opførelsen, og hvori deres inspektion skal bestå. »Den Gaard og Plads dertil, som er købt af Oberstløjtnant Colnet, skal betales, inden der bliver udstedt Skøde derpaa«, hvorfor de beder om udbetalingsordre herom. »Naar saaledes Bygningspladsen er betalt, maa der anvises en god Kapital til at have i Kassen, i Beredskab efter Bygmesterens Overslag over Omkostningerne, saaledes at Bygningsmaterialerne kan have parat«.

Endelig den 25. juni 1677 tilskrev Generalkommissariatet de to udsete inspektører Bartholomæus Jensen og Hans Nielsen Aalborg: »At da Hans Majestæt har allernaadigst eligeret dem tillige over det nye Kvæsthus som til Landmilitien af Guldhuset ved Østerport skal indrettes, at have Inspektion; synes bedst, at samme Bygning *straks* bliver sat iværk, Arbejdsfolkene betinget og Fundamenterne lagt – Fru Regitze Grubbe de 2000 Rdr., som hun derudi prioriteret har, af de Penge, som Zahlmester Peter Brandt nu levere vil, at betale, og resten af de allerede dertil, af adskillige *forærede penge* til Materialers Indkøb anvendes. Til Arbejdets Fortsættelse skal 100 *svenske Fanger* dem leveres«⁸⁾).

Nu endelig kom byggearbejdet på den lange sygehuslænge (skitse 1, bygning 6) i gang, men de fleste aftaler og forhandlinger må være foregået mundtligt, idet der intet er efterladt, ligesom bygmesterens navn heller ikke er bekendt.

Hvordan så det Kvæsthus ud, der i 1677 blev bygget på Guldhusets grund? I den ovenfor⁷⁾ nævnte pakke i Rigsarkivet findes 3 tegninger, hvoraf den ene utvivlsomt forestiller Pesthuset. De to andre er formentlig forslag til det nye Kvæsthus, de er udført meget primitivt og kan ikke være egentlige bygningstegninger.

Tegning fig. 14 a er en simpel grundplan, der viser en meget lang byg-

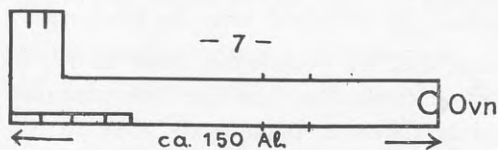

Fig. 14 a.

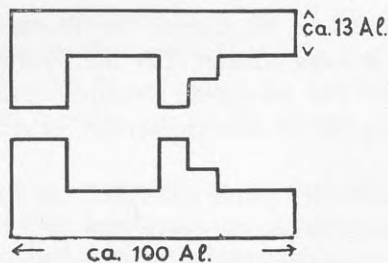

Fig. 14 b.

ning med en lille sidefløj og med sengene opstillet i rækker langs ydervæggene og en række langs gulvets midte, ialt 140 senge.

Tegning fig. 14 b er mere udførlig og forestiller to hovedbygninger parallelt med hinanden i omtrent 50 alens afstand og med to mellemfløje. Hovedfløjene er opdelt i tre rum, en sal 12×80 alen, en mindre 12×20 alen og en forstue el. l. i sidefløjen à 8×12 alen. Kun den store sal synes bestemt som sengesal. I en påskrift på tegningen angives »auf beyden Seyten vndt (und) vorn 156 Bette«, nemlig 78 i hver af bygningens to hovedfløje. Der er ikke antydnet noget om, hvorvidt bygningen er i mere end een etage.

Afdøde Hærarkivar, kaptajn Rockstroh, gik, jvf. den i 4. afsnit omtalte afhandling, ud fra, at Kvæsthuset var bygget efter tegning 14 b, ligesom han anførte, at da et kort fra 1708 kun viser en langbygning, må den anden – den mod gaden – være nedrevet mellem 1685 og 1708.

Men dette kan ikke være rigtigt, thi på det som fig. 15 anførte kort over København udført 1687 af chefen for Fortifikationsetaten Gottfred Hoffmann (original i Bymuseet) findes der en ca. 130–150 alen lang bygning med en lille sidefløj, der ganske vist vender den modsatte vej end angivet på tegning fig. 14 a (skitse 1 – bygning 6). Da man må gå ud fra, at fortifikationschefens tegninger af militære bygninger må være korrekte, kan der ikke være tvivl om, at der i 1677 blev opført en ca. 130–150 alen lang hospitalsbygning, med en mindre sidefløj i den mod Sølvgade vendende ende. Af indberetning af 4. juni 1759 fremgår det, at bygningen var opført af bindingsværk.

På de forskellige kort fra perioden ca. 1680 til 1757 (Gedde) er bygningen placeret noget forskelligt, men den rette placering må være den på Geddes kort angivne (skitse 1, bygning 6), altså ud for den nordvestlige ende af den ene sidefløj (bygning 3) i den trefløjede gård. I en indstilling i 1777 siges da også, at den resterende del af den gamle bygning står »midt i Gaarden«.

Byggetiden har været kort, thi allerede den 13. august 1677 kom de første patienter, og en økonom ansattes. Der har i perioder været indtil 400 patienter i Kvæsthuset. Det nybyggede Kvæsthus opretholdtes dernæst som sådant indtil 1683, og det er ikke sandsynligt, at der bygningsmæssigt er sket ændringer.

En del af Kvæsthuset, den gamle Østergård, har formentlig en tid været under Søetatens administration, thi ifølge Admiralitetets kopibog af 3. juni 1682 befaledes en kommission til at besigtige Kvæsthuset^{8 a}). Af kommissionens indberetning af 20. juni fremgår det, at bygningerne er meget

forfaldne ligesom det af inventarlisten fremgår, at sengene er opmagasinerede, hvilket kunne tyde på, at Kvæsthuset på nævnte tidspunkt kun var svagt belagt, jvf. 4. afsnit, side 35.

6. marts 1683 afstås »Kvæsthuset« mellem Rosenborg og Nyboder til Kong Chr. V. »Eftersom Vi det Hus og Plads liggende mellem Vores Lysthave Rosenborg og De nye Boder her i Staden, hvor en Del af Vores kvæstede der Ophold endnu haver, allerunderdanigst agter til andet Brug, da haver Vi allerunderdanigst tilladt, at ville give derfor 5000 Rdr., courant Mønt, som dog hos Os paa Rente skal blive bestaaende, hvoraf Direktørerne til de kvæstedes Underhold den aarlige Rente, nemlig 6 %, udi Vores Zahlcammer haver at annamme, at regne fra nyt Aars Dag sidst forleden«⁹⁾.

Det var dengang ret almindeligt, at kongelige personer ved køb eller gave ikke havde likvid kapital, men til gengæld betalte ret høje renter.

Kongen skænkede dernæst ved reskript af 16. maj 1685 (se 5. afsnit) »Vores forrige Kvæsthus med de dertil hørende Vaaninger og Plads« til den kgl. factor Chr. Werner til brug som uldent manufaktur (klædefabrik), idet »Vi end ydermere samme Plads med fornøden Huse og Værelser samt et fuldkomment Farveri, Calandermølle (Valke- eller Stampemølle) og andet, som kunne være fornøden ej uden Bekostning haver forbedret«.

Hvilke bygningsforanstaltninger eller forbedringer, der er udført, kan ikke opspores, men tværbygningen er formentlig forstærket, og måske er den lille sidefløj for den mod Sølvgade vendende ende af den lange bygning (se fig. 15) forsvundet på dette tidspunkt. Nu indledtes den ca. 130 årige periode, hvori Guldhushyggningerne anvendtes som klædefabrik.

30. oktober 1689 var matrikulstaksten for nr. 353 »Manufakturhuset« forhøjet fra 700 til 730 rdr.

17. oktober 1726 gaves der krigsråd og kasserer Gregorius Wulf tilladelse til at reparere plankeværket om det »saakaldede Guldhuus, som den 3. Okt. næst tilforn om Natten af Storm og haardt Vejr er omblæst«.

I 1736 gaves der kgl. tilladelse til, at det på Stokhusets grund opførte rasphus, hvori fangerne skulle raspe farvetræ (se 8. afsnit, den med C. anførte bygning), tilskødedes Manufakturen på Guldhuset, men bygningen blev aldrig anvendt til formålet, og i 1740 overgik den til anvendelse for Stokhuset.

I 1741 må bygningerne have været i en slet forfatning, for den 14. august 1741 skrev generalfabrikør Lambrecht til tømremester Johan Engelsen og muremester Borre Nielsen (jvf. Guldhushyggningens protokol) ¹⁰⁾, at »Hushyggningerne sammesteds overalt formedelst Alder og Brøstfældighed ikke ret

Fig. 15. Gottfred Hoffmann's kort over København. NV for Nyboder ses Østergård og den lange kvæsthuslænge.

længe skulle kunne bestaa, inden de tildels uformodentlig maa indfalde«, hvorfor de to mestre opfordredes til at efterse bygningerne og »deres skriftlige og tilforladelige Mening tilkendegive, om det kan befrygtes, at Husene falder, eller om de kan repareres og endnu en Tid tjene deres Formaal«.

Den 24. august berettede de to håndværkere dernæst, at de »med Flid og Nøjagtighed har taget alle Bygningerne inde og ude, fra neden og til oven udi Øjesyn og Betragtelse og fundet disse Bygninger paa adskillige Steder meget brøstfældige og her og der saa svage, at de paa somme Steder kan indfalde og Skade paa Mennesker foraarsage«.

Håndværkerne mente herefter, at disse gamle bygninger kunne sættes i den stand, »at de nok endnu en halv Snes Aar kunne gøre den Tjeneste, hvortil de brugtes, saafremt Gud ellers bevarer dem fra i særdeles ulykke-

lige Tilfælde, som Menneskers Fornuft og Begreb ikke formaar at afværge eller at forekomme».

Ordren til arbejdets udførelse eller omkostningerne ved dette kendes ikke, men det er dog sandsynligt, at reparationerne er udført, thi kort fra 1742 viser stadig de samme bygninger.

Den 28. april 1746 omtaler Guldhussprotokollen¹¹⁾ indretning af det »nyopførte Magasin og Arbejdshus«, hvilket formentlig må være den på skitse 1 (Geddes kort af 1757) som nr. 5 anførte bygning, der også findes på et kort udført af Gedde i 1752 (Forsvarets Bygningstjenestes arkiv). På

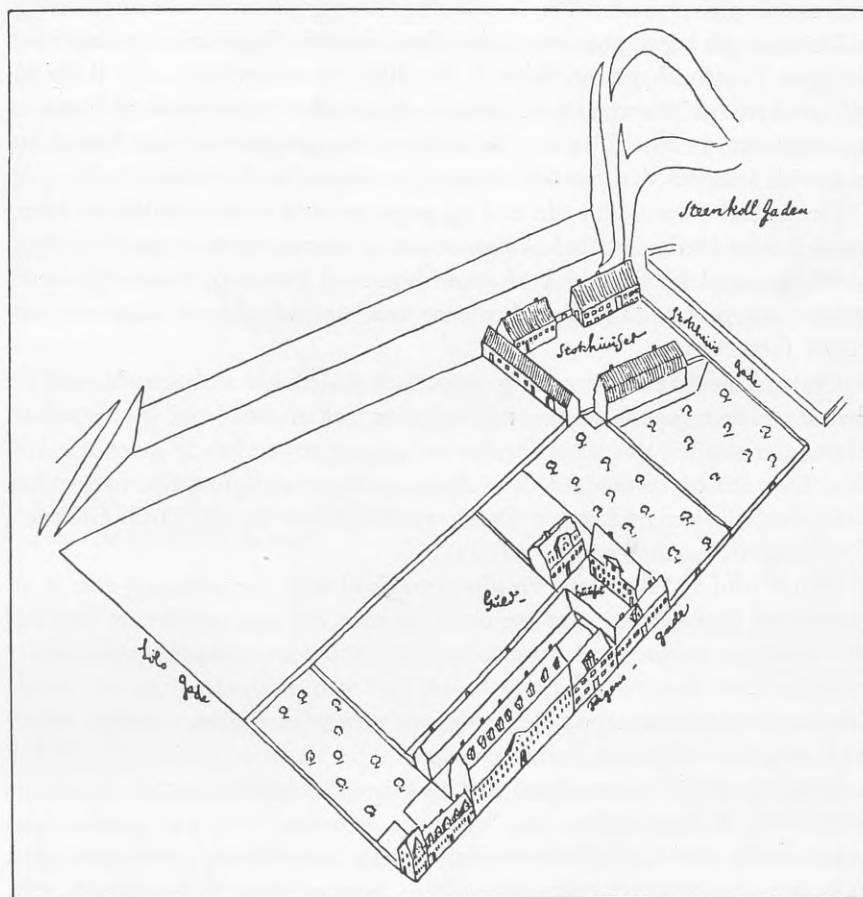

Fig. 16. Komplekset langs Rigsgade samt Stokhuset i fugleperspektiv ca. 1760 (Ax. Pontoppidan – Københavns gamle volde og stokhuse)¹³⁾.

omstående tegning, fig. 16, fra 1760 ses bygningen klemmt inde imellem den i 1759 nyopførte hovedbygning (se nedenfor) og den firelængede gård. Den 2. juni 1746 gaves der kongelig approbation på, at der for arbejdet med bygningens opførelse kunne udbetales 3.200 rdr. af Manufakturets kasse¹²).

1756 ændredes matrikelen for Guldhusrådet til nr. 449.

Pinsedagsaften den 2. juni 1759 opstod der mellem kl. 9 og 10 en stor ildebrand på Guldhuset begyndende i farveriet¹⁴).

I Rigsarkivet findes i de for Kongen refererede sager den af manufaktur-fabrikken den 4. juni til Land-Etatens-General-Commissariat fremsendte indberetning om branden¹⁵).

Det fremgår heraf, at en stor del af den lange bindingsværksbygning (den tidligere kvæsthusbygning, skitse 1, bygning 6) nedbrændte, idet ilden kl. 9¹/₄ med stor voldsomhed brød igennem taget på to steder mellem farveriet og presseriet. Inden kl. 10 var de to store magasinlofter i fuld brand, og inden kl. 1 lagdes den ganske længe »paa nogle faa Fag nær« i aske.

Der brændte for 4.084 rdr. uld og garn og for 14.164 rdr. klæde, hvorimod man reddede ca. 1225 skippund klæde, bay og spundet garn (1 skip-pund lige med 20 lispund à 16 pund lige med 160 kg). Også alle vævestolene, en presser samt farvekedlerne reddedes, således at virksomheden kunne fortsættes.

Om den nedbrændte bygning angives: »at den var af ingen Værdi, da den af Ælde næppe kunne hænge sammen, saa at om den i henseende til Materialer skulle blive solgt, derfor vel næppe nogen havde givet 2 à 300 Rdr. Den har og formedelst dens Ælde og Brøstfældighed for mange Aar siden skullet være nedbrudt«. Dette svarer godt til den af håndværkerne i 1741 afgivne vurdering, jvf. side 117.

Den 8. juni 1759 er der i Guldhusrprotokollen en bemærkning om, at en vævesvend brandnatten over for overfabrikør Graf har antydnet, at han under fire øjne kunne give oplysninger om brandens opkomst. Alle vævesvendene blev derefter afhørt og to udpeget som de sandsynlige, der havde fremsat bemærkningen, og dette blev refereret for direktionen for senere undersøgelse ved brandkommissionen.

Den 9. juni 1759 skrev Land-Etatens-General-Commissariat til overkrigssekretæren, at man endnu ikke kan sige, hvordan ilden var opstået, idet sagen endnu var i brandkommissionen, men man håbede med næste post at kunne give nærmere oplysninger.

I brandkommissionens arkiv på Københavns Rådhus findes der dog intet, der kan give oplysning om brandårsagen, så denne er sandsynligvis al-

drig blevet konstateret, men kassereren skriv i et brev til Norge, at rygterne om, at en mordbrænder skulle have sat ild på, stammer fra en vindbøjtel.

Der er formentlig herefter fremsendt et foreløbigt projekt til opførelse af en stor hovedbygning og en mindre farveri- og presseribygning, thi den 21. juli 1759 svarede overkrissekreteraren¹⁶⁾, at man ønskede den store bygning gjort 2 alen bredere samt forsynet med kælder, der dog højst måtte rage 2 fod over grunden, og samtidig udbad man sig flere oplysninger om farveri- og presseribygningen, idet det angaves, at byggetilladelse først ville blive givet, når disse oplysninger forelå.

Den 23. juli indstillede Land-Etatens-General-Commissariat påny, at der gaves tilladelse til at påbegynde opførelse af den lille bygning (farveriet), hvorefter nyt overslag forsåvidt angik den store bygning ville blive fremsendt.

Den 18. august 1759 fremsendte Land-Etatens-General-Commissariat dernæst en meget omfangsrig redegørelse (på tysk)¹⁷⁾, hvori forskellige forslag til genopførelse af fabrikken behandledes, og der henvistes til tegninger, der desværre ikke findes i sagen.

Indstillingen konkluderede i, at man anbefalede, at der opførtes en stor bygning langs Rigensgade (nuværende nr. 7) og en mindre bygning vinkelret på den sydvestlige del af den store bygning og til brug som farveri, presseri m. v.

Det anbefaledes, at arbejdet overdroges til murermester Sihm og tømrermester Rasmussen, idet deres overslag af 27. juli lød på følgende:

- Den store bygning	13.870 rdr.	47	sk.
4 brandmure med sidevægge i 1. etage	599	-	22 ¹ / ₂ -
Forstærkniger i underste etage	250	-	00 -
	14.719 rdr.	69 ¹ / ₂	sk.
- Den lille bygning	3.291	-	41 -
Ialt ifølge overslaget	18.011 rdr.	10	sk.

Det anførtes endvidere, at Den kongelige Bygningskommission og chefen for Fortifikationen, oberst Gedde, havde godkendt forslaget, og det indstilledes, at kaptajn Cathen^{17a)} ved Fortifikationsetaten førte tilsyn med byggeriet.

Ovnevævnte approberedes den 25. oktober 1759¹⁷⁾, idet arbejdet dog blev overdraget til tømrermester Vollmeister som hovedentreprenør med murermester Sihm som kautionist, og byggesummen for den store bygning nedsattes til 13.500 rdr., hvorimod prisen for den lille bygning anerkend-

tes. Som betingelse for approbationen anførtes endvidere, at bygningerne skulle afleveres fuldstændig færdige til *mikkelsdag 1760* (den 29. september).

Den 17. december 1759 sendte Land-Etatens General-Commissariat¹⁸) genpart af kontrakten til justitsråd Koefoed. Kaptajn Cathen skulle have 1 rdr. pr. dag for tilsynet. Af kontrakten fremgår det, at hovedbygningen skulle være 114 alen lang, 18 alen bred, 2 etager høj med brudt tag samt med kælder under. Farveri-, presse- og uldvaskeribygningen skulle være 54 × 16 alen (på skitse 2 angivet med stiplede omkreds), i én etage og liggende vinkelret på hovedbygningens sydlige ende.

I kontrakten er murerarbejdet sat til 6.815 rdr., tømrerarbejdet til 4.649 rdr., smede- og blikkenslagerarbejdet 1.730 rdr., malerarbejdet 447 rdr., samt bl. a. en frontespice af gotlandsk sandsten med billedhuggerarbejde og maling – 88 rdr. (NB. En restaurering i 1956 kostede ca. 12.500 kr.). Ved afslutningen af kontrakten kunne der udbetales 6.000 rdr. til indkøb af materialer, dernæst 3.000 rdr., når kælderen var opført, 3000 rdr., når bygningen var under tag, og resten ved afleveringen.

Som omtalt fandtes tegningerne til de nye bygninger ikke ved forslagene eller kontrakten, men af nedenstående billede af »Guldhuset« fra 1760

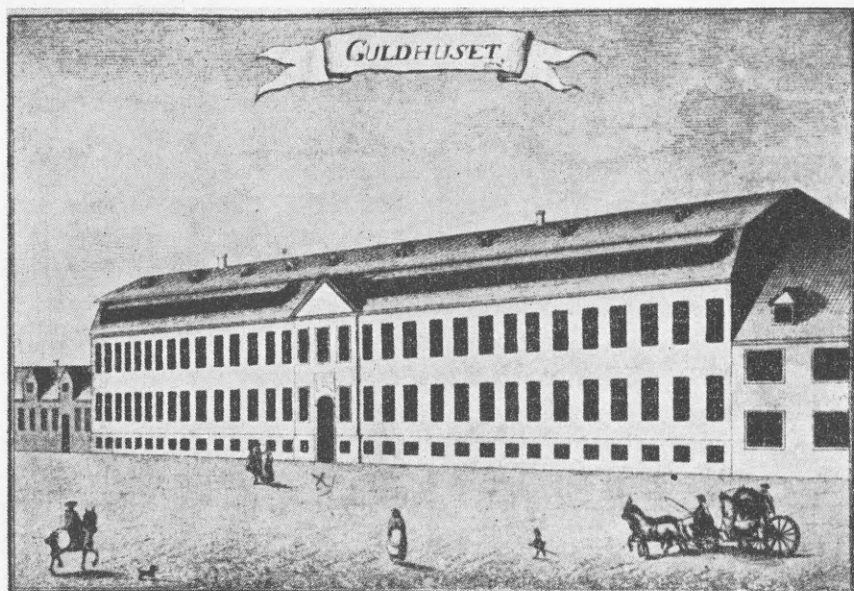

Fig. 17. Guldhuset 1760¹⁹⁾.

fremgår det, at der på hver side af porten findes 15 vinduer og ved gennemgang af de nuværende bygninger viser det sig, at porten må være port 7 i Rigensgade, og 15 vinduer fra porten mod Østerport findes da også en endemur, ligesom målet 114 alen passer på bygningens længde²⁰).

Den i 1759–60 opførte hovedbygning må herefter være den sydlige del af den nuværende lange hovedbygning.

Dette stemmer også overens med den foran afbildede perspektivtegning (fig. 16), hvor hovedbygningen ses nærmest Sølvgade, men det kan ikke være rigtigt, at den omhandlede tegning gengiver den lange bagbygning i sin fulde længde, thi en del af denne brændte som angivet den 2. juni 1759.

Også farveribygningen burde have været anført på perspektivtegningen.

Over port nr. 7 findes en frontespice med ornamenten og Kong Fr. V's navnetræk.

I de næste 16 år arbejdede Uldmanufakturten i de nye bygninger, men Vare-Magasinet's oprettelse i 1774–76 og dets etablering inden for Uldmanufakturten's område medførte dog mindre ombygninger til ialt 3.842 rdr., et beløb man søgte om at måtte tage af Artillerikorpsens kasse, men dette afsloges, idet der anførtes, at pengene skulle tages af Vare-Magasinet's kasse.

Da nu såvel Vare-Magasinet's som Uldmanufakturten's virksomhed stadig forøgedes, blev pladsen i de forhåndenværende bygninger for trang, og den 11. maj 1776 indberedte Vare-Magasinet til Generalitetet²¹), at de betydelige leverancer af såvel finere som grovere klæde samt bay ikke ville kunne effektueres, såfremt Uldmanufakturten ikke kunne drive arbejdet med samme fremgang om vinteren som om sommeren, og dette lod sig ikke gøre, så længe man ikke havde et hus, hvori klæderne om vinteren kunne tørres ved varme. Man anførte dernæst, at to gamle forbygninger, der stod ud til Rigensgade, nemlig forbygningen til den gamle gård (skitse 1, bygning 2) og det i 1746 opførte arbejds-hus (skitse 1, bygning 5) nu var så forfaldne, at de ikke længere kunne repareres, hvorfor man foreslog dem nedrevet og erstattet af en grundmuret bygning opført i lige linie med Uldmanufakturten's store bygning og indrettet til tørre-hus samt til oplagsplads for Det militære Vare-Magasinet's forskellige munderingsrekvisitter, hvorved opførelse af en nybygning til sidstnævnte formål ville kunne spares.

Der henvistes herefter til tegninger og overslag udarbejdet af tømrermester Vollmeister og godkendt af chefen for Fortifikationsetaten, general Huth, der havde fundet overslaget's priser, ialt 12.190 rdr., billige.

Allerede den 18. maj 1776 indgik Kongens godkendelse²²), idet det samtidig tillodes, at pengene toges af De Geworbene Regimenters kassebeholdning.

Herefter påbegyndtes så opførelsen af resten af den nuværende store hovedbygning, Rigensgade nr. 9, som den ses på skitse 2 og fra gården på omstående fig. 19.

Tegninger og overslag findes denne gang i Hærens Arkiv²³), og man ser her, ligesom i 1759, at en egentlig arkitekt ikke var sat ind på arbejdet, idet tegninger og overslag var udført af tømrermester Vollmeister, altså den samme håndværker, som byggede den første del af hovedbygningen. Han var dog en anset mand i byen, idet han som stadskaptajn indtog den højeste stilling inden for den dengang betydningsfulde borgervæbning.

Ved at sammenligne arkitekturen i Manufakturets hovedbygning, nærmest i sen-barok-stil, med arkitekturen i den omtrent samtidig opførte bygning på Sølvgadens Kaserne, ses det, at Vollmeister har været stærkt påvirket af datidens store arkitekt, franskmænden Jardin, der under sit virke her i landet bl. a. har givet udkast til bygningerne på Sølvgadens Kaserne.

Som hjælper havde Vollmeister murermester Brandemann.

Af overslaget fremgår det, at bygningen skulle være 95 alen $\times$ 18 alen, i to etager med brudt tag (Manzard) og kælder under hele huset. Ydermuren 3 sten tyk i kælder, $2\frac{1}{2}$ i 1. etage og 2 i 2. etage. Der skulle anvendes 490.000 mursten og 20.000 tagsten, »Skiltet« over porten af bornholmsk sten (88 rdr.).

Der indrettedes i 2. etage en tørresal på $62\frac{1}{2} \times 4$ alen og forsynet med kakkellovne og tørrestativer.

Skønt det ikke var nogen egentlig militær bygning, der skulle opføres, ser man dog, at Fortifikationsetaten var indblandet, idet tegninger og overslag, ligesom i 1759, godkendtes af dennes chef, og ved skrivelse indgået 4. juli 1776 fra Generalitetet²⁴), beordredes ingeniørkaptajn von Peymann fra Fortifikationsetaten til at føre det daglige opsyn.

Byggetiden har været ca. 1 år, thi 31. maj 1777 skrev Vare-Magasinet²⁵) til kaptajn Peymann, at da bygningen nu var færdig til aflevering, »vil man takke Ingeniørkaptajnen for det dermed havde Opsyn, hvormed vi er særdeles tilfreds og til Bevis derpaa, sende vi Dem hermed 200 Rdr. i Dukater«.

Over bygningens port mod gaden findes en frontespice med ornamenter og Kong Chr. VII's navnetræk.

Uldmanufakturet savnede dog stadig plads, og allerede den 17. maj 1777 indberettede Vare-Magasinet til Generalitetet²⁶), at der endnu stod et gammelt hus »midt i Gaarden paa Guldhuset« (NB. Den ikke nedbrændte rest af det gamle kvæsthus fra 1677), der var så aldeles forfaldent, at alle reparationsomkostninger derpå ville være spildt, hvorfor det indstilledes, at huset nedreves, at materialerne der vurderedes til 230 rdr., anvendtes til

den årlige reparation af andre bygninger, samt at der opførtes et nyt hus, »hvilket paa det Gaarden kunne blive des rummeligere, ville være at sætte i lige Linie med Overfabrikørens Vaaningshus (Officerslazarettet), der staar bagved forommeldte gamle Bygning«. Endvidere ønskede man opført 2 vandhuse (toiletbygninger) til Vare-Magasinet og Uldmanufakturert.

Der henvistes til tegninger og overslag, hvorefter omkostningerne »efter Ingeniørkaptajn Peymanns vedlagte pro-memora«, ville beløbe sig til 7.651 rdr. og 56 sk., der kunne afholdes af Det militære Vare-Magasins fond.

Denne indstilling approberedes allerede den 31. maj 1777²⁷⁾.

Den her omhandlede bygning er den på skitse 2 (side 169) som »Cirurg-bolig, Contoire m. v.« anførte bygning, en grundmuret bygning 60 × 18 alen med 17 fag vinduer og opført i nogenlunde samme stil som Tværbygningen og Kastelsbygningerne, jvf. fig. 18 og fig. 19.

Også hertil findes tegninger og overslag udført af Vollmeister i Hærens Arkiv²⁸⁾. Kælderetagen skulle være færdig til oktober 1777, bygningen under tag og skorstene færdige midt i november og afleveringen skulle ske i maj 1778. For overskridelse af disse tider var der en ugebøde på 30 rdr.

Brandemann var murermester og Wæsing tømrermester. Kontrakten blev underskrevet 21. juni 1777.

Samtidig med de nedbrydninger af gamle bygninger, der skete i 1776 og 77, er den sydvestlige fløj af den oprindelige »Østergård« (skitse 1,

Fig. 18. Den i 1777 opførte bygning i gården (senere kirurgbygning).

Fig. 19. Guldhuset gård. Fra venstre: Kirurgbygning, officerslazaret, tværbygning og hovedbygning (1776).

bygning 3) formentlig også forsvundet, hvorefter der af den gamle gård kun stod den endnu bevarede tværføj, der dog i 1939 blev forkortet med tre fags længde.

Med ovennævnte store nybygninger var selve Uldmanufakturiet i hovedsagen udbygget i den form, det beholdt, indtil det blev nedlagt i 1814.

I 1776 havde farver ved Uldmanufakturiet på Guldhuset Jacob Holmblad opført det smukke lille barokhus, Sølvgade nr. 34, tæt op ad Sølvgadens Kaserne, og den 17. oktober tillodes det Holmblad at opsætte en låge i plankeværket mellem ejendommen og Guldhuset, men på den betingelse, at kun han selv måtte benytte lågen²⁸).

Onsdag den 31. marts 1779 skete der en begivenhed, der rystede kvarteret om Guldhuset i sine grundvolde, idet det ved Østerport (NB: hvor nu Østervoldgade og Rigensgade løber sammen) stående krudthus »opfløj kl. 9 slet i Luften«, jvf. omtalen heraf i 9. afsnit, hvilket forårsagede stor skade også på Guldhusets bygninger.

Den 2. april indberettede Vare-Magasinet til Generalitetet²⁹), at tagene på den såkaldte hollandske sidebygning (Tværbygningen), overfabrikørens vaaningshus (Officerslazarettet), det nyopførte arbejdshus (Kirurgbygningen), tilligemed farveriet havde lidt meget, »thi Tagene og Vinduerne tilligemed Dørene findes her samtlige spolerede«. Tillige var tage og vinduer på den østre ende af hovedbygningen til gaden meget beskadiget.

Man havde ladet skaden besigtige af muremester Brandemang og tømrermester Wæsing, og overslaget for omlægning af samtlige tage lød på 1.164 rdr. og 28 sk. For snedker-, smede-, glarmester- og malerarbejdet ansloges udgiften til ca. 722 rdr. og 2 sk.

Det angaves endvidere, at man allerede onsdag havde begyndt reparationen, »det Manufakturets Arbejde ingen Ophold skulle ske«.

Ved kgl. resolution af 26. november 1784³⁰) gaves der efter direktionens forslag bemyndigelse til at indtegne Det militære Uldmanufaktur bygnin-
ger på Guldhuset i Stadens Brandassurancekasse, og ved brandtaksationsforretning af 17. januar 1785³¹) foretoges der en nærmere vurdering af bygningerne, og disses indretning og anvendelse beskrives. Den samlede værdi sattes til 55.000 rdr.

Assurancesummen skulle afholdes med halvdelen af Vare-Magasinet og halvdelen af Uldmanufakturiet.

Allerede i Kong Chr. IV's tid anlagdes der en kongelig vandrende i træror fra Emdrup Sø til Rosenborg Slot, og denne førtes senere videre til Guldhuset. I slutningen af 1700-tallet fandtes der fire kongelige pumpevandreder (Rosenborg Slot, Bryghuset, Charlottenborg og Guldhuset), der

ligesom Rosenborg Slots springvandsrende bestyredes af en kongelig fontænemester.

Vandet til Guldduset blev leveret gratis, men i 1796 forlangte den nye fontænemester pludselig såvel en vandafgift som betaling for reparation og vedligeholdelse af vandrender og pumper.

Dette bragte direktøren for Guldduset, konferenceråd Koefoed, i harnisk, og i en skrivelse af 26. februar 1796³²) anførte han, at vandet hidtil var kommet fra en rende til Rosenborg Slot, hvorfra det lededes igennem Sølv-gadens Kaserne til Guldduset, hvor der foruden to udløbsrender til farve-riets skylleparker var fem pumpeopstandere på forskellige steder i fabriken. Udgiften til vand og vedligeholdelse var hidtil mod refusion i Rentekammeret afholdt af den nu afgåede fontænemester. Direktøren anførte endvidere, at nok fandtes der ingen dokumenter, som hjemlede værket fri vandtilførsel, men det måtte formentlig grunde sig på en Guldduset fra de ældste tider, måske inden Manufakturets oprettelse, hjemlet rettighed. Skulle dette ikke findes tilstrækkeligt, havde Manufakturet ved den lange tid, det havde været i besiddelse af denne rettighed, – »i min Tid alene i 51 Aar« – i henhold til lovens 5 b. 5. kapitel, 1., 2. og 3. artikel, erhvervet sig fuldkommen hævde på såvel vandets brug som på renders og pumpe-vedligeholdelse, »en Adkomst, som ej nogen Rettergang eller Domstol kan fra-ride Manufakturet«.

Protesten er formentlig taget til følge, thi i indstilling af 1798 om opførelse af Vare-Depotets bygning siges det, at Guldduset som kongelig bygning var fritaget for vandafgift.

Vare-Depotets stadige øgede pladskrav bevirkede, at man i 1798 besluttede sig til at opføre en hel ny bygning til udelukkende brug for Depotet og beliggende i forlængelse af Manufakturets hovedbygning og placeret i den daværende Fæstningens Plantagehave, se skitse 1 og 2.

I skrivelse af 29. september 1798³³) gav Generalitets-Commissariats-Collegiet Ingeniørkorpset ordre til at udfærdige og fremsende tegninger og overslag til nævnte bygning. Bygningen skulle ligge 12 alen fra Manufakturets hovedbygning, skulle have kælder og to hovedetager. I hver etage skulle indrettes værelser til en familie, og i den underste et værelse til kontor, desforuden fornødne rundelige og bekvemme lokaler til oplag for magasinets varer. I kælderen skulle indrettes fornødne værelser til en portner »for at have dem i Tilfælde af hans Tjeneste skulle eragtes fornøden«.

Korpset beordredes dernæst til at forhandle med Vare-Depotets direktør, oberstløjtnant Noldte, og dernæst fremsende tegninger og overslag »som Vi udbeder Os med det første for at kunne indhente kongelig Approba-

tion, saaledes at Arbejdet kan paabegyndes saa betids paa Foraaret, at Bygningen kan være færdig til Mikkelsdag« (29. september).

17. december 1798 fremsendte Ingeniørkorpset³³⁾ tegninger og overslag. Bygningen blev 97 alen lang, 18 alene bred, med to hovedetager og kælder, hvori skillerum såvel som bygningens udvendige sider skulle være af grundmur, samt med et »gebrockken Tag«.

I bygningen indrettedes boliger for to officersfamilier og en portner, kontorer og målestue samt magasin, sidstnævnte var ved en brandmur »fra Grunden og ud af Taget« adskilt fra den del af bygningen, hvori de fornødne ildsteder fandtes.

Omkostningerne var anslået til 47.800 rdr., heraf murerarbejdet 26.714 rdr. Man foreslog anlagt en 160 alen lang vandrende fra hovedrenden i Guldhushgården, blyrør m. v. for 701 rdr. Det anførtes, at det kostede 40 rdr. at købe en portion ferskvand samt en årlig afgift på 4 rdr. pr. portion. Da Sølvgadens Kaserne og Guldhuset som kongelige bygninger var fritaget for vandafgift, søgtes dette også opnået her. (NB. Til venstre for port 11's facade ses endnu i granitsoklen det sted, hvor vandrenden var ført videre til Nyboder).

19. marts 1799 meddelte Generalitetet Ingeniørkorpset³³⁾, at Hans Majeestet Kongen havde approberet opførelsen af en bygning for Det militære Vare-Depot efter den af Ingeniørkorpset under 17. december f. å. indgivne tegning samt et af hof-arkitekt Kirkerup^{33 a)} udarbejdet overslag, hvorefter han ville opføre denne bygning for 32.700 rdr., når det »gebrockene« eller italienske tag erstattedes af et vinkeltag. Bygningen skulle opføres under Ingeniørkorpsets opsyn og tilsyn, hvorfor det anmodedes om at afslutte kontrakt med hof-arkitekten.

Af ovennævnte fremgår det, at der denne gang – og for første gang – deltager en egentlig arkitekt ved projektering og opførelse af en bygning på Guldhushets område, ligesom det fremgår, at man af sparsommelighedshensyn undlod at udføre taget som de smukke »gebrockkene« tage på hovedbygningerne 7 og 9.

13. april 1799 tilbagesendte Generalitetet³³⁾ den godkendte kontrakt, idet man samtidig godkendte opførelse af et grundmuret lokum for 363 rdr.

Når kontrakten var underskrevet, kunne der udbetales 10.000 rdr., når muren var opført til 1. etage 6.000, til 2. etage og taget lagt 6.000, når indskud, trapper m. v. var færdige 5.000, resten ved aflevering. Taget skulle være sat og understrøget til udgangen af november 1799, bygningen færdig til indflytning til påske 1800.

Sidstnævnte overholdtes dog ikke, thi først den 31. juli 1800 indberet-

tede Ingeniørkorpset, at bygningen var færdig til indflytning. Endelig indberettede det, at udgifterne til mindre uforudseelige arbejder i bygningen samt plankeværket havde været 1.142 rdr.

Forsikringssummen sattes til 33.000 rdr. Samtidig bestemtes, at de to »Slaver«, der var afgivet til at feje gade foran Guldhushets bygninger, også skulle feje foran Vare-Depotets bygning.

Boligernes udstyr med træpaneler, smukke døre og vinduesindfatninger, messing-dørbeslag og håndtag var præget af empiretidens ynde, og dette udstyr er bevaret indtil nu, se fig. 20a–c, side 190–91.

Ved Vare-Depotets indflytning i den nye bygning, blev en del lokaler i Uldmanufakturet ledige; hvorfor det bestemtes, at Skræddersalen, der havde til huse på Christianshavn, jvf. 6. afsnit, skulle flyttes til Rigensgade, og Generalitetet gav den 9. december 1800³³⁾ Ingeniørkorpset ordre til, i overensstemmelse med den mellem dette, Uldmanufakturet og Vare-Depotet af-fattede plan, at fremsende detailforslag til Skræddersalens indretning.

Forslaget fremsendtes af Ingeniørkorpset den 27. december³³⁾, og det gik ud på, at de sidste 16 fag mod Østerport af hovedbygning 9 skulle af-leveres til Skræddersalen, der indrettedes med majorens bolig i 2. etage og

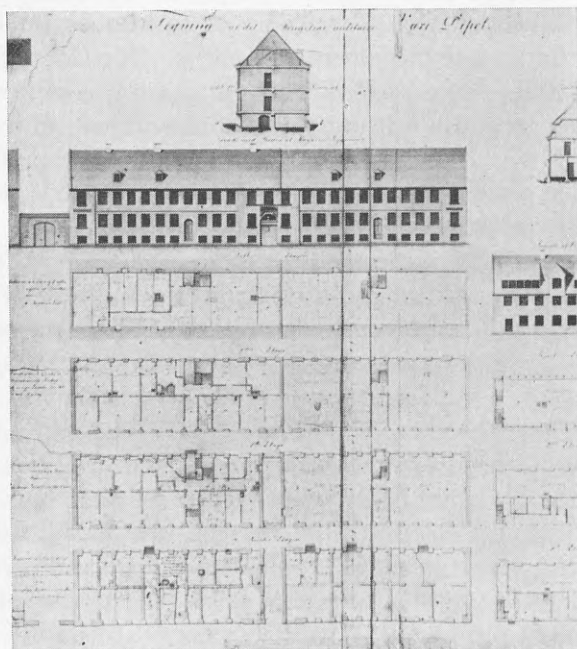

Fig. 20. Facade og grundplan af Vare-Depotets bygning.

selve skrædderværkstedet i 1. etage. For at skille virksomheden fra Uldmanufakturet indrettedes i 6. fag en indgang fra gaden, i Tværbygningens 1. fag en gennemgang til gård 11, og i denne gård en lukket gang til lokummet midt i gården.

11. september 1801³³) meldtes klar til indflytning og merudgiften ved indretningen opgaves til 1302 rdr. og 61 sk. Den 26. september 1801 beordredes Skræddersalen til at flytte til de nye lokaler, og samtidig beordredes Ingeniørkorpset til at sælge de sidste af Skræddersalens gamle bygninger på Christianshavn samt grunden til urtekræmmer Lorentz Lorentzen for 100 rdr.

Vel var Ingeniørkorpset ledende organ ved opførelsen af Vare-Depotets bygning, men den almindelige vedligeholdelse af bygningen overtoges dernæst, efter datidens skik, af den brugende myndighed. Dette ændredes dog efter århundredets begyndelse, og den 31. januar 1804³³) beordredes Ingeniørkorpset til også fremtidig årligt at efterse og reparere Vare-Depotets bygning udvendigt, hvorimod Vare-Depotet selv skulle sørge for den indvendige vedligeholdelse. Bygningen synes ikke alt for velbygget, thi allerede 1803 og 1806 klages der over, at gesimsen faldt ned, hvilket fandtes besynderligt for en så ny bygning. Til støtte for taget blev der dernæst lagt loft over hanebjælkerne.

Den 18. februar 1804 foretoges der atter en brandtaksationsforretning³¹) af Uldmanufakturets område (ikke Vare-Depotet). Bygningerne beskrives i hovedsagen som i 1784, men denne gang desværre uden angivelse af de enkelte bygningers anvendelse. Assurancesummen sattes op fra 55.000 rdr. til 74.500 rdr.

Det erindres, at hovedbygningen Rigensgade 9 oprindelig blev bygget som tørrehus for Uldmanufakturet, men efterhånden var anvendelsen i nogen grad ændret, idet f. eks. Skræddersalen nu optog hele den østlige del 1. og 2. etage. I kælderen under denne del af bygningen fandtes den egentlige tørrestue med hække og 8 indstøbte vindovne, hvorfra varmen i rør førtes til de andre tørrestuer. En mindre ildløs i tørrekælderen i november 1805 medførte en indberetning til Generalitetet³⁴), hvori det anførtes, at den ustandselige hede gennem ca. 40 år (må være ca. 30 år) har gjort tømmeret knastørt. Det angives, at varmen er så stærk, at man ikke kan holde hånden mod muren, selv gulvet er varmt. Da kælderen tillige er så lille, at pladsmangelen sinker fabrikationen, indstilles det, at der opførtes en bygning til klædetørring.

Samme dag indstilledes om opsætning af »Tordenafledere« på bygningerne.

Generalitetet beordrede³⁵) herefter Ingeniørkorpset til i forbindelse med Uldmanufaktur og Vare-Depotet at undersøge, hvor et tørrehus for Manufaktur bedst kunne indrettes, og Ingeniørkorpset beordredes til at fremme indsendelse af overslag og tegning.

Den 12. februar 1806 fremsendtes tegninger og overslag dels af en bygning i én etage til 8.170 rdr. plus 583 rdr. til andre arbejder, dels en i to etager til 11.064 rdr. plus 1.226 rdr. Begge bygninger foresloges anbragt i Uldmanufakturets gård, se skitse 2, den som »Fruentimmerlazaret« angivne bygning.

Advaret af den store brand i 1795, der lagde en stor del af det gamle København i aske, spurgte Generalitetet den 22. samme måned Ingeniørkorpset³⁶), om ikke den foreslåede bygning lå for tæt på Sølvgadens Kaserens skolebygning og et nærmere angivet brændehus.

Ingeniørkorpset fastholdt imidlertid, at det var den bedste beliggenhed og anførte, at ti sprøjter fra de omliggende militære etableringer i tilfælde af brand hurtigt ville kunne være på stedet³⁷).

Der udgik herefter den 2. april 1806 kongelig resolution, og den 8. april³⁸) skrev Generalitetet til Ingeniørkorpset, at Hans Majestæt Kongen havde approberet, at et nyt tørrehus i to etager opførtes på Uldmanufakturets grund efter Korpsets tegning og til en udgift på ialt 14.182 rdr. 76 sk. inklusive forandringer på andre bygninger. Samtidig beordredes Ingeniørkorpset til at udføre og fremme arbejdet.

Fire dage senere skete der imidlertid det ejendommelige, at Ingeniørkorpset fra Generalitetet modtog en sålydende skrivelse³⁹):

»De indtrufne Omstændigheder foranledige Os til at lade det indtil videre bero med Opførelsen af den i Vores til Det kgl. Ingeniørkorps under 8. ds. afledte Skrivelse omtalte Bygning til et nyt Tørrehus for Den militære Uldmanufaktur. Saa gives forannævnte Korpset herved tilkende«.

Af efterfølgende skrivelser ses det, at de »indtrufne Omstændigheder« var affødt af, at muremester West til Generalitetet havde indsendt tegning og overslag over et tørrehus, der var væsentlig billigere i opførelse end det af Ingeniørkorpset foreslåede. Dette overslag sendtes den 13. maj 1806⁴⁰) til Ingeniørkorpset til udtalelse, men blev stærkt kritiseret af Korpset, idet dette anførte, at forslaget ikke var i overensstemmelse med brandvedtægten, ligesom Korpset henviste til sine erfaringer indhøstede gennem mange års byggearbejder for armeen.

Generalitetet fejede imidlertid disse indvendinger til side, og i en i usædvanlig skarpe vendinger holdt skrivelse af 8. juli 1806⁴¹) meddelte det Ingeniørkorpset, at arbejdet med opførelse af et tørrehus på Det militære

Fig. 21. Fruentimmerlazaret og vaskeribygning umiddelbart før nedbrydning.

Uldmanufaktur grund var overladt til murermester West, idet man havde bestemt sig til at lade bygningen opføre med kælder, en etage og manzard, d.v.s. i samme stil som Kirurgbygningen og Tværbygningen, se fig. 21. Den lille udbygning, der ses på billedet, er tilføjet senere.

En afskrift af den mellem Generalitetet og murermesteren afsluttede kontrakt vedlagdes til brug for Ingeniørkorpset (NB: tegningen findes ikke), idet det pålagdes det at føre tilsyn med samt at udføre nogle arbejder på Kirurgbygningens gavl og på Skolebygningens tag, hvortil der stilledes 509 rdr. til rådighed.

Dernæst indeholdt skrivelsen en meget skarp reprimande til Ingeniørkorpset, idet man bebrejdede ingeniørkaptajn Krieger, at han ikke havde henledt den pågældende direktionens opmærksomhed på det uheldige i at placere bygningen på det foreslåede sted, hvorpå hovedvandedningen lå nedgravet, ligesom det påtaltes, at kaptajn Krieger havde ladet foretage nogle kostbare og unyttige prøvegravninger for at finde disse vandledninger, idet Ingeniørkorpset i h. t. sin skrivelse af 10. oktober 1797 måtte være vidende om beliggenheden.

Alt det ovennævnte medførte, at bygningen måtte rykkes ca. 5 alen længere i retning mod Sølvgade, men der bevilgedes dog senere kaptajn Krieger 200 rdr. i gratiale for inspektion ved opførelse af Tørrehuset.

I august 1806⁴²⁾ godkendtes nogle mindre ændringer og samtidig meddeltes det, at byggesummen kunne tages af Manufakturets kasse.

Hvornår bygningen er afleveret, kan ikke nøje konstateres, men et år senere beordredes Ingeniørkorpset til også at forsyne 2. etage med ovne⁴³), og i juni 1808 bevilgedes 4.500 rdr. til nogle mindre forandringer samt til jerndøre og karme, som murermester West ikke kunne levere og samtidig anførtes, at Uldmanufakturet af hensyn til de store leverancer til arméen pressede stærkt på. Det er herefter ikke sandsynligt, at bygningen er færdig før sommeren 1808.

Samtidig istandsattes den tidligere tørrekælder i nr. 9, hvorefter den overlodes Vare-Depotet til magasin.

I august 1807 klagede Vare-Depotet over, at vandledningerne tabte vandet grundet på Uldmanufacturets store vandforbrug⁴⁴). Det foresloges derfor, at Depotet skulle tage vandet fra den hovedledning, der i Rigensgade gik lige forbi porten.

Englændernes bombardement af København i nætterne mellem 2. og 4. september 1807 forvoldte mindre skader på Vare-Depotets bygninger, hvilket nærmere er omtalt i 6. afsnit.

Ingeniørkorpsets fåtallige personale har formentlig ikke kunnet overkomme tilsynet med alle de militære bygninger, thi i november 1809⁴⁵) fritoges det atter for »Flikkearbejdet« på de militære bygninger i København, som ikke var egentlig tilhørende fæstningen, og tilsyn og bestyrelse af reparationsarbejderne overdroges til fontænemester og bygmester Friis for 800 rdr. årligt. Såvel Uldmanufacturets som Vare-Depotets bygninger indgik under Friis' tilsyn.

Også Stokhuset fik vand fra Guldhusets hovedledning. Det meddeltes således i september 1812⁴⁶), at Det kongelige Rentekammer havde udstedt skøde på en portion »Pompevand«.

Den 28. september 1813 foretoges der atter brandtaksationsforretning, og assurancesummen hævedes til 88.000 rdr., idet adskillige bygninger var reparerede og matr. nr. 476b tillagt.

Som omtalt i 5. afsnit medførte krigens afslutning i 1814, at man bestemte sig til at nedlægge Uldmanufacturfabrikken på Guldhuset.

Der blev herefter den 11. maj 1814 nedsat en kgl. kommission til at forestå intenderet (hensigtsmæssigt) salg af nogle kgl. bygninger, f. eks. de mindre regimentssygehuse.

Kommissionens medlemmer var⁴⁷):

- Finansminister J. S. Møsting,
- Præsident for Økonomi- og Commerce-Collegiet O. R. Ramel Sehested og
- Generaladjutantløjtnant C. V. Rømer.

Denne kommissions forslag medførte, at der i den kgl. resolution af 20.

juli 1814 om Uldmanufakturfabrikkens nedlæggelse (se 5. afsnit) optoges en bestemmelse om, at hele Guldhushusfabrikken med tilhørende maskineri og inventar, farveri og øvrige tilhørende bygninger samt grunde skulle bort-sælges enten under ét eller i parceller »alt paa saadan Maade, som Omstændighederne maatte medføre, og for Vor Kasse maatte være fordelagtigst«.

Den 30. august 1814 meddelte Kancelliet ovennævnte kommission⁴⁸), at der var udstedt allerhøjeste resolution om, at H. M. Kongen i L. O. Højst- og Stadsrettens panteprotokol skulle indføres som Guldhushusets ejer. Tinglysningen (noteringen) er foretaget 1. september 1814.

Den 18. september 1815 fik agent og farvemester Lauritz Holmblad tilskødet matr. nr. 476 B (gl. nr. 449 B)⁴⁹), det vil sige Guldhushusfarveribygningen og omliggende grund. Købesummen var 20.740 rdr. sølv. Bygningen findes endnu for enden af gård 7 ud for hovedbygningens S.V.-fløj, men den er forhøjet med to etager, hvilket tydeligt ses på murværket.

Heldigvis blev Guldhushusbygningerne ikke solgt, måske har der ikke været købere, men mere naturligt er det, at der var opstået den tanke at samle alle de små og utidssvarende regimentssygehuse i København i et enkelt sygehus, hvor alle garnisonens syge kunne behandles såvel under krig som i fredstider, ligesom flåden havde sine syge samlet i Søetatens Hospital i Nyboder.

Den 9. juni 1815 blev der derfor nedsat en kommission, der skulle afgive betænkning om de militære sygehusforhold i København. Den blev senere benævnt »Commissionen til Guldhushusbygningernes hensigtsmæssige Indretning til militært Hospital«.

Dens medlemmer var:

- Generaladjutantløjtnant Carl Rømer,
- Oberst Rømeling,
- Professor, chef for Det milit. Medicinalvæsen, J. C. W. Wendt (chef for G-H 1832–38),
- Professor, Admiralitetsmedicus J. D. Herholdt,
- Stabskirurg N. Tønder (chef for G-H 1818–31),
- Kaptajn i Ingeniørkorpset F. E. Prangen,
- Oberst C. D. Kreber og
- Kaptajn à la suite i Ingeniørkorpset C. F. M. Friis.

Kommissionens opgave har næppe være let, thi først 3¹/₄ år efter kunne hospitalet tages i brug.

Desværre er kommissionens arkiv ikke at finde, men af nogle tegninger opbevaret i Kunstakademiets Bibliotek fremgår det, at overbygmester Friis allerede 5. september 1815 har udarbejdet et første udkast, og i december 1815⁵⁰) gives der ordre til, at Friis fra nogle træbarakker på Blågård skulle

tage alle de planker, brædder, døre, vinduer m. v., der kunne bruges ved Garnisons-Hospitalets indretning.

I marts 1816 var overvejelserne så langt fremme, at kommissionen til bortsalg af kongelige bygninger kunne meddele, at Tværbygningen kunne afgives til Vare-Depotet til brug som skræddersal⁵¹).

Der findes dernæst en af bygmester Friis under 3. maj 1816 (Kunstakademiets Bibliotek) udarbejdet generalplan for den del af Det militære Uldmanufaktur's lokaler i Rigensgade, der er bestemt til et Garnisons-Hospital, og denne plan synes fulgt.

Den 29. juni 1816 meddelte Generalitetet Kommandanten i København, at H. M. Kongen under 24. maj d. å. allernådigst havde bifaldet, at Guldhushbygningen nr. 476 i Rigensgade med tilhørende grund måtte anvendes og indrettes til militært Garnisons-Hospital for vedkommende respektive regimenter og korps af Københavns og Citadellet Frederikshavns garnisoner, at de nu til militære sygehuse anvendte kongelige bygninger og tilhørende grunde eller jorder, nemlig Blågård, Artillerikorpssets Sygehus, Garden til Fods Sygehus, Norske Livregiments Sygehus samt en parcel litr. J af Guldhushets grund ud til Stokhuslængen, stor 2700 kvadratalen, måtte sælges, samt at de derfor beholdt summer indbetales i den kongelige Finanskasse for at dække de udgifter, som Guldhushets indretning til militært Garnisons-Hospital kostede.

Idet der henvises til skitse (Side 169) blev der derefter til hospitalet afgivet hele hovedbygningen (Rigensgade 7-9), Borri's tidligere laboratoriebygning til Officerslazaret og forsamlingsværelse for direktionen, den lange fabriksbygning i gården til kontorer og boliger for 10 kompagnikirurger (derfor kaldet Cirurgbygning) og tørrehuset til »Fruentimmerlazaret« og vaskeri. I det N.Ø. hjørne af gården (nu tørreplads) blev der opført et lighus med obduktionsstue omgivet med plankeværk samt et skur til sprøjter, portechaiser (bærebåre) og forskelligt materiel, endvidere 5 latriner. Der blev indrettet inspektørbolig i stuen i port 9 (nu hjemmeværnsdistriktskontor), men oberst Behmann fra Munderingskommissionen fik tilladelse til at blive boende indtil videre. Han døde i april 1819, hvorefter Generalitetet bestemte, at hans enke måtte blive boende indtil påske flyttedag 1820, da inspektøren skulle flytte ind.

Som ovenfor anført er kommissionens arkiv ikke til at finde, hvorfor det ikke kan ses, hvem der har udført ombygningsarbejdet, og hvor meget det har kostet. Det er ikke udført af Ingeniørkorpsset, idet der intet findes i dets arkiv om de pågældende arbejder, og heller ikke Finanskollegiets hoved- og kasse-bog giver oplysning om omkostningerne.

I september 1817 indberettede kommissionen til Generalitetet, at man havde forventet hospitalet færdigt i nævnte måned, men da dette ikke kunne ske, anmodede man om, at det indkøbte brændsel måtte blive opbevaret på Søkvæsthuset på Christianshavn.

Den 23. august 1818 udgik der kgl. resolution om, at det nye Garnisons-Hospital i Rigensgade med dets inventarium den 15. september skulle afleveres af kommissionen til Generalitetet, under hvis myndighed det fra nævnte dag skulle henlægges. Den 10. september meddelte kommissionen, at afleveringen kunne ske den 22. september 1818 kl. 9.00.

Da det i en bestemmelse af 18. januar var fastsat, at Ingeniørkorpset, som før 1809 (se side 134), fra 1. februar skulle overtage vedligeholdelsen af samtlige militære bygninger i København, beordredes det til at være til stede ved afleveringen af hospitalet og kvittere for modtagelsen af bygningerne.

Den 31. oktober tilkendegav Generalitetet regimentet og korpset i København, at flytningen af syge skulle ske den 4. og 9. november fra sygehusene for artilleriet, Garden til Fods og Det norske Sygehus m. fl. Der blev afgivet 20 soldater til hjælp ved flytningen, og den 17. november indberettedes, at alle syge af garnisonen nu var indlagt.

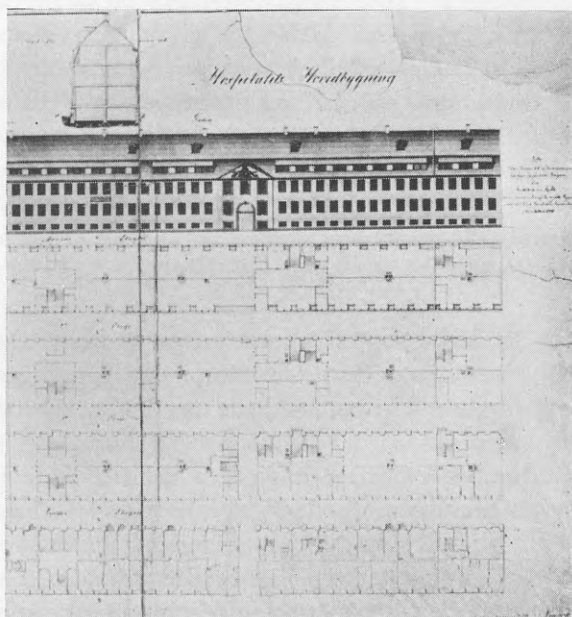

Fig. 22. Garnisonshospitalets hovedbygning. Etage-inddeling.

Til opsyn med og bestyrelse af Garnisons-Hospitalet befalede Kongen (G. C. C.s skr. af 13. juli 1818 til Kommandanten i København) nedsat en direktion bestående af Kommandanten i Københavns Fæstning Hs. Excellence generaløjtnant Greve v. d. Schulenburg, oberst Baron v. Holsten og stabsskirurg Tønder.

Hospitalet havde ved oprettelsen 60 sygestuer med 514 senge, heraf i hovedbygningen 43 stuer med 420 senge.

Som det ses af omstående foto, fig. 22, er etagerne i hovedbygningen opdelt i meget store stuer.

Garnisons-Hospitalets oprettelse var en stor begivenhed i den militære sundhedstjeneste, og den betydning datiden tillagde den fremgår af de inskriptioner, der blev sat over hovedportalen såvel til gaden som til gården, og som endnu smykker bygningen.

På facaden mod Rigensgade findes en tavle med følgende indskrift:

FOR SYGE OG SAAREDE KRIGERE
LOD
FREDERIK DEN SIETTE
DENNE AF HANS KONGELIGE FÆDRE SATTE BYGNING
INDRETTE TIL ET GARNISONS HOSPITAL
AAR MDCCCXVII

Over port 9 findes mod gaden Kong Christian den VII's navnetræk og mod gården billedhuggeren Freunds buste af Kong Frederik den VI med romersk imperatorhjelms. Under busten står:

HANS DAAD SKAL MINDES
HANS NAVN VELSIGNES

Der blev den 17. november 1818 foretaget en ny brandtaksationsforretning og assuranceværdien af Garnisons-Hospitalets bygninger blev sat til 130.000 rdr. og Ingeniørkorpset indstillede om penge til betaling af 2 års assurancesum.

Det var naturligt, at regeringen ønskede at udnytte de ledige Guldhushyggninger, og det nye Garnisons-Hospital var da også et betydeligt sundhedsmæssigt fremskridt i forhold til de tidligere mange små regimentssygehuse, men stedet var dog ikke særlig egnet til et sygehus.

Grunden, der som bekendt var gammel kirkegårdsjord, var meget fugtig, hvorfor man såvel inden for som uden for bygningerne måtte oprette tal-

rige »Sumpe« (fordybninger) til opsamling af grundvand og overfladevand. For at holde disse sumpe fri for at stinke, måtte der ofte pumpes.

Rendestenene, hvoraf den største tillige samlede vandet fra sumpene og fra de tilstødende ejendomme, herunder Holmblads Farveri, gik tværs over gården, gennem port 7 og ud i rendestenen i Rigersgade.

Ofte klagede hospitalet over den stank, der udgik fra omgivelserne, særlig fra rendestenene i gaden, fordi disse var fyldt med bl. a. komøg, og omvendt klagede de omboende over den stank, der udgik fra hospitalet, når sumpene blev pumpet tomme. Denne pumpning skete først kun 2 gange om året, senere 2 gange om måneden og fra 1848 blev den store sump ved vaskeriet tømt to gange om dagen.

Først i 1874, ca. 55 år efter hospitalets oprettelse, omtales kloaker, idet hospitalets overlæge klager over manglerne ved rendestene, der bortleder »faste og flydende Bestanddele fra Lighuset til Kloak«, men først i 1880 var »Sumpenes Historie« endt, idet man dette år anmodede om, at den sidste sump i ølkælderen måtte få afløb til kloak.

Drikkevandet fik man til at begynde med dels fra brønde i gården, hvoraf én stammede helt fra den tid, da Borri havde guldmagerværksted i bygningerne. Den var ikke opmuret, og overfladevand kunne sive ned i den. Dels kom vandet fra de kongelige vandrender – jvf. tidligere omtale – men disse var som bekendt af træ og utætte, hvilket bl. a. fik skæbnesvangre følger under koleraepidemien i 1853. På hospitalet indlagdes den første kolerapatient den 24. juni, dernæst i de følgende 19 dage 13, hvoraf 8 døde. Men så indtraf en sådan eksplosion, som man kun kender, når drikkevandet er inficeret, og i løbet af få dage blev 2 overlæger, 5 underlæger, apotekerens, inspektørens, fuldmægtigen, skriveren, 3 sygesergenter, økonomaen, vægteren, portneren og 13 opvarningskoner, ialt 30 funktionærer, syge, og heraf døde 12. Ialt var der på hospitalet 145 kolerapatienter, hvoraf 88 døde.

En undersøgelse godtgjorde, at spild fra natspande og latriners tømning sivede gennem den store rendesten, der løb gennem port 7. Få meter fra det sted, hvor rendestenen nåede porten, lå den brønd, der forsynede hospitalets køkken med vand, og herigennem blev drikkevandet inficeret.

I 1865 omtales metalvandleddninger, og i 1875 har man én vandhane i hver etage til drikkevand til stuerne. Om vinteren måtte man dog hente vand ved posten i gården, og åbne træspande henstilledes i sygestuerne. Disse spande benyttedes tillige til afvaskning af spise- og drikkekar efter måltiderne, til afvridning af gulvklude samt til nedbæring af smudsigt vand efter gulvvask. Først langt senere fik man vandkølere til drikkevand.

Omgivelserne var heller ikke gode. I Rigensgade lå der ganske vist kun lave huse, men der fandtes heri flere brændevinsbrænderier, og der var kreaturhold i flere ejendomme, ja, et sted havde man endog køer på 1. sal, og de kom aldrig ud.

Langs Sølvgade lå en række ejendomme, der havde hørt til Gulldhusets bygninger, men man havde været kortsynet nok til at afhænde grundene, og her blev opført fabrikker, der generede hospitalet ved støj, kulrøg og damp. Også Sølvgadens Kaserne, der var indkvarteringssted for 2 regimenter, generede. Mod øst havde man Stokhuset med ca. 500 slaver og Vare-Depotets bygninger med bl. a. værksteder indrettet i den nuværende Tværbygning, altså nærmest i en fløj af hospitalskomplekset. Helt ind til 1917 løb alt afløb fra køkkener, pissoirer m. v. i husene i Rigensgade ud i de åbne rendestene i gaden.

Af de to porte brugtes – ligesom nu – kun den ene (port 9). Port 7 benyttedes kun, når renovationsvognene eller ligvognen skulle ind og ud. I port 9 residerede portneren. Den første portner kom fra det nedlagte hospital på Blågård, men i august 1827 måtte man indstille ham til afsked, da han var i høj grad drikfældig og som følge heraf sløv og »uefterrettelig i sine Pligters Opfyldelse, saa at han langt fra beoagter den ham anbefoede vigtige Post med Aktivitet og Paalidelighed, som han burde«.

Ved hospitalets start var der i den ene ende af Fruentimmerlazarettet indrettet et almindeligt håndvaskeri, men i en kongelig resolution af 17. december 1823 anførtes, at det ved forsøg såvel i fremmede lande som ved de på Almindeligt Hospital anstillede prøver var bevist, »at Dampvaskning havde mange Fordele fremfor Haandvaskning«, hvorfor en vanddampvaskningsindretning også skulle indføres på Garnisons-Hospitalet, men kun til brug ved vask af linned tøj, hvorimod vask af uldne sager fortsat skulle ske ved håndvask. Det anførtes, at kyndige mænd var af den mening, at linned tøj, som brugtes af venerisk syge og fnattede syge, kunne vaskes i samme dampvaskningsindretning, men det bestemtes dog, at der skulle indrettes ét dampvaskningsapparat til ca. 100 sæt tøj fra patienter, der havde »Forraadnelsesfeber eller anden smitsom Sygdom«, og ét apparat til dampvaskning af ca. 800 sæt tøj foruden den eksisterende indretning til håndvask af uldent tøj.

I resolutionen anførtes endvidere, at fremgangsmåden ved tillavning af den cautiske lud var så yderst simpel, at enhver mand, der »besidder nogen Dannelselse«, meget snart kunne lære det efter forskriften. Efter apotekerens anvisning skulle en kompagnikirurg påtage sig opgaven for 10 rdr. om måneden.

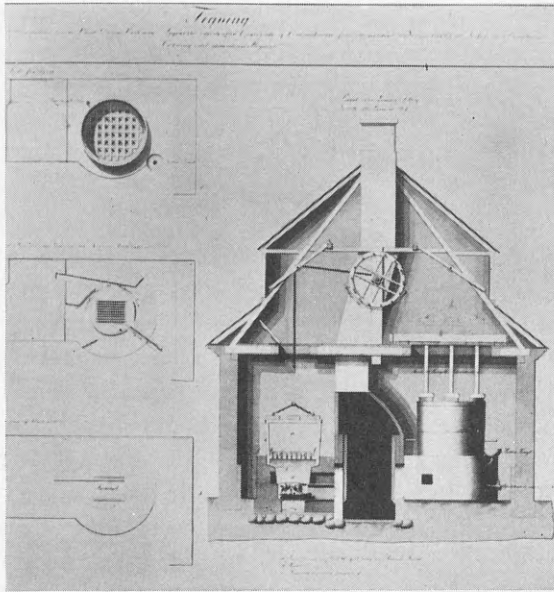

Fig. 23. »Tegning over de 1824 indrettede tvende Vand-Damp-Vaskningsapparater udført efter Opgivelse af Kommissionen, som allernådigst har været befalet til Forslag med Vand-Damp-Vaskning på Almindeligt Hospital«.

Ingeniørkorset opførte dernæst den på skitse 2 anførte tilbygning til Fruentimmerlazarettet. I det ene rum opstilledes kedlerne som vist på ovenstående fig. 23, det tilstødende rum (vinkelfløjen) indrettedes til rullestue.

På fig. 21 ses bygningen umiddelbart før nedbrydningen i 1932.

Den 18. maj meldte Garnisons-Hospitalet, at damp-vaskningen kunne begynde 1. juni 1824.

I 1836 klagede hospitalet over, at drengene fra kasernen – akkurat som i vore dage – krøb over det faldedefærdige plankeværk og ind på hospitalets grund. Indtil 1832 var der, som omtalt i 4. afsnit, skildvagt ved hospitalets hovedport, fra 1832–42 kun natskildvagt og dernæst kun portner.

Den 22. maj 1846 indberettede hospitalet, at bygningernes gadefacader ikke havde været afpudset siden 1817–18, skønt det skulle ske hvert 6. år, hvorfor det indstilledes, at afpudsningen foretoges nu i anledning af den svenske konges besøg på hospitalet. Ansøgningen blev afslået den 26. juni, og facaderne er aldrig senere blevet afpudset.

I september 1852 indstillede Vare-Depotet⁵²⁾, at der på Vare-Depotets grund opførtes en større bygning til opbevaring af de under Vare-Depotets område hørende dele af armeens materiel.

Herefter opførtes det på fig. 24 viste 3-etages magasin – »Ny Magasin« – i gården i Rigensgade nr. 11, hvorefter Vare-Depotet her rådede over såvel hovedbygning som tværbygning og magasin.

I hovedbygningen havde direktøren haft rådighed over hele 2. etage (1. sal) som bolig (300 m²), men i 1857 fandt man dog, at dette var for flot, og boligen deltes så i en direktørbolig og en bolig for regnskabsføreren, og i denne form er boligerne bevaret.

Allerede fra 1649 havde Søetaten haft sine skoler i Nyboder, ligesom Kastellet havde haft sin egen skole. Fra 1785 fik armeen også sine Garnisonsskoler særlig beregnet for underofficersbørn, heraf én på Sølvgadens Kaserne. Godt 1/2 år efter (9. juli 1819), at Garnisons-Hospitalet havde taget sine nye bygninger i brug, bestemte Kongen, at den for Prins Ferdinands Regiments lette Dragoner indrettede store sygestue skulle afgives til undervisningsbrug for Garnisonsskolen »efter den indbyrdes Læremaade for samtlige militære Børn«. Afgivelsen varede dog kun kort tid, thi allerede i 1819 tog den militære skoledirektion den på Sølvgadens Kaserne nyopførte skolebygning (se skitse 2) i brug. Da denne skolebygning ca. 40 år senere skulle indrettes til badeanstalt for de på Sølvgadens Kaserne indkvarterede soldater, fik Ingeniørkorpset den 2. oktober 1856 besked om, at grunden på hjørnet af Stokhusgade og Rigensgade, der var overladt direktøren for Vare-Depotet som have, var bestemt til byggeplads for den nye Garnisonsskole. I årene 1857–58 opførtes her en 3-etages skolebygning – Stokhusgade nr. 3 – og den 17. december 1858 meddeltes det »Direktionen for Garnisonsskolevæsenet«, at bygningen var færdig og ville kunne tages i brug.

Bygningen anvendtes dernæst som skolebygning indtil Garnisonsskolerne blev nedlagt i 1867, hvorefter bygningen i 1871 overtoges af Hærens Gymnastikskole som administrationsbygning og kaserne. Gymnastikskolen havde fra 1816 haft administration og indkvartering på Kronprinsessegades Kaserne og fra 1828 øvelseslokaler på Sølvgadens Kaserne.

Gymnastikskolen havde dernæst til huse i Stokhusgade, indtil den i 1939 flyttede til den nye skolebygning mellem Svanemøllens Kaserne og Ryvangen.

Ved kundgørelse for hæren af 16. oktober 1867 ændredes navnet »Garnisons-Hospital« til »Garnisonssygehus«.

I august 1871 bevilgedes der penge til at fjerne lighuset fra det uhenigtsmæssige sted i sygehusgården lige op ad Tværbygningen (se skitse 2), og et nyt lighus blev opført bag Kirurgbygningen.

I de første ca. 50 år af Garnisons-Hospitalets tid i Rigensgades gamle

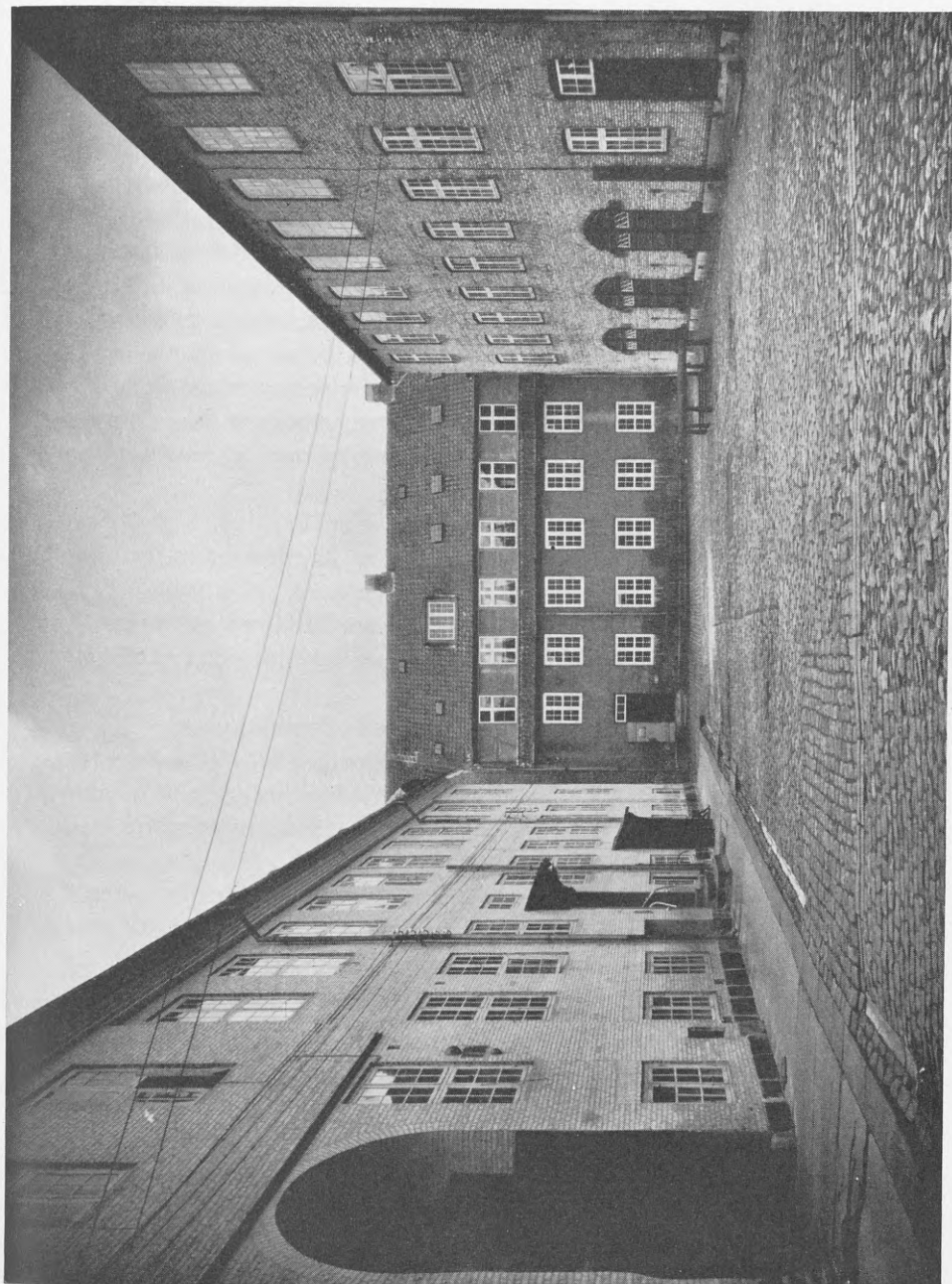

Fig. 24. Vare-Depotets gård med »Ny Magasin« til højre.

bygninger, blev der ikke ofret synderligt på bygningernes vedligeholdelse, men efter 1870 ændredes dette forhold. I tiåret 1881/82–1890/91 anvendtes der således 106.307 kr. til forandringer og forbedringer og 69.223 kr. til vedligeholdelse. Herunder blev således samtlige gamle kakkellovne ombygget, Fruentimmerbygningen rømmet for kvindelige patienter og pladsen anvendt til udvidelse af badeanstalten. Kloaksystemet blev forbedret og grunden drænet.

I årene 1882–86 ombyggedes servicerne (afdelingerne), hvorved der indrettedes bedre værelser for stuekonerne, ordentlige – fra sygestuerne fjernede – klosetrum med skorstenstræk, operationsstuer, the- og opvaskekøkken m. v.

I årene 1887–88 og 1892–93 forbedredes forholdene for apoteket, der var indstalleret i 1. etage (stuen) i hovedbygningens opgang B.

Som omtalt under 4. afsnit bevirkede disse ombygninger, at sengeantallet reduceredes betydeligt.

I 1890 forøgedes området med den sidste store bygning, idet Krigsministeriet bevilgede 70.000 kr. til opførelse af et Klædemagasin med udsalgsbygning på hjørnet af Stokhusgade og Rigensgade, se 6. afsnit.

I 1904 flyttedes kirkesalen fra Kirurgbygningen til hovedbygningens 3. etage, den nuværende musikstue, og provst Fenger indviede den ved en højtidelighed den 17. april.

Den 30. juni 1905 tilendebragtes installationen af vandklosetter.

I 1911 havde søværnet fået et moderne Marinehospital i Prinsessegade på Christianshavn, og man enedes dernæst om på finansloven at afsætte 350.000 kr. til forbedring af Garnisonssygehuset i overensstemmelse med planer forelagt Rigsdagen.

Lægekorpsen ønskede imidlertid et fælles hospital, og Krigsministeriet lod derfor Ingeniørkorpsen undersøge mulighederne for ombygning af hospitalet i Rigensgade, men det udtalte, at bygningerne var så gamle og dårlige, at de ikke kunne danne rammen om et moderne hospital. Man henvendte sig så til arkitekt Ingemann, der foreslog at forhøje bygningen med én etage, lægge gang langs Rigensgade, det vil sige solsiden, og så anbringe glasvægge ind til sygestuerne, der skulle vende mod gården, altså skyggesiden. Rigsdagsudvalget blev betænkelig, og Lægekorps og Ingeniørkorps gik imod, hvorfor forslaget bortfaldt.

Under den 1. verdenskrigs store epidemier kom sygehusets bygninger ud for en topbelastning. Fra 1. august 1914–1. december 1918 var der således indlagt 65.300 patienter med ialt 1.350.000 sygedage, og gården måtte fyldes med Döckerske telte til aflastning af sygestuerne. 48 døde i omhand-

lede periode af menigitis og 103 soldater og sygeplejersker af den spanske syge.

Man havde nu indset, at sygehuset ikke var tidssvarende, og man bestemte sig endelig til at bygge et helt nyt militært sygehus fælles for alle værn. I 1928 flyttede så Garnisonssygehuset bort fra Rigensgade, og den 13. oktober indviedes det nye »Københavns Militærhospital« på Tagensvej.

Hermed var atter sluttet en vigtig periode for en del af bygningerne i Rigensgade, der nu i 110 år havde huset et militært hospital. Finansministeriet overtog ejendomsretten over bygningerne 7 og 9, men de stod dog stadig under Forsvarsministeriets administration, hvorimod de øvrige bygninger forblev forsvarrets ejendom.

Om bygningernes fremtidige anvendelse henvises til 12. afsnit »Rigensgades Kaserne fra 1928«.

8. AFSNIT

Stokhuset

På hjørnet af Stokhusgade og Østervold fandtes Stokhuset, et vigtigt, men også berygtet fængselskompleks.

Navnet kommer af, at fangeres hænder og fødder blev låset fast i ud-borede huller i 2 *stokke*, d.v.s. bjælker, der lagdes over hinanden, hvorved genstridige fanger var gjort uskadelige for en tid. En anden forklaring på navnet er, at der uden for hvert stokhus' port var opstillet en såkaldt stok eller gabestok, hvor borgerne blev sat i gabestok, når de havde forbrudt sig mod lovene.

Stokhuset blev også senere benævnt »Slaveriet«, idet det var hensigten at gøre Stokhuset til hovedsæde for fuldbyrdelsen af »Straffe i Jern«, der idømtes de grovere forbrydere såvel blandt civile som inden for garnisonen¹). Dette gjaldt i hvert tilfælde de danske slaver, i hvilken forbindelse det må erindres, at en garnison bestod af hvervede tropper af mange nationaliteter.

Første gang betegnelsen »Slave« officielt brugtes om fanger i jern var i 1729, hvor »50 ærlige Slaver fra Bremerholm« skulle deltage i gravearbejde ved det nedbrændte enkedronning Sofie Amalies lystslot »Sofie Amalienborg« (S for Fredericiagade).

Ganske vist modtog fæstningerne også slaver i overensstemmelse med forordningen af 27. januar 1739, hvorefter delikventen fremtidig skulle dømmes til at arbejde i nærmeste fæstning (Fredericia, Rendsborg, Nyborg m. fl.), men forholdet var i virkeligheden dette, at slaverne flyttedes fra sted til sted, alt eftersom der var plads og trang til arbejdskraft, og da begge dele var rigeligt til stede i København, blev Stokhuset her stedet, hvor det største antal slaver efterhånden samledes.

Fra 1741 blev Stokhuset i København en straffeanstalt udelukkende for grove militære forbrydere og de til fæstningsarbejde dømte slaver, og fra 1764 afleveredes hertil slaver fra hele landet.

Slaverne opdeltet i de »ærlige Slaver« (de fredsommelige) og de »uærlige Slaver«. De ærlige slaver gik på arbejde i byen, såsom på fæstningsarbejde, i Kastellets bageri, i Tøjhussmedien, i Arsenalet, på Guldhuset, og senere på Garnisons-Hospitalet, sidstnævnte sted som rengøringspersonale, mens de uærlige slaver måtte blive i fangehullerne.

Allerede 1617 havde Kong Chr. IV ladet indrette et stokhus ved Jarmers Plads, formentlig i selve tårnbygningen, men 6 april 1670 lod Kong Chr. V dette stokhus nedlægge (KD VI s. 532) og et nyt opføre på hjørnet af Østervold og Stokhusgade. Huset var 12 alen (7,54 m) langt, altså meget uanseeligt. I huset fandtes 3 arrestrum, samt i »Kielderen, i den liden mørke Kielder, i den store mørke Kielder samt i 2 små mørke Kieldere« arrestrum med »Sweedebænke«. Endvidere fandtes en vagtbygning »Corps de Garde«, 1 stald og 1 »halft Huus af Brædder« til stokmesteren.

Ovennævnte Stokhus holdt kun i ca. 50 år. Kong Fr. IV lod det nedrive i 1722 og samme år blev grunden lagt til et nyt Stokhus, der stod færdigt 1726.

Fr. IVs Stokhus beskrives således: »Er grundmuret og bestaar af 2 Bygninger, hvorimellem en Mur 11 alen lang, og ovenpaa tækket med Bly og med en Port midt i Muren«.

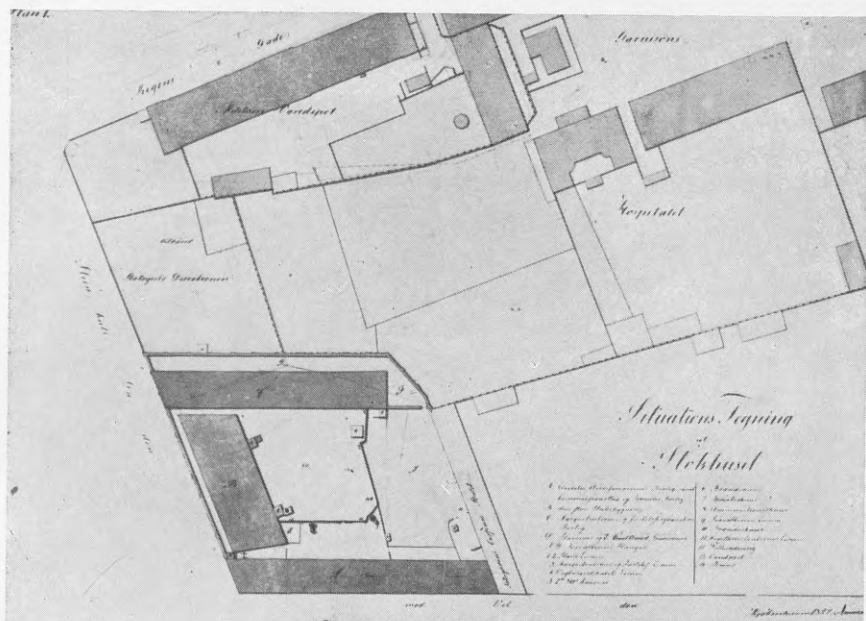

Fig. 25. Situationstegning af Fr. IVs stokhus. A. Det egentlige stokhus. B. Slavehuset og C. Boliger, kirkesal m. v.

»Den ene Bygning (Hjørnebygningen), som er for Arrestanterne, befin- des i sig selv udvendig til Volden (nu Østervoldgade) $40\frac{1}{2}$ Alen (ca. $23\frac{1}{2}$ m) lang, 14 Alen (8,80 m) bred, indvendig i Gaarden 45 Alen ($26\frac{1}{4}$ m). Under Bygningen 7 murede Arrestkieldere, udi hver en liden Karm med 4 små Jernstænger og 4 Ringe«. Arrestkældrene var 8×6 m og hver beregnet for 8 à 12 arrestanter.

»Den anden Bygning, som er for Vagten og Justicibetjenten er ud til Vol- den $40\frac{1}{2}$ Alen ($23\frac{1}{2}$ m) lang.«

De to bygninger er på omstående tegning, fig. 25, betegnet med A, og facaden afbildet midt på tegningen, fig. 26 (vagten længst til højre med vinduer). Som tegningen viser blev de to bygninger senere sammenbyggede, således at det blev een sammenhængende bygning med porten i midten.

På fig. 27 ses fangehullerne i nederste venstre hjørne. I snittet af byg- ningen kan man se luftkanalen til det minimale lufthul.

Bygmester var den italienske murermester Marc Antonio Pelli, og bygge- omkostningerne var 4.646 rdr. plus 600 rdr.

I regnskaberne fra 1724–25 anføres bl. a., at der er anvendt 18 rdr. og 12 sk. »vor einem Stock nebst einer neuer Torturbanch in das Stockhaus, weil die alte ganz verfaulet und ruiniert gewesen«, hvilket kunne tyde på, at alt brugeligt fra Chr. V's Stokhus blev anvendt i det nye.

Fig. 26. Stokhusets facade mod Øster Voldgade.

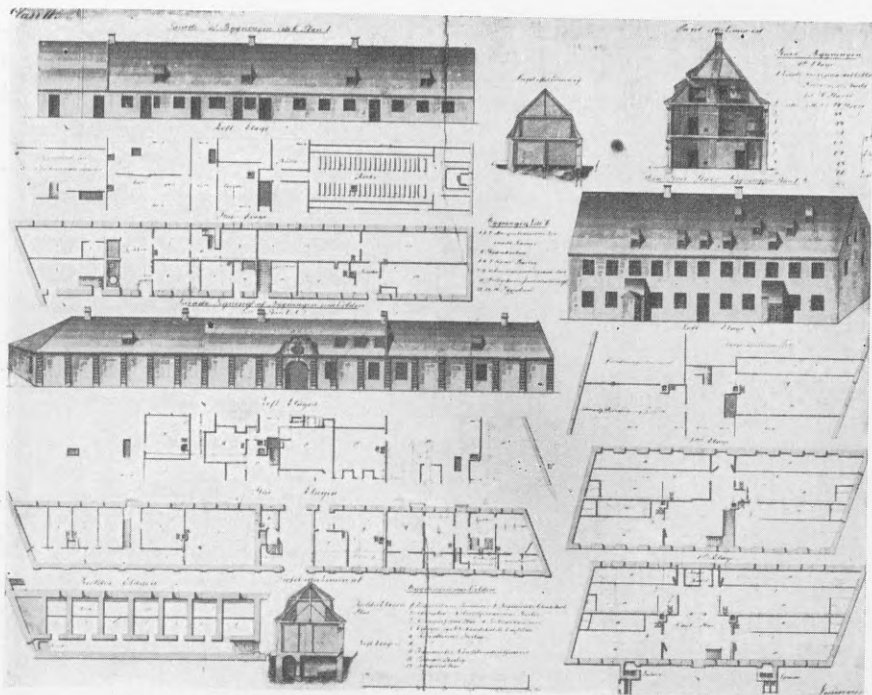

Fig. 27. Facadetegninger af Stokhusets bygninger samt grundplaner.

Den 10. marts 1732 blev der givet ordre til bygning af et »Rasphausz« på grunden mod Guldhuset (Rigensgade), se fig. 25, bygning C. Det skulle oprindeligt høre til Guldhuset (Uldmanufaktur) og anvendes til fanger, der skulle raspe farvetræ, et meget anstrengende og usundt arbejde (en rasp = en fil, men tænderne er grovere og sidder mere spredt). Huset blev tilskødt Guldhuset 1736, men blev aldrig anvendt til formålet, og i 1740 overgik bygningen til Stokhuset til anvendelse som opholdssted for de første slaver, der anbragtes i Stokhuset, idet 95 slaver i maj 1741 overflyttedes hertil fra Bremerholm. I stedet for det ovennævnte rasphus opførtes 1742 et rasphus ved Børnehuset på Christianshavn (tugthuset). Det blev først ophævet ved lov af 29. december 1850.

På fig. 27 ses øverst til venstre facadetegning af bygning C samt plan over bygningens indretning med boliger for marketenderen og justitssergenten, sygestuer og på loftet en kirkesal.

I 1783 opførtes endelig den »store Slavebygning« mod Stokhusgade og med en facade på 30 m og 11 m i bredden, fig. 25, bygning B. Huset var

oprindelig beregnet til Søetatens slaver og derfor opført af Søetatens Collegia. Det var i to etager plus loft, se tegningen fig. 27, højre side. I stueetagen (1. etage) fandtes 4 stuer til henholdsvis 56, 74, 48 og 44 fanger, på 1. sal (2. etage) stuer til henholdsvis 54, 64, 64 og 48 fanger og endelig lofts-etagen 1 stue til 66 fanger plus munderingskammer og logi til 2 sergenter, ialt til 518 fanger. For enden af hver af de store fangestuer fandtes et »Locum«. Foran huset var der mod gaden opført en høj mur, se fig. 25. I den søndre ende af den med en mur omgærdede stokhusgård eller »Slavegaard« lå lighuset, der næsten altid var belagt. Mellem gården og Sølvgadens Kaserne stald fandtes forvalterens have (fig. 25 B). I gården stod i den nordre ende en justitspæl med 2 halsjern og kæde. De hygiejniske forhold i Stokhuset var selvsagt yderst slette, og kolera- og pest-epidemier rasede særlig voldsomt blandt fangerne. Garnisonen afgav en meget stærk vagt til Stokhuset.

1851 nedlagdes Stokhuset som straffeanstalt, og bygningen anvendtes dernæst indtil nedrivningen i 1938 som anneks til Materielintendanturen og Inventariedepot i Rigensgade. Hyldebuskene voksede op i gård og have (fig. 28 og 29) og dannede et idyllisk interiør dækkende over fortidens grusomheder.

Fig. 28. Stokhusbygningen mod Østervold før nedrivningen, set fra gården.

Fig. 29. Slavebygningen mod Stokhusgade før nedrivningen, set fra gården.

Dette minde om dansk militær kriminalhistorie fra tiden 1722–1851 burde have været bevaret, dels som et kulturhistorisk minde, dels som turistattraktion i lighed med Venedigs og Engelsborgs fængsler.

I Axel Pontoppidans bog »Omkring Københavns volde og stokhuse« findes interessante skildringer af forholdene i Stokhuset.

9. AFSNIT

Sølvgadens Kaserne

Skønt kasernens historie ofte er omtalt, bl. a. af Morten Poulsen i »Den gamle Kaserne og dens Batailloner« (København 1929), er det dog naturligt at omtale den her, da den ligger indenfor det område, afhandlingen omhandler.

I 100 år havde hæren kun haft én kaserne i København, nemlig Kastellet, resten af soldaterne var indkvarteret i borgerkvarterer, og utilfredsheden med de dårlige indkvarteringsforhold havde længe været stor såvel hos borgerne som hos soldaterne, og hærens øverstkommanderende, feltmarskal Saint Germain, krævede da også bedre boligforhold for tropperne.

Efter en række forhandlinger bestemtes det endelig at opføre en kaserne på den Kongen tilhørende plads St. Annæ kirkegård (se skitse 1), hvor enke-dronning Sofie Magdalene havde sin kostald, den lange bygning mod Stokhuset.

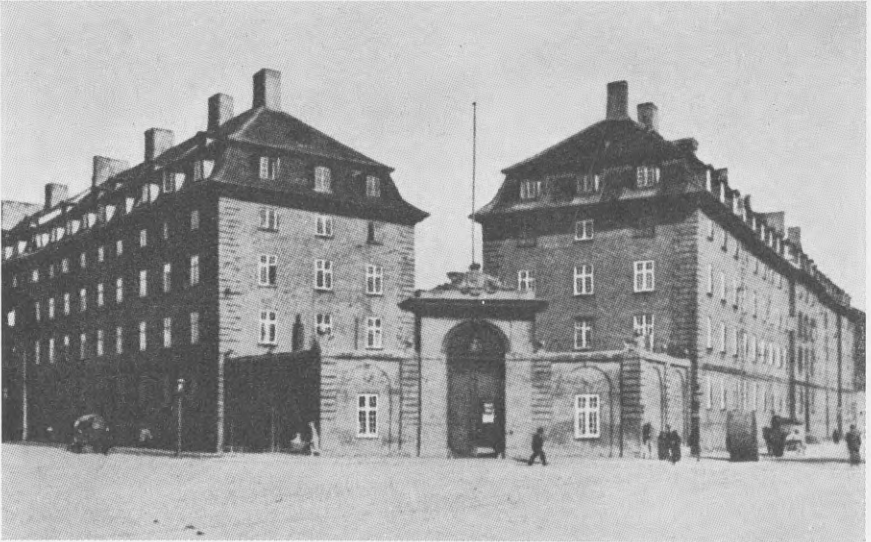

Fig. 30. Sølvgadens kaserne.

Den som kongelig bygmester i 1754 indkaldte franske arkitekt Nicolas-Henri Jardin fik pålæg om at udføre tegningerne, hvorimod det egentlige byggearbejde blev overdraget Fortifikationsetaten med afskediget ingeniørkaptajn Corl Christian Pflueg¹⁾, en broder til direktøren for Guldhuset, som bygningsarkitekt og med faglærte, hvervede soldater som håndværkere, håndlangere og »Pligtfolk«.

I slutningen af juli 1765 begyndte udgravningen af grunden, og i 1765 kom »Sølvfløjen« (den mod Sølvgade) under tag. Da Sølvfløjen i en vis forstand var den første egentlige kaserne i København – Kastellet var en fæstning – bestemtes det, at kransen skulle hejses under stor festivitas. Pflueg overlod det til håndværkerne (soldaterne) at forfærdige kransen, og den blev af uhyre størrelse. Under honnør og musik fra adskillige regimentsmusikkorps blev den afhentet i General-Krigs-Direktoratet, hvorfra den bragtes til byggepladsen og opsattes under fuld musik. Hs. Majestæt Kongen tilstillede Pflueg 50 dukater til uddeling blandt »Professionisterne og Arbejderne«²⁾.

Kasernens grundplan er formet som et dobbelt F, forbogstaverne til Kongens navn, se skitse 2.

I 1768 kom »Voldfløjen« under tag. Den franske billedhugger Sally og arkitekt Jardin bestemte, hvorledes prydelserne over porten skulle være, og disse udførtes af billedhuggeren Rachette.

Kasernen eller »De kgl. Caserner« var bestemt for »Danske Livregiment« og »Norske Livregiment«, og den 29. september 1771 flyttede de to regimenter ind på kasernen, men herligheden varede kun kort, allerede 4 år efter, den 25. september 1775, måtte regimenterne forlade kasernen for atter at gå i kvarter hos borgerne og overlade kasernen til lemmerne fra »Almindeligt Hospital« og »Christians Plejehjem«, idet en forordning af marts 1775 havde anført, at »Rømningen skulle gennemføres for igen at sætte Borgerne i Besiddelse af den ved Kasernens Opførelse tabte Næring og for at skaffe Husejerne en bedre Indkomst af deres Huse, ligesom – tilføjes der – af andre vigtige Aarsager«.

Blandt disse vigtige årsager nævner Pflueg bestræbelserne for at fremhjelpe den grønlandske sæl- og hvalfiskefangst ved at benytte til skibsværfter og pakhuse for Grønlandshandelen de arealer og bygninger, der kunne fås til rådighed, når »Almindeligt Hospital« og »Christians Plejehjem« henflyttedes til Sølvgadens Kaserne.

I oktober 1775 rykkede de to stiftelser ind i hver sin fløj, men ca. 9 år efter skete der atter en fuldstændig omkalfatring af magistratens indstilling, idet man nu »under Henvisning til de stigende Huslejer« androg om fri-

tagelse for indkvarteringen. Den 16. juli 1784 rykkede regimenterne atter ind på kasernen for først at forlade denne, da kasernen efter hærloven af 1922 blev overladt De danske Statsbaner som administrationsbygning.

Kasernen beslaglagde til at begynde med kun et stykke af St. Annæ kirkegård, men i 1770 blev resten, tillige med enkedronningens kostald eller »Hollænderhus« overdraget Land-Militær-Etaten til »Brug og Benyttelse for kongelig Tjeneste«, og der opførtes i tidens løb forskellige bygninger på arealet, bl. a. depotbygning, gymnastikhus, stald m. v. samt i 1819 en »Garnisonsskole for Underofficerernes Børn«.

Kort tid efter kasernens fuldførelse opførte farveren Jacob Holmblad i 1776 det endnu bevarede smukke lille nabohus til kasernen – Sølvgade nr. 38. Han blev 1765 farver ved »Det kgl. militære Uldmanufaktur« og blev grundlægger af Holmblads Farverier (senere Sadolin og Holmblad A/S Farve- og Lak-fabrik).

10. AFSNIT

Nyboder

Skønt liggende udenfor det egentlige afhandlingsområde, er Nyboder så fast knyttet til den nordlige militære del af Ny København, at en omtale af dette karakteristiske bygningsværk må medtages.

Allerede i sin første regeringsperiode havde Kong Christian IV opført skipperboderne ved Nicolai Kirke (nu Hummergade, Laksegade, Admiralgade m. v.), men der var kun plads til skippere, styrmænd, højbådsmand og andre Hs. Majestæts skibsofficerer. – De hærgedes 1690 af en brand, blev 1694 solgt ved auktion og totalt afbrændt ved branden 1795 –.

Alle flådens besværligheder med at skaffe fast mandskab kunne imidlertid afhjælpes, såfremt der kunne skaffes boliger til det menige mandskab. (Bådsmand betød i datidens sprog blot en menig matros eller sømand).

Som omtalt i 1. afsnit havde Kongen siden 1606 ejet betydelige arealer i Ny København, og det faldt derfor naturligt at påbegynde et så omfattende byggeri som De nye Boder i denne bydel, der på daværende tidspunkt ikke lå så langt fra vandet.

Tidspunktet for Nyboders fødsel er vanskeligt at angive, men den 28. januar 1631 udsendtes en forordning om en særlig skat til dækning af udgifterne, og den 28. juli 1631 skrev Kongen, at byggeriet var begyndt, og han ytrede sin utålmodighed over, at det på grund af pengemangel gik så langsomt.

Voldmester Tomas Hansen måtte udgrave grunden, og muremester Jørgen Tinian overtog opførelsen af husene for 40 rdr. pr. hus i arbejdsløn, medens Kongen selv leverede materialer. Man påbegyndte byggeriet i Klerkegade og fortsatte mod Kastellet.

I 1631 opførtes 24 huse efter rækkesystemet, i 1632 – 35, 1633 – 42, 1634 – 24, 1635 – 53 eller ialt i 5 år 178 huse. Dette gik Kongen for langsomt, og den 9. januar 1636 sluttede han kontrakt med Jacob Madsen fra Christianshavn og konsorter om at opføre alle de boder, der endnu behøvedes for 220 rdr. pr. »Rønne« indbefattet materialerne. I 1636 opførtes der herefter 100 huse, 1637 – 72, 1638 – 130, 1639 – 105

Tallet på husene er noget varierende, men ialt blev der i Chr. IV's tid opført mellem 566 og 611 huse, eller de på omstående kort, fig. 34, med sort angivne. Som det fremgår af tegningen er en trekant mod Rigensgade mærk­værdigvis aldrig blevet bebygget med nyboderhuse.

Som afbildet på nedenstående tegning, fig. 31, har alle husene (boderne) været i een etage og med loft over.

Hver familie rådede over forstue med opgang til loftet, køkken med åbent ildsted, en stor stue 4×5 m og 2 mindre kamre, hvilket efter datidens forhold ikke kan siges at være nogen ringe bolig for en menig sømand.

Omkring 1679 har boligmangelen imidlertid gjort sig gældende, idet man

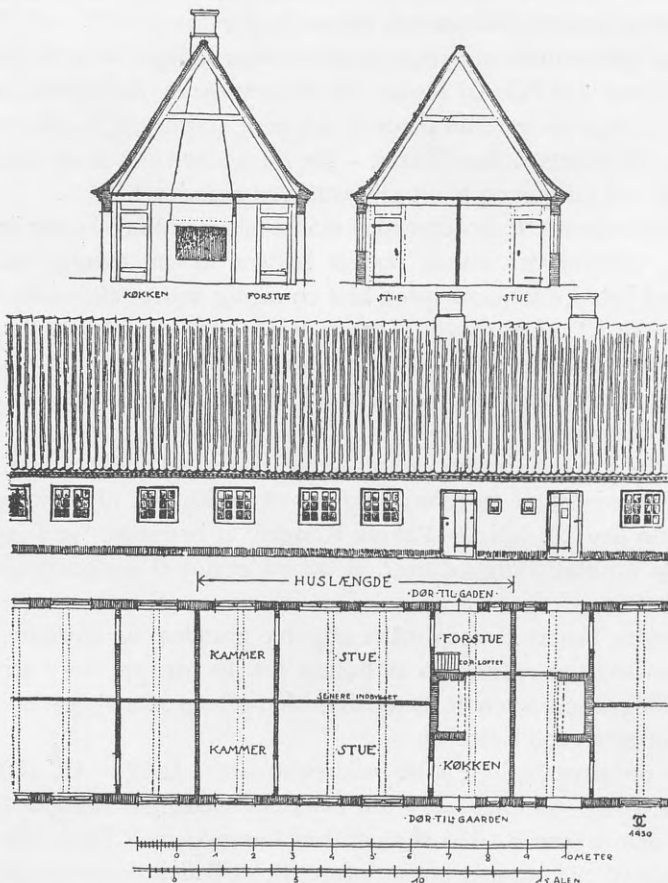

Fig. 31. Opmåling af et af Nyboderhusene med dele af nabohusene i Chr. IV's længe i St. Paulsgade.

da delte den store stue i 2 ved opførelse af en bræddeskillevæg (se fig. 31). Hver familie havde herefter en mindre stue og et kammer samt fælles køkken med nabofamilien.

I 1698 udvidedes Nyboder med nogle få huse.

Når riget fattedes penge, gik det som i vore tider, man indskrænker vedligeholdelsesudgifterne, og dette gjorde man også under den Store nordiske Krig 1709–1720, idet man til vedligeholdelse kun bevilgede 7000 rdr. pr. år mod normalt 22.000 rdr., hvilket igen bevirkede, at husene forfaldt. I 1722 indså man imidlertid, at det var darlig økonomi, hvorefter normalt bidrag atter ydedes.

Man kan forstå, at epidemier har hærget voldsomt i det med mennesker tæt pakkede område. Således havde pesten i 1711, hvor en trediedel af Københavns befolkning døde, en rig høst blandt nyboderfolket, og igennem år stod mange huse tomme.

I over 100 år stod Chr. IV's lave boder urørte. Først i 1755–57 opførtes under Fr. V ialt 94 huse (de på fig. 34 med skråravering betegnede), og hvert hus i to etager, indrettet til fire familier, og til en pris af 680 rdr. pr. hus.

Herefter opførtes under Kong Chr. VII i 1785 husene imellem Elsdyrsgade og Delfingade, nu for 820 rdr., i 1789 bebyggedes Krokodillegade og straks herefter Svane- og Gåsegade, dannende en spids vinkel med de andre nybodergader. I 1795 endnu 13 huse, hvorved bebyggelsen var afsluttet.

Hånd i hånd med den senere bebyggelse skete der i årene 1792–1804 en delvis fornyelse af de gamle huse, der udvidedes i lighed med de senere opførte, forsynedes med gibslofter, bræddegulve, bedre vinduer med større ruder o.s.v., ligesom der i 1782 skaffedes ca. 500 bilæggerovne.

Af Chr. IV's oprindelige nyboderhuse findes der nu kun den lave længe i St. Paulsgade, hvor der i en bolig af oprindelig størrelse er indrettet marine-museum.

I 1882 skrev H. D. Lind følgende om »Boderne«:

»Ved Nyboders Frihuse vandt Kongen en fast Stamme, hvormed han straks kunne besætte en del af Flaaden. Men disse hans daglige Tjenere vandt ogsaa, de var ikke henvist til en Kaserne, men der var givet dem Betingelse for at danne deres eget Hjem, vistnok fattige og lidet kultiverede Hjem, men dog saadanne, hvor Arneilden kunne indvirke mildnende paa de ofte raa Elementer, som samlede sig om den. Heller ikke må Kvindernes og især Børnenes Indflydelse overses. Baade Skipperboderne og Nyboder kunne vel opvise Kvinder, »hvis Skælden og anden Ukvemhed« bragte dem i Tugthuset, men de var forhaabentlig kun Undtagelser«.

Fig. 32. Af Christian IV's Nyboderhuse står nu kun den lave længe i St. Paulsgade.

I lang tid forsynede Guldhuset Nyboder med vand gennem en ledning, men den menes afbrudt ca. 1800 til stor gene for nyboderfolket.

Allerede fra 1682 blev enkelte officerer tvunget til at bo i Nyboder, og da Nyboder stod på sit højeste, ejede man indenfor området henved 24 officersboliger, som oftest indrettet i pavilloner for hver ende af husrækkerne, se fig. 34 – de med $\times$ mærkede. De ses endnu f. eks. i Fredericiagade.

Til brug for reparationer af nyboderbygningerne blev der allerede ca. 1642 anlagt en »Materialgaard« i Rigensgade, hvor nu Methodistkirken ligger, se 7. afsnit.

Beboerne i Nyboder var et stridbart og uroligt folkefærd, der ofte deltog i uroligheder, hvorfor Kongen 18. november 1693 undertegnede en resolution om »en Vagtanordning i De nye Boder«. Vagtbygningen fik sin plads ved Adelgade mellem Enhjørningsgade og Ulvegade. Den er sandsynligvis taget i brug i 1694, og den bestod til 1787, da den blev nedbrudt og en ny – den endnu bevarede – opførtes sammesteds.

Samtidig (1694) fik Nyboder en embedsmand som »Inspektør ved Nyboders Reparation« og med bolig i Materialgaarden (se 11. afsnit), nærmest en vicevært, og i 1815 en militær kommandant, der tillige var en af de 3 direktører for Søetatens Hospital, se neden for.

Nyboder havde også egne skoler. Allerede 1649–54 oprettedes en skole

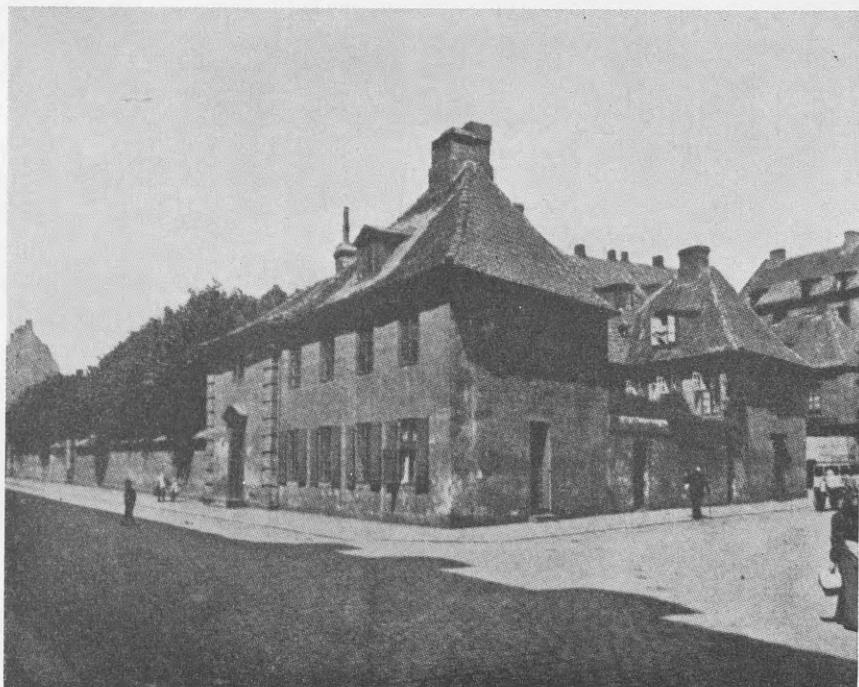

for nyboderdrengene på det sted i Klerkegade, hvor den gamle frimurerloge ligger, og denne kan betragtes som Københavns første almue (folke)-skole. I 1786 havde Nyboder hele 6 skoler, hver beregnet på ca. 100 drenge, se fig. 34, hvor skolerne er betegnet med o.

En særlig omtale skal gives »Søetatens Hospital« i Nyboder, idet dette i en længere periode var tilknyttet Garnisonssygehuset i Rigensgade.

For de ældste tiders kvæsthusforhold indenfor Søetaten henvises til 4. afsnit. Det store Søkvæsthus i Kvæsthusgade, der tillige virkede som invalide-stiftelse og fattigforsørgelsesanstalt, optog fra 1693 foruden sårede, tillige de matroser og fra 1727 de håndværkere, der blev syge i Kongens tjeneste. Fra 1777 flyttedes hospitalet til Søkvæsthuset på Christianshavn.

For at betjene nyboderfolket åbnedes i 1736–37 i Nyboder 4 sygestuer med egne kirurger, og i 1805–06 byggedes »Søetatens Hospital«, beliggende mellem Kokkegade (Fredericiagade) og Balsamgade (se fig. 34) og med indgang fra Kokkegade. Hospitalet åbnedes den 15. november 1806. Det

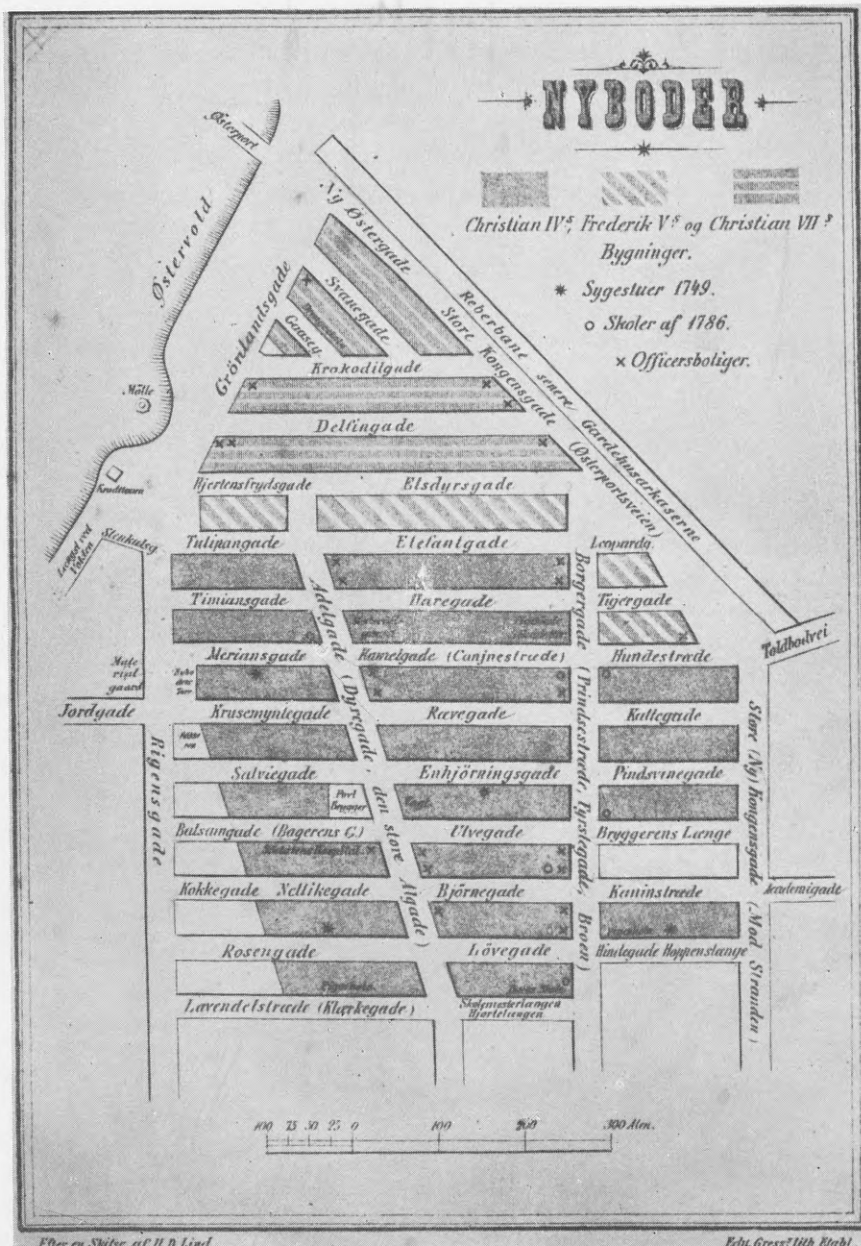

Fig.34. Nyboderområdet.

betegnes som et velindrettet og smagfuldt hospital ,hvor nu alle marinens syge af betydning kunne finde »et smukt Lokale, en ordentlig Pleje, en nøjagtig Behandling under Direktionens nøjagtige Tilsyn, som Krigeren i Sygdomstilfælde kan gøre Fordring på, og Menneskeheden kræver«. Hospitalet havde plads, senge og inventarium til »144 Mandfolk, 48 Kvinder og Børn«, og desuden 2 stuer, hvor 20 personer af hvert køn, som behøvede afsondring fra andre syge, kunne modtages. Hver af de 4 divisioners syge behandlede af egen divisionskirurg.

I 1816 bestemtes det, at hospitalet i fredstid også skulle optage de syge fra skibene, hvorefter Søkvæsthuset på Christianshavn overgik til anden anvendelse.

Efter ca. 60 års forløb fandtes hospitalet mindre egnet til formålet, og (ca.) 1867 oprettedes der atter fællesskab mellem de to etater, idet Søetatens syge henvistes til Garnisonssygehuset i Rigensgade.

Fra 1867–86 henstod Nyboderhospitalet ubenyttet, fra 1886–88 blev det periodevis benyttet som reservehospital for Garnisonssygehuset. Efter 1888 blev det benyttet som epidemihospital for hær og søværn, hvortil det med sin beliggenhed midt i et tæt bebygget kvarter var mindre egnet, ligesom bygninger og hele indretningen ikke tillod en betryggende isolering af de forskellige sygdomskategorier, hvorfor det blev nedrevet i år 1900.

For byplanlæggerne blev det store område med de lave huse en torn i øjet, og 1845 begyndte uvejret at ramme Nyboder, idet en parcel blev solgt til det daværende børnehospital. I 1855 brød stormen for alvor løs, og fra 1864 tabte Nyboder stadig terrain, idet store dele solgtes til privat bebyggelse, men galskaben standsede da, og trods gentagne forsøg helt frem i tiden på at sløjfe området, og trods ombygninger, er der dog endnu bevaret et stort område med de karakteristiske rækkehusboder.

Man har altid fra angribernes side anført det urationelle i at lade et så stort område henligge med så lav bebyggelse, men beregninger har vist følgende:

Rejser man 36 m nyboderhuse, d.v.s. 6 stk. 4 familiehuse, på højkant, hvorved der fremkommer et Bellahøj højhus, og giver man blokkene samme lysareal som for Bellahøj husene, så bor der lige så mange mennesker i Nyboder, som på et tilsvarende areal på Bellahøj.

Man må derfor håbe, at den arkitektoniske og kulturhistoriske perle, vi ejer i nyboderområdet, endnu i mange år må blive bevaret til glæde for såvel landets egen befolkning som for de udenlandske turister.

11. AFSNIT

»Den kgl. Materialgaard« og »Grønland«

Som sidste afsnit indenfor Ny Københavns nordlige militærområde skal her behandles »Den kgl. Materialgaard« og terrainområdet »Grønland«, der lå mellem Rigensgade og Kastellet.

Materialgårdens opførelse kan formentlig henføres til 1642, da ingeniør Hans Jacobsen Schørt fik ledelsen af voldarbejdet. I 1656 afløstes generalingeniør Axel Urup (jvf. 1. afsnit) af oberst Quitzow, og her fremtræder Materialgården for første gang i de bevarede papirer.

Ved afleveringsforretning af 17. maj 1656 siges Materialgården at ligge i Rigensgade mellem Den Runde Kirke og Helsingørporten (Østerport udfor den nordlige ende af Rigensgade), ligesom den omtales 25. juli 1658¹⁾ som liggende ved Østerport.

Af skitse 1 (side 169) ses beliggenheden at være omtrent, hvor nu Methodistkirken ligger på hjørnet af Stokhusgade og Rigensgade. Den er i grundtaksten for 1668²⁾ opført med 200 rdr., i 1689 angivet som matrikel nr. 366, 1756 matr. nr. 435 og 1806 nr. 487.

Materialgården var indhegnet med plankeværk og rummede dels en bolig for materialskriveren, dels 4 træskure til vogne, værktøj og materialer. Den var altså fra sin første tilblivelse direkte knyttet til fæstningsarbejdet, og den sorterede efter dettes afslutning under Fæstningskommandanten, til hvem materielskriveren (senere benævnt materialforvalteren), som en ham underlagt fæstningsbetjent, aflagde regnskab.

Fortifikationsetaten (senere Ingeniørkorpset) fik ved sin oprettelse i 1684 dispositionsretten over materialerne, og den fortifikationsofficer, som havde med vedligeholdelsen af fæstningen at gøre, attesterede regningerne, forinden fremsendelsen af regnskabet til kommandanten.

Ved siden af den oprindelige virksomhed som Fæstningens Materialgaard, blev der efterhånden også i stigende grad indkøbt og oplagt materialer til de øvrige kongelige bygningsarbejder, således at den med rette betegnes kongelig Materialgaard.

Da voldarbejdet på Vestvolden var bragt til afslutning, fortsatte man 1660–70 med opfyldning af det lavvandede terrain bag Vestvolden, hvorved Frederiksholmskvarteret opstod. Omtrent 1680 kunne Ny Kongensgade bygges på begge sider, og den sydlige del af Frederiksholms Kanal udgraves.

Herved kunne man skaffe plads til en mere centralt beliggende Materialgård, og 1683–84 påbegyndte man opførelse af den nye »Fæstningens Materialgaard«, Frederiksholms Kanal 30, og i løbet af 1684, altså ved oprettelse af Fortifikationen, blev den gamle Materialgaard i Rigensgade forladt af det militære fæstningskommando, hvorefter den udelukkende virkede som Materialgård først og fremmest for Nyboder³⁾, der i 1694 fik en embedsmand som »Inspektør ved Nyboders Reparation« og med bolig på Materialgaarden. Han fungerede nærmest som vicevært for Nyboder. Den sidste var hoffontænemester P. Friis (se senere).

Fra Rigensgade flyttede Materialgaarden i 1799 til en ledig grund i Kokkegade (nu Olfert Fischersgade) i nærheden af den gamle vagt. Efter få års forløb flyttede den imidlertid til Adelgade til en grund mellem Kamelgade og Haregade, se 10. afsnit, fig. 34. I 1891 flyttede »Gaarden«, som den nu kaldtes, atter til Olfert Fischersgade i nærheden af gamle vagt, for endelig i 1904 at havne på sin nuværende plads i St. Paulsgade i den eneste fra Chr. IV's tid bevarede bygning.

I den forladte Materialgård i Rigensgade blev der imidlertid i 1799 anlagt en »Søetatens Sejldugsfabrik« og med den føromtalte inspektør og fontænemester Friis som første bestyrer. Han døde 1831. Året 1800 begyndte sejldugsvævningen med ca. 1000 ruller årligt. Fra 1823 påbegyndtes tillige lærredsvævning til matrosernes skjorter m. v. og med en årlig produktion af ca. 24.000 alen. Fabrikken havde da i gang 30 sejldugsvæve, 40 lærredsvæve, 36 forskellige arbejdsfolk og 300–500 spindersker. Efterhånden viste fabrikationen sig ikke lønnende, og 1. januar 1849 blev fabrikken nedlagt, bygningerne og grunden solgt, og i stedet blev der på Holmen oprettet et værksted for vævning af sejldug.

„Grønland“

Efter Kastelets opførelse i 1662–64 opstod der imellem dette, volden og Nyboder en stor øde plads kaldet »Grønland« (Grønneland) der brugtes som eksercerplads for garnisonen.

I matrikulsfortegnelsen af 30. oktober 1689 angives pladsen at være nr. 369 »Hr. Rigens Marskalks Plads, skal efter Rodemesterens Beretning være den Plads, som kaldes Grønland«.

Garnisonen havde rettersted udenfor Østerport, hvor Kalkbrænderihavnen nu ligger. I 1676 – under Den skaanske Krig – var byen oversvømmet med soldater og matroser, og den 6. maj 1676 fik byfogeden derfor befaling til at lade hugge og opsætte en »halv Galge« på Grønland mellem Kastellet og Toldboden (KD VI side 673). Allerede den 10. maj blev en tysk fenrik hængt her p. g. a. forræderi.

Når en galge eller et skafot skulle rejses, var det skik, at håndværkerne gik til arbejdet med musik og anført af byfogden, som selv måtte føre det første hug for ligesom at adle den vanærende forretning⁴).

Som omtalt i 1. afsnit var Østerport først placeret udfor det lille torv, der ligger (mellem), hvor Østervoldgade og Rigensgade løber sammen, men 1704 flyttedes porten ud til »Grønland«, hvor Østerbrogade nu passerer Den frie Udstillings bygninger. Her opførtes tillige en »Corps de Garde« (vagt) med officersvagt og værelse for visiterere og kontrollører. Tidligere havde

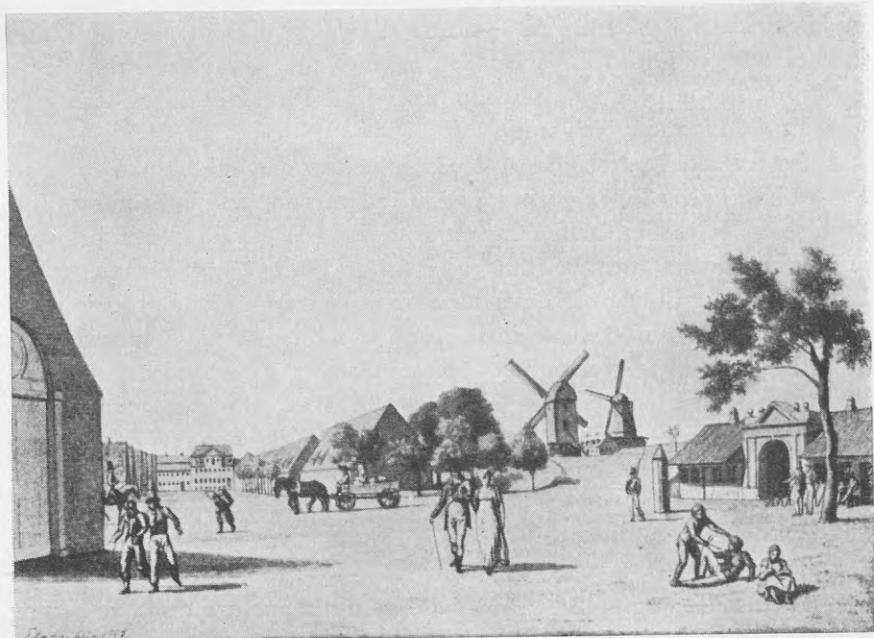

Fig. 35. Østerport set fra hjørnet af nuværende Bernadotte Allé og Grønningen. Til venstre i forgrunden den tidligere Husarkaserne, i baggrunden Nyboder og husrækken mellem Rigensgade og Øster Voldgade, i midten militærets pakhuse og til højre Grønlands Mølle og Dronningens Mølle på Rosenkrantz' bastion.

(Akvarel, C. V. Eckersberg 1807, Københavns Bymuseum).

der været flere »Vagthuse«, således forsvandt i 1704 et gammelt vagthus ved Østerport kaldet »Grønlands Eck« eller »Tobaksdaasen«, og i 1708 forsvandt et vagthus ved den gamle Østerport.

Kongen holdt ofte store mønstringer på Grønland, således blev den 10. maj 1729 Hestgarden og artilleriet mønstret her, hvorimod mønstringer af fodfolket på den tid holdtes på mønstringspladsen ved Amalienborg.

Ved reguleringen af Ny Toldbodgade i 1755 blev de herværende tømmerpladser flyttet til Grønland, for 10 år efter at flyttes til en plads ved Kalvebod bag nuværende Tivoli.

I 1779 skete der en epokegørende begivenhed på Grønland, idet – som omtalt i 7. afsnit side 127 – det ved den gamle Østerport liggende krudttårn med 500 centner til dels fordærvet krudt sprang i luften, hvorved 47 mennesker kvæstedes og 7 senere døde af deres sår. De to møller på volden (se fig. 35) blev totalt ødelagt. I vid omkredt blev gårde og huse beskadigede, tage og vinduer slået itu og mennesker kastet omkuld. I Nyboder led husene overordentligt, det siges, at denne bydel så ud som en hoben ruiner. Enkelte steder f. eks. i Stenkulsgade (den strækning af Østervoldgade, som lå mellem Stokhusgade og Grønland) var husene styrtet helt sammen. På Guldhuset, ja, selv på Frederiks Hospital i Bredgade, var virkningen yderst voldsom, da der kun var lave huse imellem. Det gamle reserveorangeri i Rosenborg Have blev så godt som ødelagt, og antallet af sprængte ruder i byen var så stort, at der måtte indføres 600 kister vinduesglas og 300 kister kurveglas fra udlandet, da de norske glasværkers beholdninger ikke slog til. Årsagen til katastrofen blev aldrig oplyst, men et rygte ville vide, at den ved krudttårnet posterede skildvagt hemmeligt havde røget tobak, og da afløsningen kom, havde han banket piben af på sin skohæl, hvorved gnisterne fløj omkring.

Skaderne på bygningerne i Nyboder ansloges alene til 40.000 rdr., andre huse og gårde havde lidt skade for 30.000 rdr., hvortil kom løssøre til en værdi af 3.386 rdr., som var ødelagt alene for Nyboders indbyggere.

Krudttårnet genopførtes og forsvandt først i 1872.

Imellem 1785 og 1795 blev Nyboder udvidet fra Elsdyrsgade til Trekanten ud mod Grønningen – St. Kongensgade (se fig. 34), og herefter var Grønland ikke længere brugelig som eksercerplads, hvorfor et stykke af Rosenborg Have 1785–87 blev inddraget og anvendt som eksercerplads (nuværende Rosenborg Eksercerplads).

Ved Østerport havde den Grønlandske Handel opført en reberbane. Da Ingeniørkorpset havde fået rådighed over en del af det omhandlede terrain, udgik der den 12. august 1785 en kongelig resolution⁵⁾ om, at den nævnte

reberbane på statsminister general von Huths allerunderdanigste forestilling kunne erhverves af Ingeniørkorpset for 8000 rdr., samt at pengene kunne tages af de besparelser, der var indvundet ved de nationale troppesamlings udsættelse.

Den 18. juli 1801 gav Generalitetet Ingeniørkorpset ordre⁶⁾ til straks på den resterende del af Grønland at opføre 2 træmagasiner, 80×20 alen, og med loft over den halve del, til opbevaring af artilleriets lavetter og skyts. Magasinerne ses på omstående billede (fig. 35).

Hermed var også den sidste del af Grønland udbygget med militære anlæg.

Rigensgades Kaserne fra 1928

Den 21. november 1928 overtog kommandantskabet på Sølvgadens Kaserne det rømmede Garnionssygehus' bygninger m. v.

Det bestemtes herefter, at Arbejds- og Sundheds-tropperne samt Sygepasserskolen skulle indkvarteres i bygningerne, og i 1929 indrettedes i opgang F. 2. etage (nu kasernekommandantskabets kontor og materialmesterbolig) kontorer for Arbejds- og Sundhedstroppersnes sjællandske Depot, og i samme opgang belægnings- og samlingsstuer for mandskab, ialt 211 mand, ligesom et marketenderi indrettedes i kælder og stueetage.

Hidtil havde man kun haft de brede hovedtrapper, men for at opnå bedre adgangsforhold til etagerne etableredes opgangene C. og E.

Da der på Livgardens Kaserne i anledning af ombygninger skulle nedlægges nogle tjenesteboliger, indrettedes de første 4 boliger i bygning 7, ligesom Lægekorpsset og Dyrlægekorpsset fik kontorer i hovedbygningen.

Samme år begyndte Polyteknisk Læreanstalts indhug på området, idet den såkaldte »Ny Kaserne« på Sølvgadens Kasernes grund mod Østervold blev overladt læreanstalten for 245.000 kr.

Fra 23. april 1930 oprettedes selvstændigt kommandantskab på »Rigensgades Kaserne« omfattende hele komplekset, og samtidig indrettedes kommandantbolig for chefen for Arbejds- og Sundheds-troppersnes sjællandske Depot.

Samme år stillede Kirurgbygningen midlertidigt til rådighed for læreanstalten, Officerslazarettet for Dansk Skolemuseum og kirkesalen for Røde Kors' dameafdeling i København.

I august 1931 gav Krigsministeriet bemyndigelse til, at læreanstalten overtog det rømmede lighus, og i årene 1932–33 nedrev læreanstalten herefter vaskeribygningen (Fruentimmerlazarettet) (1932), lighuset (1932), Kirurgbygningen (1932–33) og Officerslazarettet (1933).

Der førtes i disse år mange – og tit skarpe – forhandlinger mellem Krigsministeriet, Generalkommandoen, Ingeniørdirektionen, kommandantskabet på den ene side og læreanstalten om afgivelse af arealer, opgravninger på

ikke afgivet område, ulemper ved indlægning af vand- og varmeledninger, som måtte føres under kasernebygningerne, m. v.

I 1939 kappedes 3 fag eller ca. $\frac{1}{3}$ af Tværbygningen, og samtidig nedreves »Ny Magasin« (se fig. 24) i gård 11, og samme år flyttede Gymnastikskolen fra den gamle skolebygning i Stokhusgade. I årene 1938–41 faldt det gamle Stokhus.

Efter tyskerne besættelse af landet den 9. april 1940 foretoges de fornødne indretninger af tilflugtsrum, mørklægningsforanstaltninger, husvagsordning m. v.

I begyndelsen af 1941 påbegyndtes ombygning og indretning af kontorer for Sjællandske Division med lejrinspektør og intendant i Rigensgade nr. 11, for 1. Regiment i Stokhusgade nr. 3 og for 1. Feltartilleriregiment i Rigensgade nr. 9 A og B, 2. etage, samt hele Tværbygningen, og i begyndelsen af april 1941 var ovennævnte enheders kontorer og depoter både for stab, afdelinger og batterier indflyttet, ligesom der var indrettet messelokaler for officerer og officianter af artilleriet i Tværbygningens 2. etage.

Den 29. august 1943 kl. 4.00 opskræmtes hele kasernen og de omliggende ejendomme af et stærkt drøn efter en eksplosion, hvorved port 11 blev sprængt, og tyske soldater besatte Sjællandske Divisions kontorer i Rigensgade nr. 11. En tysk soldat blev dræbt under eksplosionen.

Kort efter sendte tyskerne stærke patrouiller rundt på kasernen, og alle mandlige beboere blev beordret ind i nr. 11 og samlet i divisionsgeneralens kontorer, hvorfra de dagen efter blev sendt til forskellige opsamlingssteder. Tyskerne oprettede vagtlokaler i divisionsintendantens kontorer, og beboerne måtte, forsynet med »Ausweis«, kun ud- og indpassere gennem porten i nr. 11.

På kasernen var der sket stor materiel skade, porten til nr. 11 var sprængt og lå inde i gården, alle ruder var knust og en del inventar ødelagt.

Efter forhandling mellem Krigsministeriet og tyskerne rømmede disse kasernen efter $1\frac{1}{2}$ månedes forløb. Kasernen skulle ombygges, alle kontorer skulle indrettes til beboelse, navnlig til de familier, der af tyskerne var jaget ud af de kaserner, som var belagt med tyske tropper. En større styrke af håndværkere tog fat på ombygningen, og i løbet af efteråret flyttede mange familier ind.

Medens tyskerne rømmede kasernebygningerne i Rigensgade, beholdt de bygningen i Stokhusgade nr. 3, der indrettedes – meget nødtørfigt – til gennemgangsophold for de tropper, der fra Rusland sendtes tilbage til Tyskland.

Som omtalt i 6. afsnit flyttede Munderingsdepotet atter ind i Tværbygningen, hvor der indrettedes skrædderværksted og tilskærerværksted i henholdsvis 2. og 3. etage, medens et mindre udsalg af munderingssager etableredes i stueetagen – kontorer i opgang B, 1. etage. Kommandantskabet måtte, p. g. a. Kommandanten i Kastellet, oberstløjtnant C. Bokkenheusers, afrejse til Sverige, også fungere som kommandantskab for Kastellet indtil kapitulationen i 1945.

Efter kapitulationen overtog kommandantskabet straks kasernen i Stokhusgade, der var meget ødelagt af den tyske belægning.

Bygningen blev efter rømningen foreløbig overdraget 1. Regiment, som midlertid kort tid efter flyttede til Høvelte-Sandholmlejrene. I begyndelsen af 1946 indrettedes bygningen til infirmeri med 70 sengepladser. I Tværbygningen indrettedes – efter Munderingsdepotets tilbageflytning til Lyngbyvej – kontorer i stueetagen og boliger i 1. og 2. etage.

I 1950 flyttede Lægekorpsets sjællandske Depot delvis sine kontorer til Jægersborg, og hjemmeværnets distrikt III fik kontorer i 2 lokaler ved port 9, ligesom et afsnitsdepot oprettedes i en nedlagt kælderlejlighed. Undervisningslokaler i en anden nedlagt kælderbolig.

I 1956 blev den gamle skolebygning (infirmeriet) mod Stokhusgade afgivet til læreanstalten og nedrevet, og i oktober 1957 blev Klædedepotets bygninger på hjørnet af Rigersgade og Stokhusgade ligeledes afgivet og nedrevet.

I 1958 blev nr. 11 midlertidig afgivet til Polyteknisk Læreanstalt. Resten af kasernen er nu indrettet til ialt 30 større eller mindre boliger, der alle bebos af befalingsmandsfamilier.

Desuden kontorer for militærpsykologisk tjeneste,

- – hjemmeværnets distrikt III,
- – musikdirigenten ved Livgarden,
- – kommandantskab og depotofficer ved Lægekorpsets sjællandske Depot,
- depoter – Lægekorpsets sjællandske Depot,
- – hjemmeværnets distrikt III og
- musikstue – Livgardens musikkorps.

Kommandantskabet administrerer tillige »Hærens Boliger i Nyboder«, ialt 28.

Slutbemærkninger.

De nu 200-årige bygninger i Rigersgade er af staten fredet i klasse A, d.v.s. urørlige. De har igennem de mange år givet husly til mange forskel-

lige institutioner og virksomheder, set flittige, arbejdssomme og tilfredse mennesker, men de har også set sorg, modgang, sygdom og fattigdom.

De er nu rammen om mange smukke og lykkelige hjem, huser kontorer, undervisningslokaler, beholdninger m. v., men det er ikke ukendt, at de planer, der forelå for Polyteknisk Læreanstalts udvidelse regnede med en nedbrydning af bygningerne.

En stærk modstand i befolkningen mod nedrivning af de historiske bygninger bevirkede dog, at disse planer måtte opgives og fredningen respekteres.

København er efterhånden ved at blive fattig på historiske bygninger. Ny-København er ved at miste de gamle kvarterer omkring Borbergade og Adelgade, hvorfor det må håbes, at staten vil finde råd og vilje til også fortsat at frede de gamle historiske bygninger i Rigensgade.

13. AFSNIT

Notater til 1. - 12. afsnit

Forkortelser.

KD	Københavns Diplomatarium.
Sj. T.	Sjællandske Tegnelser.
GCC	General-Commissariats-Collegiet.
V-M	Vare-Magasinet.
V-D	Vare-Depotet.
IK	Ingeniørkorpset.
K. f. H.	Kundgørelse for Hæren.

For de med stjerne mærkede notater er originaldokumentet afskrevet. Afskrifterne findes i en samlemappe i Rigsarkivet og Hærens Arkiv.

Møntværdi.

Rigsarkivet har opgivet følgende omregningstal for *rigsdaler til kroner i 1957:*

1700:	1	rdr.	lig	med	ca.	36	kr.
1750:	1	-	-	-	-	32	-
1800:	1	-	-	-	-	32	-

Rigsarkivet har dog understreget, at omregningen kun kan være skønsmæssig, og at man snarest har indtryk af, at tallene er for lave.

NOTATER TIL 1. AFSNIT

Historisk indledning og oversigt.

- 1) G. F. Lassen: Københavns befæstnings historie, København 1855.
- 2) Skr. af apr. 1643 fra ingeniør Hans Jacobsen til Corfitz Ulfeldt – Geheimearkivets afregninger.
- 3) *Axel Urup*: F. 13. sep. 1601 på herregården Vognø, nu Vapnø i Skåne.
25 juni 1626 ansat som fenrik ved Kruses Danske Regiment til Fods.
Som løjtnant tilfangetaget ved Luther am Barenberg.
31. marts 1627 igen i hæren med bestalling som ingeniør og med kaptajnsrang.
27. december 1629 bestalling som ingeniør med oberstløjtnantsrang.
1. januar 1635 udnævnt til Rigens ingeniør (generalingeniør for Kongeriget Danmark).
22. maj 1647 direktør over Københavns befæstning med gage på 150 rdr. om måneden.
1648 (ved kroningen) Ridder af Elefanten.
1651–55 lensmand over Københavns Len.
1651 tillige oberst for det Sjællandske-Fynske Regiment.
1653 kommandoen over hæren på Sjælland.
1655 optaget i Rigsrådet.
14. maj 1656 afgået som chef for Københavns befæstning.
1657 oberst over Skånske Regiment til hest, senere general over den skånske hær og lensmand i Malmø, generalfeltmarskal.
15. marts. 1671 afgået ved døden og begravet i Vor Frue Kirke.
(Der henvises til Dr. Vilh. Lorenzen: *Axel Urup*. København 1953).
- 4) Vilh. Lorenzen: Problemer i Københavns historie 1600–1660. København 1930.
- 5) KD III, side 376 og 421, V, side 330.¹⁸
- 6) Oberst Henning Quitzow til Quitzowsholm. F. 13. maj 1613. Major 16. februar 1651. Oberstløjtnant 8. august 1655. Direktør for Fortifikationen i København 14. maj 1656. Oberst 12. december 1659. Afsked 20. august 1663. Død 5. februar 1672.
- 7) *Henrich Rüse*: F. 1624 formentlig i landsbyen Sawert eller Sauwert ca. 15 km nord for Groningen i Holland. Gik i tysk og fransk krigstjeneste 1639, 15 år gammel, og studerede såvel hær som senere landenes brugelige måde at øjle, forsikne og befæste på.
Udgav 1654 (30 år gammel) et værk i Amsterdam om fæstningsbyggeri.
11. juli 1661 generalkvartermester (årlig gage 1000 rdr.), overinspektør (generalinspektør) for samtlige fæstninger (årlig gage 1000 rdr. anvist i jordegods) og oberst for et regiment af infanteriet (årlig gage 1000 rdr.). – Regiment Lübbes, som endnu bestod 1812 under 2. Livregiment, afgav stamme til 2. Linie Infanteribataillon (2. BAT) nu 9. Regiment (Kongens Fodregiment, Tønder).

1. maj 1662 overtog forpagtningen af Ibstrup Slot (Jægersborg) og ladegård (del af lønnen som generalinspektør).
18. januar 1664 generalmajor i infanteriet og assessor i Krigscollegiet.
27. januar 1664 optaget i den danske adelstand som baron af Rysensteen.
14. juni 1664 skøde på Bøvling gods ved Nissum Fjord.
- Slutningen af 1671 overkommandant for de sleswigske og holstenske fæstninger med bopæl med familie i Glückstadt.
25. maj 1671 ophøjet til friherre af Rysensteen, ved lensbrev skifter Bøvlinggård navn til Rysensteen.
12. oktober udnævnt til Ridder (Storkors) af Dannebrog.
1. oktober 1673 generaløjtnant i Norge. Deltager i krigene mod Sverige.
4. december 1677 afskediget i nåde med 1500 rdr. i vartpenge. Resten af sine dage tilbragte han på sine godser.
4. marts 1679 afgået ved døden (datoen ikke helt bestemt) 55 år gammel, sandsynligvis i Sawert, hvor han blev begravet. Efterlader een datter, Johanne Marie (ca. 1660–1712), gift anden gang med Christian Juel til Kragerup, stedmoder til baronerne Juel – Rysensteen.
- Der henvises til Militairt Repertorium 2. R »Henrik Rüse« af premierløjtnant J. H. F. Jahn (København 1848).
- 8) Hans Erasmus Pfordten, født i Sachsen 14. oktober 1646. Kom til Danmark 1662. Chef for Fortifikationsetaten i Danmark 12. september 1696. Død på Kronborg 4. maj 1710.
- 9) KD VI, side 372.*
- 10) » III, side 557.*
- 11) » VI, side 659.*
- 12) » VIII, side 320.*
- 13) Københavns huse og indvaanere efter branden 1728. Udgivet af selskabet til Københavns brandforsikring 1906.

NOTATER TIL 2. AFSNIT

Den Runde Kirke.

- 1) Erik Pontoppidan: *Origines Hafniensis* eller *Den Kongelige Residentszstad Kiøbenhavn udi Jubelaaret*. København 1760.*
- 2) O. Nielsen: *Københavns Historie og Beskrivelse*. København 1877–92.
- 3) C. Rothe: *Udsigt over Københavns Kirkers Historie*, side 39. København 1854.

NOTATER TIL 3. AFSNIT

Guldmageren Borri.

- 1) Fra kaptajn Axel Pontoppidans bog: »Omkring Københavns gamle Volde og stokhuse«.
- 2) I billedets skjolde m. v. findes følgende anført:

Cirklen øverst t. v.

foroven – den lunefulde lykke

forneden – når den leger, leges der med den selv.

Cirklen øverst t. b.

foroven – kunstens vidunder

forneden – kilden udgyder selv sine egne vande.

Cirklen nederst t. v.

foroven – naturens ødselhed

forneden – lyset skabes af to sole.

Cirklen nederst t. b.

foroven – et eksempel på tapperhed

forneden – det angreb, som besejrer de øvrige, overvinder ikke dig.

Båndet nederst t. v.

Hvad mærkeligt er der i, at noget vidunderligt skaber noget vidunderligt.

Båndet nederst t. b.

Et værk af den altskabende natur, der overgår sig selv.

- 3) De danske Kongers kronologiske samling på Rosenborg har oplyst følgende:
Allerede Kong Chr. IV havde i haven indrettet et hus for destillereren med laboratorium (ved Garderkasernens n. v. hjørne). Det omtales i en byggekontrakt 1609 og i prins Christian af Anhalts beretning om hans besøg i København 1623, og det ses på en plan af Kongens Have fra 1649. I 1649 omtales desuden en destillerer i »Kongens Laboratorium« (F. R. Friis: Samlinger til dansk bygnings- og kunsthistorie, 1872–78, side 57 og 367, samt »E. Nystrøm: Kongens Have, 1938«, side 30 og 17, hvor den omtalte plan gengives.
1646 byggedes i haven tillige en smelteovn til brug for Casper Herbach til udsmelting af norsk guldholdigt erts.
NB. Til smelteovnen (laboratoriet) medgik ialt 44.000 mursten. (Gammelt regnskab afd. I samt brev fra Kongen af 12. oktober 1646). Regnes der med ret tykke mure og en etagehøjde af $3\frac{1}{2}$ m, kan huset have været 10×15 m).
Herbach døde 1664, og måske er det det nævnte laboratorium eller/og hans ovn, der 1667 overlodes Borry. Laboratoriet i haven omtales også i et inventar fra 1673, og i 1716 omtales ifølge Bering Liisberg, der har fremdraget en del af disse oplysninger i sin bog »Rosenborg og Lysthusene i Kongens Have« 1914 (s. 22, 140 og 247), en lokalitet i Kongens Have (vistnok hvor nu springvandet er) som Borri park.
- 3a) Tegning findes i Nationalmuseet.
- 4) Anders Bording (1619–1677).
1666 blev det befalet »Os elskelig, hæderlig og højlærte Magister Bording at skrive en Maanedsavis paa danske Vers »Den danske Mercurius« eller det første danske Nyhedsblad.«
- 5) KD VI, side 519.
- 6) » V, side 729.
- 7) » VI, side 553.
- 8) » VI, side 557.*

NOTATER TIL 4. AFSNIT

Guldbuset som kvæsthus og sygehus.

- 1) Opført af Kong Frederik II 1563, indviet til kirke 1619, men først 1641 blev bygningen udvidet og af Kong Christian IV ændret til Holmens Kirke.
- 1a) Præstens tale er af stabslæge G. Norrie gengivet i »Militærlægen 1918«.
- 2) Sj.T XLI folie 15. Indkomne sager til krigscollegiet 1. februar 1675. Rentekammerets ekstrakt protokol 1676–79, side 67.
- 3) Krigscollegiets depecher 13. marts 1675.
- 4) Militære regnskaber nr. 81–85.
- 5) Generalkommissariatets danske kopibog 6. februar 1679.
- 6) Krigscancelliets indkomne sager 5. november 1686.
- 7) GCC's skrivelse af 31. oktober 1818 til direktionen.

NOTATER TIL 5. AFSNIT

Det kgl. militære Uldmanufaktur.

- 1) Den historiske indledning samt den nationalpolitiske, merkantile udredning er i hovedsagen skrevet på grundlag af Axel E. Christensens og Bro Jørgensens bøger om »Industriens Historie i Danmark indtil 1730 og 1730–1820 (København 1943).
- 2) 10. december 1698 og 24. januar 1705 gentages forordningerne.
- 3) KD VII, side 110.* Om Chr. Werner vides kun, at han døde 1702.
- 3a) *Stampemølle* lig med en vandmølle, der driver stampere. Stamperne havde ved klædevalkningen metalsko (nærmest til at presse klædet).
Valkningen sker på den måde, at klædet under tilsætning af forskellige valkemidler, navnlig sæbe, alkalier, råden urin eller valkejord, en fin, fed lerart, underkastes en stampning eller gnidning, hvorved de enkelte uldtaver filtrer sig indbyrdes.
Valkemidlerne har betydning, dels ved at opløse de sidste rester af fedt, dels ved at frembringe en vis slibrighed, der letter filtningen. Efter valkningen følger en vaskning og dernæst tørring, rupning og overskæring, børstning og presning.
Den her omtalte mølle er »Stampen« eller »Stubbemølle« beliggende ved Mølleåen i Jægersborg Hegns sydvestlige del. Allerede tidligt i Chr. IVs tid var stampen indrettet til valke- og stampeværk, og her blev det på Børnehuset vævede tøj stampet. En overgang var møllen hammermølle, men blev atter gennem mange år valke- og stampeværk for Det militære Uldmanufaktur. Møllen fandtes før Jægersborg Dyrehave- og Hegn blev anlagt. De to andre møller i Hegnet var Råvad og Strandmøllen.
- 4) Dette dokument om privilegiet kan desværre ikke findes i arkiverne.
- 5) F. eks. forordning af 4. januar 1698.
- 6) Kronens skøder af 22. januar 1704. RKEP 5 * 459. Anthon Werner gift med Elisabeth, 9 børn, begravet 6. juli 1722 i Tysk Reformert Kirke i Gothersgade.
- 7) KD VII, side 747.
- 8) KD VII, side 204.*
- 9) KD VII, side 270.
- 10) KD VII, side 286.*

- 10a) Landsarkivet for Sjælland. Kgl. borgret 1713. (Broer, præsident og slotsfoged på Københavns Slot).
- 11) KD VIII, side 322.*
- 12) KD VIII, side 343.*
- 13) KD VIII, side 388.*
- 14) Sj.T. nr. 211 af 2. juli 1717.*
- 15) *Hans Kristjan Laurtrup*, født 1. marts 1673 sandsynligvis i byen Lovtrup ved Aabenraa. Gift 1711 med Anna Magdalene Buchwald, datter af kgl. livlæge Buchwald. 1717 kammerråd. 7. marts 1719 kasserer ved De kgl. uldne Manufakturer til 9. maj 1721. 31. december 1722 justitsråd og 29. december 1730 virkelig justitsråd. Inspektør ved tolden og konsumtionen i København. 5. maj 1732 direktør over Øresunds Told og vistnok snart efter etatsråd. Om slægten på Estrup ved Brørup, se O. Nielsen: Historiske efterretninger om Malt herred. København 1870.
- 16) *Nicolai Lambrecht*. Født i Holland. Generalfabrikør på Guldhuset 1719. Død 18. august 1741. Begravet i Tysk Reformert Kirke i Gothersgade den 22. august 1741. Hustru død 2. januar 1720. Flere efterkommere.
- 17) Sj.T. nr. 90 af 7. marts 1719.*
- 17a) Protokol over kgl. udfærdigede sager af Krigskantzelliet fra januar til maj 1719, nr. 102.
- 18) Sj.T. nr. 89 af 7. marts 1719.*
- 19) Sj.T. nr. 91 af 7. marts 1719.*
- 20) KD VIII side 469.*
- 21) Sj.T. nr. 373 af 18. december 1719.*
- 22) Sj.T. nr. 379 af 29. december 1719.
- 23) Sj.T. nr. 12 af 9. januar 1720.
- 24) Riegels historie om Frederik IV, 2. del.
- 25) Sj.T. nr. 281 af 15. juli 1720.*
- 26) Sj.T. nr. 336 af 31. august 1720.*
- 27) Sj.T. nr. 53 af 17. februar 1721,* nr. (909) 90 og 92 af 17. marts 1721.
- 28) Sj.T. nr. 340 af 6. september 1720.*
- 29) Sj.T. nr. 176 af 9. maj 1721.*
- 30) *Gregorius Wulf*, født 1666. 9. maj 1721 kasserer ved manufakturværkerne. Justitsråd ca. 1730. Død maj 1736 af et »indvordes Slag«. 30. maj ført fra boligen i St. Strandstræde og indsat i muret gravsted nr. 18 indenfor kirkedøren i Helliggeist Kirke. Hustru Inger Wulf, død 5. november 1756, 86 år gammel, begravet samme sted. Søn præst ved kirken fra 1727.
- 31) Sj.T. nr. 181 og 182 af 30. maj 1721.*
- 32) Sj.T. nr. 200 af 30. maj 1721.*
- 33) *Albrecht Philip von Eynden* til Frydendal og Bjerregaard, født 1665. Chef for Fynske Geworbne Infanteri Regiment 6. juni 1710. Generalløjtnant 3. december 1715, død 19. april 1731.
- 34) Sj.T. nr. 103 af 6. marts 1722.*
- 35) Sj.T. nr. 523 af 31. december 1722.
- 36) Sj.T. nr. 117 af 28. maj 1723.*
- 37) Sj.T. nr. 354 af 12. november 1723.*
- 38) Sj.T. nr. 338 af 8. december 1724.*

- 39) Sj.T. nr. 339 af 8. december 1724.*
- 40) Sj.T. nr. 228 af 28. maj 1725.*
- 41) Sj.T. nr. 325 af 1. september 1725.*
- 42) Sj.T. nr. 182 af 31. maj 1726.*
- 43) Sj.T. nr. 183 af 31. maj 1726.*
- 44) Sj.T. nr. 455 af 16. december 1726.*
- 45) Sj.T. nr. 108 af 14. marts 1727.*
- 46) Sj.T. nr. 130 af 21. marts 1727.*
- 47) Sj.T. nr. 200 af 19. maj 1727.*
- 48) Sj.T. nr. 150 af 12. marts 1728.*
- 49) *Henrik Hansen Holm*, regimentskvartermester ved Jydske Geworbne Regiment 6. februar 1712 – 21. september 1736. Kasserer ved De kgl. uldne Manufakturværker 24. august 1736. Kancelliråd 22. november 1734. Død 22. august 1745. Hustru Johanna Catharina von Erden, født 1706, lever endnu 1772.
- 50) *Niels Lumbolz*, fourageskriver på »Grønland« (pladsen ved Østerport) 1712–1720. 1728 kontrollør på Guldhuset og Børnehuset. Erholdt 14. juni 1746 konfirmation på den af Chr. VI givne bestalling (Kgl. ordre og resolution 1746).
- 51) Kgl. forordning af 16. april 1736 og 6. oktober 1736.*
- 52) Kgl. forordning af 11. april 1738, 17. november 1739, 6. maj, 3. juni og 16. juni 1741 samt 31. december 1744.
- 52a) Register over kgl. ordrer og resolutioner ang. Land-Etatens General-Commissariat, indg. nr. 186 af 4. september 1741.
- 53) Guldhusets copibog 1736–43.
- 54) *Hans Hansen Koefoed*, født 26. marts 1720. Kasserer ved Det militære Uldmanufaktur 8. oktober 1745, fra 14. september 1746 konfirmation på den af Chr. VI givne bestalling (kgl. ordre og resolution 1746). Virkelige krigsråd 10. oktober 1752. Justitsråd 13. maj 1757 – tillige kasserer ved General-Post-Amtet og Livrente-Societetet 16. marts 1764. Etatsråd 8. september 1769. Direktør, kasserer og regnskabsfører ved De militære Uldmanufakturer 17. december 1772 til 11. juli 1796. Direktør for Det militære Vare-Magasin 8. juni 1774. Konferenceråd 1784. Død 11. juli 1796.
- 55) Kgl. forordning af 8. januar 1749.*
- 55a) Sager vdr. milt. uldmanufaktur (afdelingernes arkiv) E. 47.
- 56) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. L.E.G.C. indg. nr. 127/1752.
- 57) do.
- 58) do. nr. 193/1759.
- 58a) Memorial Buch 9. januar 1755 – 22. juni 1759, Munderingsdepotet, Hærens Arkiv.
- 59) GCCs refererede sager for 13. juni 1759 og register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. L.E.G.C. indg. nr. 264 af 18. juni 1759
- 60) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. L.E.G.C. indg. nr. 320 af 2. juni 1760.
- 61) do. nr. 334.
- 62) General-Krigs-Direktoratets kgl. eksp. nr. 79 B of 25. januar 1764.
- 63) *Frederich, Andreas Pflueg*, født 1726 på herregården Uggerslev i Skjellerup på Fyn som ældste søn af major B. L. Pflueg (han er broder til den i 9. afsnit, notits 1, omtalte). 1743 volontør i Garden, 1756 premierløjtnant, 1760 kar. kaptajn, 25. januar 1764 – 15. august 1772 direktør for Det militære Uldmanufaktur på Guldhuset, 1767 major, 19. november 1770 – 15. marts 1773 deputeret i General-Landvæsenskommis-

- sionen. 1773 på ventepenge. 13. oktober 1779 kar. oberstløjtnant. 11. november 1779 udnævnt til krigs- og landkommissær i Sjælland, Lolland-Falster-Møns Stift. 28. januar 1791 generalkrigskommissær. Død 12. april 1812.
- 64) General-Krigs-Direktoratets kgl. eksp. nr. 88 af 24. februar 1764.
- 65) General-Krigs-Direktoratets concepter til håndbreve nr. 29 af 18. februar 1764.
- 66) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. L.E.G.C. nr. 321 af 14. august 1764.
- 67) do. nr. 165 af 6. maj 1767.
- 68) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 281 af 15. august 1772.
- 69) do. nr. 481 af 18. december 1772.
- 70) Allerunderdanigst referede sager af 10. december 1772.
- 71) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 625 af 26. november 1773.
- 72) *Mathias Lumbolz*, søn af kontrollør Niels L., født 1743, adjungeret faderen som bogholder ved Uldmanufaktur, Bogholder 25. november 1773. Død 1. juni 1796, 53 år gammel.
- 73) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 694 af 21. december 1773.
- 74) do. nr. 669 af 11. december 1773.
- 75) do. nr. 323 – 1774.*
- 76) Udgået fra V-M som nr. 708 af 25. november 1776.
- 77) Indgået ved V-M som nr. 134 af 26. april 1777 og udgået som nr. 204 af 14. maj 1777.
- 78) Udgået fra V-M som nr. 231 af 31. maj 1777.
- 79) Uldmanufacturets Memorial Buch 1777–1785.
- 80) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC af 28. juli 1779.
- 81) GCC skr. af 10. maj 1777.
- 82) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 49 af 5. februar 1780.
- 83) do. nr. 127 af 27. marts 1780.
- 84) do. nr. 169 af 22. april 1780.
- 85) do. nr. 448 af 16. september 1780.
- 86) do. nr. 201 af 15. maj 1784.
- 86a) *Jacob Holmblad*, født 14. september 1736 i Trelleholm i Skaane. Farversvend på Guldhuset ca. 1756. Selvstændig farvermester på Guldhuset 1765. Gift november 1768. Søn Lauritz Holmblad født 26. januar 1770. Køber 1776 grund i Sølvgade, nu nr. 38 m. v. 12. maj 1777 kgl. privilegium på at oprette et »complet manufakturfarveri i København«. Opnåede rentefrit lån på 5000 rdr. med afslag på 500 rdr. for hver dansk lærling, der oplærtes. Februar 1778 var farveriet i drift. 1789 optoges sønnen Lauritz i firmaet. Oktober 1790 ægtede L. H. Bertha Carlsen, datter af den velhavende Rasmus C. til Gammel Køgegaard. 17. marts 1806 døde Jacob Holmblad og Lauritz Holmblad overtog farveriet på Guldhuset og i Sølvgade. Ved Guldhusefabrikens nedlæggelse i 1814 ophørte forbindelsen med denne. H. udnævntes til kgl. agent med virkelig konferenceråds rang. Han købte i 1815 farveribygningen m. v. på Guldhuset for 20.740 rdr. sølv (se 7. afsnit, side 135). En af de 32 mænd i Københavns Magistrat. Døde 10. august 1827. Sønnesønnen C. F. Holmblad overtog virksomheden 1827, P. L. Holmblad i 1861 og overdrog den i 1893 til fabrikant L. Friis. 1903 flyttede fabriken fra Sølvgade til Holmbladsgade 70.
- 87) Brandtaksationsforretning 1784 (17. januar 1785). Police 3560 matr. nr. 449 af St. Annæ vester kvarter – Østre Landsarkiv.*

- 88) Uldmanufakturets Memorial Buch 1777–85.
- 89) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 273 af 21 januar 1788.
- 90) do. nr. 619 af 15. november 1788.
- 91) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 629 af 7. september 1789.
- 92) do. nr. 848 af 31. december 1789.
- 93) do. nr. 555 af 30. december 1791.
- 94) Rigsarkivet, militære afdelingers arkiv, Uldmanufaktur E 4–7.
- 95) do. 19. maj 1792 til UM.
- 96) do.
- 97) Det kgl. Uldmanufaktur's correspondanceprotokol 1794–1801 (HA).
- 97a) *Christoffer Proselius*, født 1743. Overfabrikør ved Det militære Uldmanufaktur 8. december 1797 efter tjeneste som mester. Medlem af direktionen fra 23. marts 1810. Kancelliråd 4. november 1811. Afsk. juli 1815. Død 28. november 1823.
- 98) GCC skr. af 16. august 1803 og 15. maj 1804.
- 99) Indgået til Vare-Depotet som nr. 205 af 18. juni 1806 og som nr. 229 af 3. juni 1806.
- 100) Skrivelse af 26. oktober 1807 til direktionen for Uldmanufaktur (i Ingeniørkorpsets arkiv), tilst. Ingeniørkorps 6. november 1807.
- 101) Skrivelser af 26. marts, 14. april, 14. maj og 8. juli 1808.
- 102) De 3 billeder fra tidsskriftet *Danmark* 23–24/1944.
- 103) Commerce-Collegiet. Militære fabrikers kontor »Forestillinger og kgl. resolutioner 1811–15 (Rigsarkivet).
- 104) GCC skrivelse af 4. august 1814 til Det militære Vare-Depot m. fl.
- 105) Som 103.

NOTATER TIL 6. AFSNIT

Det kgl. militære Vare-Magasin.

- 1) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 323 – 1774.*
- 2) do. nr. 324 – 1774.*
- 3) do. nr. 325 – 1774.*
- 4) Daniel Koefoed, født 1760, søn af daværende kasserer ved Det kgl. Uldmanufaktur Hans Koefoed. Ansat ved Vare-Magasinet 1. juli 1774. Fuldmægtig ved kassererkontoret ved De militære Uldmanukturer 27. oktober 1779. Krigskancellist og adjungeret faderen. Karakter af virkelig krigsråd 30. december 1791. Succederede faderen som kasserer (d. v. s. direktør) 15. juli 1796 (faderen død 11. juli 1796), justitsråd samme dag. Afsked med 600 rdr. i pension 21. juni 1810. Nationalbankdirektør. Død 18. marts 1840, 80 år gammel.
- 5) For Kongen refererede sager af 28. marts 1776.*
- 6) Register over kgl. ordrer og resolutioner ved GCC nr. 102 af 30. marts 1776.
- 7) Skr. fra Depechekontoret nr. 2009 af 7. december 1776 til Det kgl. danske Cancellie.
- 8) Indgået til V-M nr. 69 af 1. marts 1777.
- 9) Udgået fra V-M nr. 104 af 25. april 1778 og indgået til V-M nr. 164 af 16. maj 1778.
- 10) Indgået til V-M nr. 168 af 18. maj 1778.
Heinrich von Noldte, født 1730. Fenrik i Slesvigske Infanteriregiment 26. maj 1757, v. fr. 16. juli 1760. Sekondløjtnant 10. marts 1762. Karakteriseret kaptajn, ansat som

- kommissær ved Det militære Vare-Magasin 13. maj 1778, karakteriseret major 4. marts 1785, karakteriseret oberstløjtnant 8. januar 1790. Direktør for Det militære Vare-Depot 17. februar 1797. Afskediget 21. maj 1802. Død 16. juli 1802.
- 11) Indgået til V-M nr. 493 af 6. november 1779
  - 12) Register over ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 570 af 16. december 1780.
  - 13) do. nr. 28 af 7. februar 1784.
  - 14) Indgået til V-M nr. 44 af 4. marts 1785.
  - 15) Indgået til V-M nr. 3 af 12. marts 1790.
  - 16) Register over kgl. ordrer og resolutioner vedr. GCC af 2. september 1791.*
  - 17) *Johan Frederich von Geist*, f. 1735. 1762 kommandersergent i Livgarden. Premierløjtnant 6. september 1767. Kaptajn 16. maj 1781. Stabskaptajn 3. august 1787. Afskediget 11. december 1789. Inspektør ved Skrædersalen. Karakteriseret major 15. januar 1801. Død 3. august 1804.
  - 18) *Johan Peter Anton Boeck*. Primierløjtnant 22. juli 1785. Karakteriseret kaptajn 13. august 1790. Ansat ved Skrædersalen 19. oktober 1791. Afskediget 17. august 1803. Død 3. november 1809, 55 år gammel.
  - 19) *Frederik Christian el. Fr. Carl Schwings*, født 28. marts 1745 som søn af drabant G. D. Schwings. Premierløjtnant 1. april 1773. Kar. kaptajn 18. december 1782. Kommissær ved Skrædersalen 16. marts 1798 med majors karakter. Død 23. september 1804.
  - 20) Indgået til V-D som nr. 52 af 10. marts 1798.
  - 21) Indgået til V-D som nr. 145 af 14. maj 1799, 125 og nr. 126 af 2. juni 1798 m. v.
  - 22) Indgået til V-D som nr. 142 af 22. maj 1802.
Christian Frederich Ernst von Sommer. Premierløjtnant 16. maj 1781. Kar. kaptajn 11. december 1789. Kommissær ved Vare-Depotet 17. februar 1797. Kar. major 16. marts 1798. Død 19. juni 1803 ca. 59 år.
  - 23) Indgået til V-D som nr. 141 af 22. maj 1802.
  - 24) Indgået til V-D som nr. 332 af 27. november 1802 og nr. 346 af 4. december 1802.
Francois Louis d'Auchamp, født 1777. Fenrik ved Marinekorpsset 13. marts 1801. Medaille for 2. april 1801. Magasinkommissær ved Vare-Depotet 26. november 1802. Kar. premierløjtnant 3. december 1802. Kar. kaptajn 11. maj 1804 og kommissær ved Skrædersalen og Den alm. Munderingskommission 19. april 1808. Kar. major 23. december 1809. Medlem af direktionen for Det militære Uldmanufaktur 23. marts 1810. Generalkrigskommissær 14. september 1813. Direktør for Vare-Depotet 5. januar 1817 med 1800 rdr. plus fribolig. Død 29. april 1847. 70 år.
  - 25) Indgået ved V-D som nr. 113 af 28. maj 1803.
  - 26) *Johan Barthold von Buttenschön*. Fenrik ved Norske Jægerkorps 12. juni 1789. Premierløjtnant 26. november 1802. 16. eller 18. august 1803 ansat ved Den alm. Munderingskommission. 2. kommissær ved Vare-Depotet 28. august 1804. Kar. kaptajn 27. juli 1804. Kar. major 22. januar 1811. Afsk. 28. december 1816. Død 12. januar 1822.
  - 27) *Volrath Levin von Behmann* ved Sjællandske lette Infanteri 12. oktober 1804. 1. kommissær ved Munderingskommissionen med 900 rdr. + fribolig. 23. marts 1810 medlem af direktionen for Uldmanufacturet. 17. juli 1810 kar. oberst. Afsk. 28. december 1812. Død 24. april 1819, 73 år.
  - 28) Indgået til V-D som nr. 435 af 10. juli 1806.
  - 29) GCC skr. af 16. december 1807.

- 30) GCC skr. af 15. december 1807.
- 31) Udgået fra V-D som nr. 107 af 11. februar 1808.
- 32) Udgået fra V-D som nr. 330 af 28. marts 1808.
- 33) Udgået fra V-D som nr. 293 af 22. marts 1808.
- 34) GCC skr. af 2. februar 1810 til Vare-Depotet (Kgl. resolution af 31. januar 1810).
- 35) *Casper Friederich von Behmann*. Fenrik i Arveprins Friederichs Regiment 24. december 1802. 3. kommissær ved Den alm. Munderingskommission 12. september 1806. Kar. premierløjtnant 23. januar 1807. Kar. kaptajn 19. juni 1810. 2. kommissær ved Vare-Depotet 5. januar 1817. Afsk. 24. juli 1817. Død 7. marts 1854.
- 36) GCC skr. af 7. februar 1810, til premierløjtnant Behmann.
- 36a) *Christopher Henrich von Sommer*. Kadet 26. august 1809. Kommissær ved Vare-Depotet 1. januar 1817. Kar. major 19. november 1817. Afskediget og ansat som Kommandant på Rosenborg 1. september 1822. Kar. oberst 28. februar 1822. Død 13. marts 1851.
- 37) Udgået fra V-D som nr. 318 af 11. maj 1811.
- 38) Indgået til V-D som nr. 1327 af 17. november 1811.
- 39) Indgået til V-D som nr. 1172 af 8. oktober 1811.
Otto Frederik Rohweder, Sekondløjtnant a la suite i danske Livregiment 10. marts 1803. Adjutant ved Landkadetkorpset 1. januar 1805. Premierløjtnant a la suite 18. juli 1805, s. å. forsat til Sapperkorpset. Kommissær ved Vare-Depotet 2. marts 1813. Kar. kaptajn 19. oktober 1816. Afsk. 1. januar 1817. Kar. major 27. januar 1839. Død 23. februar 1853. 67 år.
- 40) GCC skr. af 27. november 1813. Indgået til V-D som nr. 1720.
- 41) Efter Napoleons nederlag ved Waterloo 1815 afgik et dansk besættelseskorps (Auxiliærkorpset) på ca. 5000 mand under prins Frederik af Hessen i november 1815 pr. fodmarch til Nord-Frankrig. Det ankom til den lille fæstning Bouchain den 20. januar 1816. Indkvarteredes i og om fæstningen til det den 8. november 1818 påbegyndte hjemmemarchen. Hjemme i december 1818, hvorefter korpset opløstes.
- 42) GCC skr. af 20. oktober 1816.
- 43) GCC skr. af 10. august 1822 til V-D.
- 44) GCC skr. af 8. marts 1834 til V-D.
- 45) *Frantz Albert Henrich d'Auchamp*, født 26. juni 1804. Cand. jur. Medhjælper hos direktøren for Vare-Depotet, kammerjunker, magasinforvalter 27. oktober 1838. R. af Dbg. 3. april 1850. Oberstløjtnant i Kongens Livkorps (Akademikere). Afskediget 6. juni 1853. Død 13. august 1883.
- 46) *Georg Christian von Coldevin*. Fenrik 1. marts 1808. Premierløjtnant 7. januar 1812. Kaptajn 26. april 1823. Stabskaptajn 15. januar 1825. Kompagnichef 1. januar 1836. R. af Dbg. 22. maj 1840. Major ved 6. batt. 1. juli 1842. Oberstløjtnant og kommandør for 12. batt. 1. maj 1847. Direktør for Vare-Depotet 6. juni s. å. Kar. oberst 18. december 1850. Død 1. juli 1853.
- 47) *Balthasar Berndt Peter von Klubein*. Født i Rendsborg 1. februar 1799 som søn af tøjhusløjtnant K. 1. august 1813 stykjunker. 13. marts 1816 sekondløjtnant i artilleriet. 27. december 1826 kar. premierløjtnant. 16. november 1829 premierløjtnant. 28. august 1839 stabskaptajn og batterikommandør. 1. juli 1842 kaptajn I og bestyrer af Bornholms Arsenal m. v. 1. februar 1847 (til 1. august 1849) forstander for 1. Artilleriregiments underofficersskole. 21. april 1849 kar. major. 20. juli s. å. major. 26. april

- 1852 kar. oberstløjtnant. 11. august 1853 direktør for Det militære Vare-Depot. Afsk. 28. september 1856. Død 24. marts 1863.
- 48) Skr. fra direktionen for arméens materiel til Vare-Depotet af 28. august 1855.
- 49) Kgl. resolution af 28. september 1856.
- 50) *Peter von Lund*. Født 1804. Sekondløjtnant i artilleriet 30. marts 1848, premierløjtnant 25. november 1849. Kaptajn II 7. februar 1851. Magasinformalter ved Vare-Depotet 24. juli 1856. Kgl. udnævnt som sådan 3. maj 1862. Død 10. juni 1865.
- 51) Skr. fra direktionen for arméens materiel af 20. januar 1855.
- 52) Cirkulære af 31. juli 1854 og K.f.A. 36/1859, § 4.
- 53) *Christian Christen Jørgen Bastland Lund*. Født 28. januar 1817. 30. august 1860 fast ansat som kontrollør ved Vare-Depotet. 3. maj 1862 intendant. 1. oktober 1866 magasinforvalter ved Vare-Depotet. 1. oktober 1868 do. ved Munderingsdepotet. 5. juni 1874 R. af Dbg. Død 11. juli 1884.
- 54) K.f.H. 26/1868.
- 55) Skr. fra arméens intendantur af 17. marts 1854 til krigsassessor M, konst. forvalter for Lazaretdepotet i Citadellet, Frederikshavn.
- 56) K.f.H. 90/1868.
- 57) K.f.H. 10/1873, pkt. 3.
- 58) K.f.H. 19/1884, pkt. 6.
- 59) K.f.H. B. 4/1908.
- 60) K.f.H. B. 5/1909, pkt. 8.
- 61) K.f.H. B. 15/1909.
- 62) K.f.H. B. 9/1910.
- 63) K.f.H. B. 13/1915.
- 64) K.f.H. B. 6/1916.
- 65) K.f.H. B. 12/1922.
- 66) K.f.H. B. 2/1923.
- 67) K.f.H. B. 4/1924.
- 68) K.f.H. B. 7 og 9/1932.
- 69) K.f.H. B. 3 og 4/1937.

NOTATER TIL 7. AFSNIT

»Bygningerne«.

- 1) Findes tillige i Rigsarkivet: Sø- og Landmilitsens skøder og adkamstbreve 1662–1769. Skødet er her skrevet på pergament.
- 2) KD III side 396.*
- 3) I Chr. Christensen og P. Linde: »Vor hovedstads historie, København 1929«, er man inde på det samme.
- 4) I notits på kortet angives: »Burri Laboratorium inftrum, mechanic, welches aus der Saltz-Compagnien Hoff/unabgebrochen/sonder Schade durch das Königl. Boots-Volch hierhin gebracht. W. – der ort/wo für diesem die genante Runde – oder St. Annæ Kirche gestanden/so Chr. IV.
- 5) Indkomne breve til GCC: Colnet, Krigskollegiets indk. sager. December 1678. Skrivelse fra Colnet.
- 6) Indkomne sager til Krigskollegiet juni 1677.

- 7) Militære regnskaber nr. 81–85: »Landmilitiens Kvæsthus uden Vesterporh (!) for Kjøbh. A^o 1677«.
- 8) GCCs Danske Kopibog 1677.
- 8a) Rigsarkivet. Indkomne uregistrerede sager til Søetatens deputerede 1681–82. Historiske meddelelser om København, 1 B, side 457. (Inventarium aftrykt i sin helhed heri).
- 9) KD VII, side 43.*
- 10) Guldhushets kopibog 12/9 1736 – 17/3 1743.
- 11) Das Goldhaus Protokoll nr. 5, 1732–1763.
- 12) Register over kgl. ordrer og resolutioner ang. Land-Etatens-General-Commissariat, indg. nr. 106 af 3. juni 1746.
- 13) Udsnit af Geddes eleverede kort over København 1760–61. Originalen findes i Københavns Stadsarkiv, en kopi er ophængt på Bymuseet.
- 14) Optegnelser over ildebrande i København 1740–1787. V. Christensen. Historiske meddelelser om Købh. 6. bind. 1917–18.
- 15) Krigskommissariatets referede sager for 13. juni 1759.*
- 16) Overkrissekreterærens breve 1759, nr. 175.
- 17) Krigskancelliets koncepter til kgl. eksp. 1759, nr. 1524.
- 17a) *Andreas Georg Cathen*. Tysk bygningsarkitekt ved Fortifikationen i Danmark 18. oktober 1737. Kar. konduktør 10. juli 1739. Kar. Overkonduktør 11. maj 1747. Kar. kaptajn af Ingeniørtropperne 21. oktober 1750. V. kaptajn i Ingeniørtropperne med rang af kaptajn af Garden 2. maj 1759. Kar. oblt. til fods 23. august 1766. Do. oberst til fods 8. december 1774. Død 1775.
- 18) Milt. afd. arkiv: Sager vedr. De militære Uldmagasiner E – 4 – 7 (Rigsarkivet).
- 19) Gengivet i Axel Pontoppidan: Omkring Københavns gamle volde og stokhuse.
- 20) Samme størrelse angives i brandtaksationsforretningen af 1784.
- 21) V-Ms skr. nr. 202 af 11. maj 1776.*
- 22) Indført i V-M som nr. 189 af 18. maj 1776.*
- 23) Hærens Arkiv: Munderingsdepotet: Pakke 1776–1778 (fra GCC).
- 23a) *Heinrich Ernst von Peymann*. Født i Hannover 22. maj 1737. Konduktør i Ingeniørkorpset 29. december 1763. Overkonduktør 2. april 1766. Kar. ingeniørmajor med rang som oberstløjtnant af inf. 30. september 1778. Generalkvartermester ved Fortifikationen i Danmark 15. marts 1780, hele Fortifikationen i Riget 5. februar 1783. Kar. oberst af inf. 16. januar 1789. Generalmajor af inf. 2. januar 1795. Såret ved udfaldet i Classens Have 31. august 1807. Arresteret 7. november 1807, dømt fra liv og gods 16. november 1808. Dommen ændret af Kongen til afskedigelse uden tilladelse til at bære uniform og indtil videre med ophold indenfor Citadellets volde 18. januar 1809. Afskediget 18. januar 1809, benådet og løsladt 28. januar s. å. Død 28. januar 1823.
- 24) Indført i V-M som nr. 222 af 4. juni 1776.
- 25) Udgået fra V-M som nr. 232 af 31. maj 1777.*
- 26) Udgået fra V-M som nr. 210 af 17. maj 1777.*
- 27) Indført i V-M som nr. 177 af 31. maj 1777.
- 28) Indført i V-M som nr. af 17. oktober 1776.
- 29) V-Ms copibog 2. april 1779.*
- 30) Register over kgl. ordrer og resolutioner nr. 463 af 2. december 1784.
- 31) Police 3560, matr 449 af St. Annæ vester kvarter – Østre Landsarkiv.*

- 32) Det kgl. militære Uldmanufaktur's correspondanceprotokol 16. oktober 1794 – 15. december 1801 (Hærens Arkiv).*
- 33) Hærens Arkiv: Ingeniørkorpset bog 72 »Det kgl. GCC ordrer tillige med ingeniørkorpsets correspondance samt tegninger og overslag 1798–1802.«
- 33a) *Andreas Johannes Kirkerup*. Først tømremester, gennemgået Akademiet og vundet alle medaljer lige til den store guldmedalje. 1775 hoftømremester, senere hofarkitekt. Brandmajor under belejringen 1801. Kommando over 4000 md. under bombardementet 1807 chef for Brandkorpset. Boede Borgergade nr. 98. Døde 1810.
- 34) Udgået fra V-D som nr. 401 af 22. november 1805.
- 35) Indført i V-D som nr. 692 af 28. november 1805.
Indført i IK som nr. 175 af 30. november 1805.
- 36) Indført i IK som nr. 29 af 22. februar 1806.
- 37) Udgået fra IK som nr. 29 af 25. februar 1806.
- 38) Indført i IK som nr. 48 af 8. april 1806.*
- 39) Indført i IK som nr. 50 af 12. april 1806.*
- 40) Indført i IK som nr. 73 af 13. maj 1806.
- 41) Indført i IK som nr. 95 af 8. juli 1806.*
- 42) Indført i IK som nr. 119 af 14. august 1806.
- 43) Indført i IK som nr. 46b af 11. august 1807.
- 44) Indført i IK som nr. 44b af 9. august 1807.
- 45) GCCs skr. af 18. november 1809.
- 46) GCCs skr. af 29. september 1812 til bygmester Friis.
- 47) Finanskollegiets forestillinger og resolutioner A 1814, nr. 64 (Rigsarkivet).
- 48) 2. departements brevbog nr. 2938 af 30. august 1814. Matr. nr. 476 a af St. Annæ vester kvarter. Skødet er læst (lyst – tinglyst) 1. september 1814.*
- 49) Se Københavns Byrets tinglysningsafdelings 1. kontor. Bind 17, side 186.
- 50) Kgl. resolutioner (nr. 90) GCCs 3. departement december 1815.
- 51) GCCs skr. af 5. marts 1816 til kommissionen (Hærens Arkiv).
- 52) Indgået Krigsministeriets 1. departement nr. 611 af 2. september 1852.

NOTATER TIL 9. AFSNIT

Sølvgadens Kaserne.

- 1) Carl Christian Pflueg f. 7. juli 1728 på Uggerslevgård på Fyn. Student. Værkbas i danske fortifikation 22. september 1753. Underkonduktør og sekondløjtnant 18. december 1754, i preussisk tjeneste i syvårskrigen, senere på fransk side som adjutant hos generalløjtnant Saint Germain. Premierløjtnant og konduktør 28. januar 1760, konst. kaptajn af infanteriet 18. marts 1761, konst. major 28. april 1768. Direktør for Christians Plejehjem 1769. Død 7. maj 1809. Broder til direktør Pflueg (Guldhuset 1764–72).
- 2) Militært Tidsskrift 1892. En dansk ingeniørofficers levnedsløb i det forrige århundrede.

NOTATER TIL 11. AFSNIT

»Den kgl. Materialgaard« og »Grønland«.

- 1) KD III, side 481.
- 2) KD II, side 841.
- 3) Betalingsreglement for 1694. G. Res. af 3. maj 1720. G. resl. af 1766. M-16.
- 4) O. Nielsen. Københavns historie og beskrivelse V, side 234.
- 5) Register over kongelige ordrer og resolutioner vedr. GCC nr. 375 af 16. august 1785.
- 6) Skrivelse og tegninger i IKs arkiv (Hærens Arkiv).

KILDESKRIFTER

Følgende forkortelser er anvendt:

R	.....	Rigsarkivet
HA	.....	Hærens Arkiv
KB	.....	Det kgl. Bibliotek
KK	.....	Københavns Kommunebibliotek
FBT	.....	Forsvarets Bygningstjenestes Bibliotek
GK	.....	Garnisonsbiblioteket i København

---

1. afsnit. *Historisk indledning og oversigt.*

2. afsnit. *Den runde Kirke.*

- Borup G. og Linde P.: Vor gamle Hovedstad. Købh. 1929 (KB).
- Brun C. København, en illustreret Skildring af dens Historie, Mindesmærker og Institutioner. Købh. 1887-1901.
- Flamand L. J.: København, dens ældre og nyere Historie samt Beskrivelse. Købh. 1855 (KB).
- Historisk Tidsskrift for København VI R. 5 B, side 470. Lund H. D. »Lidt om St. Anna Rotunda«. (KB).
- Kronens skøder. (KB).
- Lassen G. F.: Documenter og Actstykker til Kjøbenhavns Befæstnings Historie. København 1855. (KK).
- Linvald S. m. fl.: Danmarks Hovedstad. Købh. 1948. (KK).
- Lorenzen V.: Axel Urup. (En dansk ingeniør i det 17. århundrede), København 1953.
- Lorenzen V.: Chr. IVs Byanlæg. Købh. 1933. (KB).
- Lorenzen V.: Problemer i Københavns Historie 1600-1660 belyst ved samtidige Kort. Købh. 1930. (FBT). (Særtryk af historiske Meddelelser fra København 2 R. IV B).
- Lorenzen V.: Problemer i Københavns Historie 1660-1757 belyst ved samtidige Kort. (FBT). (Særtryk af historiske Meddelelser fra København).
- Lorenzen V.: Gamle københavnske Huse. Købh. 1927. (KK).

- Militært Repertorium 2 R 1847: »Henrik Rüse« af PL J. H. Jahn. Købh. 1848. (KK).
- Nielsen O.: Kjøbenhavns Diplomatarium. Købh. 1882. (KB).
- Nielsen O.: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. Købh. 1877-92. (KK).
- Nyrup R.: Kjøbenhavns Beskrivelse. Købh. 1800. (KB).
- Pontoppidan E.: Den danske Atlas eller Kongeriget Danmark. Købh. 1763. (KB).
- Pontoppidan E.: Origines Hafnienses eller Den kgl. Residentz-Stad Kiöbenhavn udi Jubel-året, Købh. 1760. (KB).
- Pontoppidan A.: Omkring Københavns gamle Volde og Stokhuse. Købh. 1936. (GK).
- Rothe C.: Udsigt over Kjøbenhavns Kirkers Historie. Købh. 1854. (KK).
- Selskabet kgl. brandforsikring: Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728. Købh. 1906. (KK).
- Stadsingeniørens direktorat. København fra Bispestad til Borgerstad. Købh. 1947. (KK).
- Stern S.: Statistisk topografisk Beskrivelse over Hoved- og Residentsstaden Kjøbenhavn. 1. Del. Købh. 1841. (GK).
- Wanscher V.: Rosenborg. Købh. 1930. (KK).

3. afsnit. *Guldmageren Borri.*

- Biografisk Leksikon. Bind III, sidste Udgave.
- Carøe K.: Den danske Lægestand 1479-1788. Købh. 1909. (Biografier). (KB).
- Danske Minerva 1817 Jan.-jun.: C. Werlauf - Efterretninger om Italieneren Borros ophold ved Det kgl. danske Hof i Aarene 1667-1670. (KB).
- Friis F. R.: Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie. (Rosenborg). Købh. 1872-78. (KK).
- Herholdts og Mansas Samlinger til den danske Medicinalhistorie 1833. Købh. 1835. (KB).
- Lisberg B.: Rosenborg og Lythusene i Kongens Have. Købh. 1914. (KK).
- Nyrup R.: Efterretninger om Fr. III. Købh. 1813. (KB).

4. afsnit. *Gulldhuset som »Kvæsthus« og »Garnisonssygehus«.*

- Kier J.: Garnisonssygehuset i København. En historisk Studie. Militærlægen 1895. (GK).
- Müller: Bidrag til Kundskab om Københavns Garnisons Hospitals Historie. Købh. 1847. (GK).
- Norrie G.: (Stabslæge). Københavns Garnisonssygehus 1818-1918. Købh. 1918. (GK).
- Norrie G.: Fra Garnisonssygehusets ældste Tid. Militærlægen 1916 og 1918. (GK).
- Norrie G. (kaptajn): Københavns Militærhospital. Særtryk af Militært Tidsskrift. 1956. (GK).
- Rockstroh K. G. C.: Militær Sygepleje i Danmark i det 17. Aarhundrede, særlig under den skaanske Krig: Militærlægen 1910 og 1912. (GK).
- Saugmann E. M.: Den danske Hærs Lægevæsens Oprindelse og Udvikling gennem Tiderne. Købh. 1955. (GK).

5. afsnit. *Det kgl. militære Uldmanufaktur.*

- De danske Klædemanfakturers Historie fra 1736–1799. (For Historie og Statistik, især Fædrelandets I. 1822). (KB).
- Die Geschichte der Textil-Industrie. Leipzig 1932. (Polyteknisk Lærestalts Væveskole).
- Fortegnelse over kgl. Resolutioner og Ordre 1660– . (KB og R).
- Guldhusprotokollerne (Rigsarkivet; Afdelingernes Arkiv: »Den milit. Uldmanufaktur« og Hærens Arkiv: Munderingsdepotet).
- Gjerlev A. R.: Den militære Klædefabrik. 1948. (GK).
- Hansen E.: Et Indblik i Farvekunstens Historie. Vejle 1923. (12 sider). Tekstilindustriens bibliotek.
- Hansen J.: Kort Oversigt over Den militære Klædefabriks Historie. Købh. 1898. (GK).
- Kong Chr. V.s m. fl.s Forordninger og aabne Breve 1643– . (R).
- Kringelbach G. N.: Civile Direktioner og Kommissioner 1660–1848. Købh. 1899. (KB).
- Meddelelser om Silke- Ulden- og Lærredskræmmerlauget 1651–1861, udg. af Manufakturhandlerforeningen 1887. (Kunstindustrimuseets bibliotek).
- Meyer V.: Blade af Farveriets Historie i Danmark, Købh. 1913. (KB).
- Møller J. J.: Dansk Tekstilarbejderforbunds Historie. Købh. 1924. (KB).
- Møller V.: Den danske Armés Uniformer i dens Hovedforandringer i Løbet af ca. 300 Aar. Købh. 1842. (HA).
- Nielsen A.: Axel E. Christensen og Bro Jørgensens: Industriens Historie i Danmark indtil 1730 og 1730–1820. Købh. 1943. (KB).
- Nyrup C.: Bidrag til den danske Industris Historie. Købh. 1873. (KK).
- Nyrup C.: Meddelelser om Industriens Område. Købh. 1876. (KK).
- Nyrup C.: Danske Farvere. En historisk Udsigt ved de Goldschmidtske Fabrikers hundredaars Jubilæum. Købh. 1900. (KK).
- Optegnelser fra et Ophold i Frankrig 1815–18. Af Feltprester Kristoffer Nyholms efterladte Papirer. Købh. 1897. (KK).
- Rawert O. J.: Beretning om Linnedværkets, fornemmelig Linnedhusflidens nuværende Tilstand i de danske Provindser. Købh. 1844. (Kunstindustrimuseets bibliotek).
- Rawert O. J.: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848. Købh. 1850. (KK).
- Riegels N. D.: Udkast til Fjerde Frederiks Historie, 2. del. Købh. 1799. (KB).
- Sadolin og Holmblad A/S 1819–1919. (KB).
- Sadolin og Holmblad A/S. Nyt nr. 35. Maj 1952. (Privat).
- Sjællandske Tegnelser. (R).
- Taarup: Vejledning til det danske Monarkis Statistik. Købh.
- Wolfson E.: Danmarks industrielle Udvikling. Købh. 1942. (KK).

6. afsnit. *Det kgl. militære Vare-Magasin.*

- Brammer G.: Den danske Hærs Intendanttjeneste 1848–1918. Købh. 1919.
- Johansen J.: Frederik VI's Hær 1784–1814. København 1948. (HA).
- Secher Chr.: Armeens Munderingsvæsen efter 1842. Købh. 1860. (GK).

8. afsnit. *Stokkhuset.*

København Før og Nu: III bind, side 201–204.

Pontoppidan A.: Omkring Københavns gamle Volde og Stockhuse. Købh. 1936. (GK).

9. afsnit. *Sølvgadens Kaserne.*

Militært Tidsskrift 1892 – Indkvarterings- og Kasernering-forhold i Kjøbenhavn fra Byens Belejring i 1659 indtil nu (1892) af Generalmajor J. P. Købke. (GK).

Poulsen M.: Den gamle Kaserne og dens Batailloner. Købh. 1929. (GK).

Stern S.: Beskrivelse over Hoved- og Residentzstaden Kjøbenhavn. 1. del. Købh. 1841. (GK).

10. afsnit. *Nyboder.*

Alstrup O. og Christensen C.: Nyboderfolket. Købh. 1930. (KK).

Andersen A. F.: Nyboder og dets faste Stok.

Folk og Værn Nr. 6/1949, side 14.

København Før og Nu: III bind, side 48–49 og 183–198.

Lind H. D.: Chr. IV og hans Baadsmandsboder. Fra Arkiv og Museum III. (KK).

Lind H. D.: Nyboder og dets beboere, især i ældre Tider. Købh. 1882. (KK).

Lind H. D.: De nye Boder i Aarene omkr. 1690. – Historiske Meddelelser om København. I 2. R. side 345. (KK).

Militærlægen 1895. (GK).

11. afsnit. *Den kgl. Materialgård og »Grønland«.*

Tidsskrift for Ingeniørofficerer Nr. 5/1932.

Se endvidere 1. og 10. afsnit.

Samlinger af Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den kgl. Krigsmagt til Lands angaaende:

1670–1800 Generalmajor P. R. Goiske

1801–1830 Etatsråd J. C. Hedegaard

1831–1843 Justitsråd H. Kierulf

1843–1856 Fuldmægtig i Krigsministeriet C. M. Baron Haxthausen.

} (HA).

samt Love og Bestemmelser, som angår Hæren.

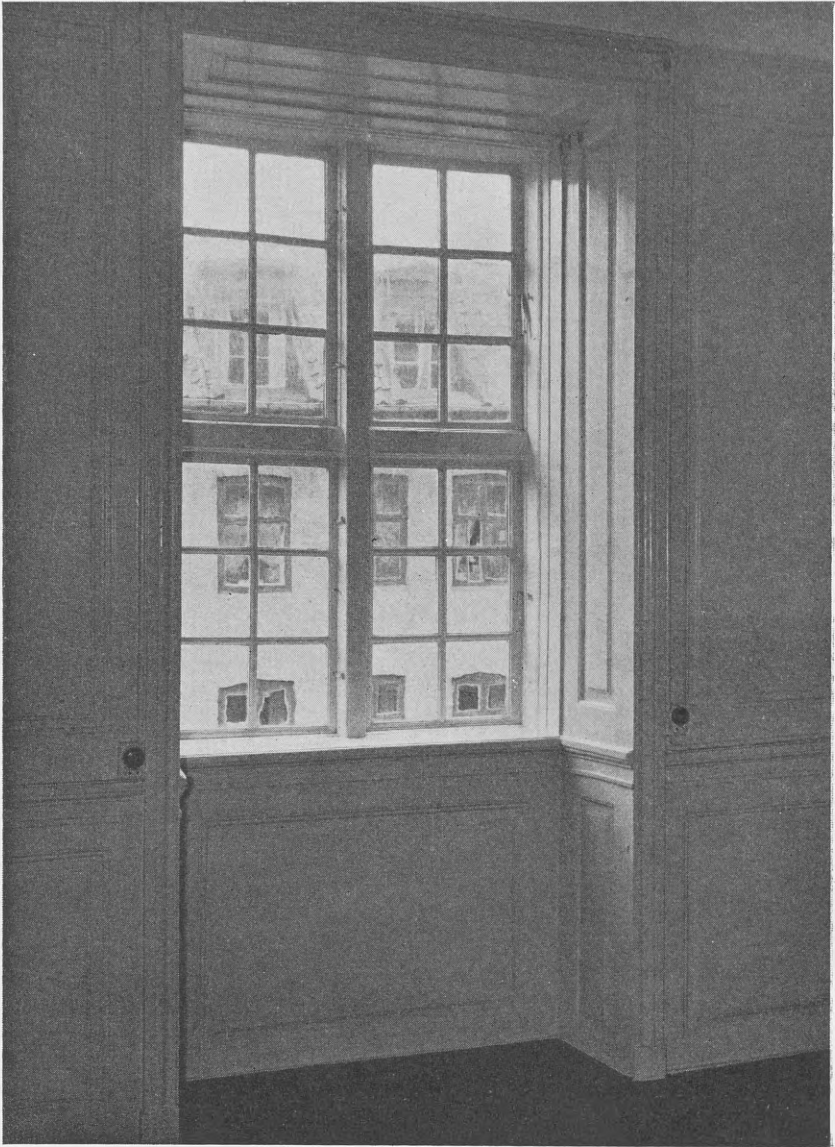

Fig. 20 a. Vinduesindfatning og vægpaneler.

Efter sætning af bogen har forfatteren fra Nationalmuseet modtaget omstående 3 fotos visende interiør fra boligerne i Rigensgade nr. 11, jfr. 7. afsnit, side 130.

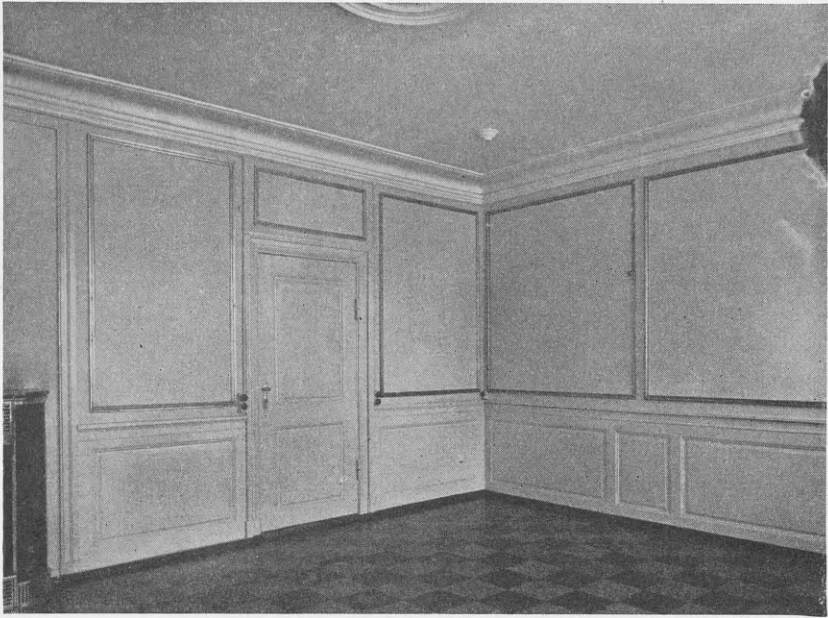

Fig. 20 b. Hjørne af bolig i Rigensgade 11.

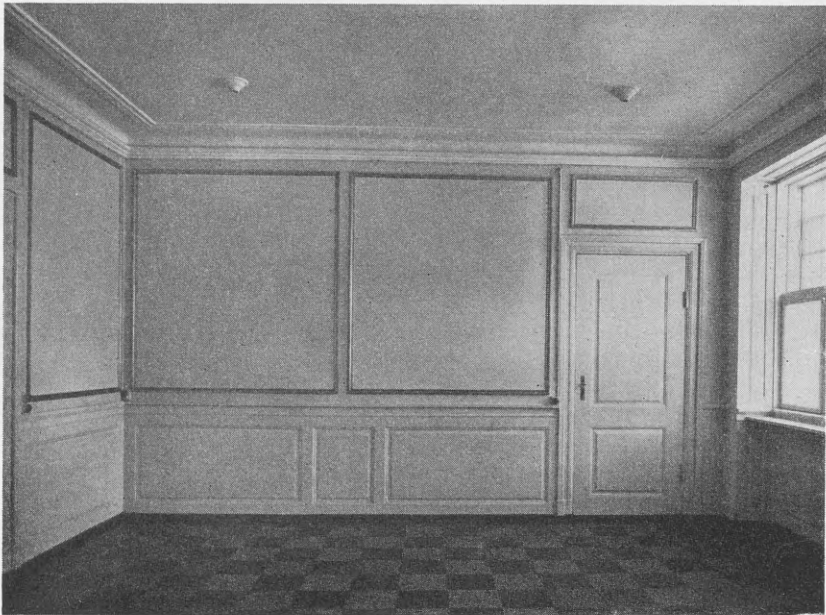

Fig. 20 c. Endevæg i bolig i Rigensgade 11.